

**η αγωγή
ΤΟΥ
καταπιεζομένου**

Παουλο
Φρεϊρε

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

ΠΑΟΥΛΟ ΦΡΕΪΡΕ

Η ΑΓΩΓΗ
ΤΟΥ ΚΑΤΑΠΙΕΖΟΜΕΝΟΥ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ

Ὁ Πάουλο Φρέιρε καὶ ἡ ἑλληνικὴ
κοινωνικὴ πραγματικότητα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΡΑΠΠΑ

Μετάφραση, Γιάννης Κρητικός, από τήν άγγλική Έκδοση.
Μακέττα έξωφύλλου, Νίνα Ν. Σταματίου.
Έπιμέλεια, Άλκης Σταύρου.

Στοιχειοθεσία, έκτόπωση, Γραφικάί Τέχναι, Γ. Άργυροπούλου-Α. Ζου-
μαδάκη, Ίκαρίας 9, Άθήνα, Τηλ. 5722035-5722038. Ίανουάριος
1977.

Άποκλειστική διάθεση — Έκδόσεις « ΚΕΔΡΟΣ », Πανεπιστημίου 44,
Άθήνα, ΤΤ 143, Τηλ. 3248346.

Τίτλος τοδ άγγλικου πρωτότυπου :

Paulo Freire, « Pedagogy of the Oppressed », Penguin Books, England
1972.

Copyright by Paulo Freire, 1970

Copyright για τήν Έκδοση στά έλληνικά, Λάμπης Ράππας, 1974,
Μάρνη 12, Άθήνα 103, Τηλέφωνο 823 01 05.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Θεωρούμε μεγάλη επιτυχία τό ότι μπορούμε και προσφέρουμε σήμερα στό ελληνικό κοινό τό βιβλίό « Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου », τοῦ Πάουλο Φρέιρε, ἐνός ἀπό τούς κορυφαίους στόν κόσμον σύγχρονους ἐκπαιδευτικούς και κοινωνιολόγους.

Λόγω τῆς ἰδιαίτερης σημασίας πού ἔχουν και γιά τόν τόπο μας οἱ ἐκπαιδευτικές ἀπόψεις τοῦ Πάουλο Φρέιρε, ἀντί τῆς συνηθισμένης σύντομης παρουσίας τοῦ ἔργου ἀπό τόν ἐκδότη — ὅπως συνηθίζουμε γιά τά βιβλία τῆς σειρᾶς « Προβλήματα τοῦ καιροῦ μας » — παρακαλέσαμε τόν γνωστό ἐκπαιδευτικό και συγγραφέα κ. Θεόφραστο Γέρον, γνώστη και μελετητή τοῦ ἔργου τοῦ Πάουλο Φρέιρε, νά μᾶς δώσει, γιά τόν Ἕλληνα ἀναγνώστη, μιᾶ σύντομη εἰσαγωγή στό ἔργο τοῦ Φρέιρε, σέ σχέση μέ τήν ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Εὐχαριστοῦμε τόν κ. Γέρον γιά τήν προθυμία μέ τήν ὁποία ἀνταποκρίθηκε.

Δεκέμβριος 1976

Α. Ρ.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ ΓΕΡΟΥ

Ὁ Πάουλο Φρέιρε καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα

Τί προσφέρει ἡ μετάφραση τοῦ Freire στή δική μας κοινωνικὴ πραγματικότητα ; Ὅπως θὰ ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης, οἱ ἰδέες τοῦ Freire καὶ τὸ παιδαγωγικὸ σχῆμα πού ἔθεσε σ' ἐφαρμογή, στηρίζονται στήν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῶν χωρῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, εἰδικότερα τῆς Βραζιλίας. Θὰ μπορούσαν νά ἔχουν ἄμεση ἐφαρμογή, π.χ., στὰ χωριά τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου πρὶν ἀπὸ τὸ Κιλερέρ, γιατί ἐξωτερικά τουλάχιστο — μεγάλοι γαιοκτῆμονες ἀπὸ τῆ μιά, ἀκτῆμονες ἀγρότες ἀπὸ τὴν ἄλλη — παρουσίαζαν κάποια ὁμοιότητα μέ τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν καὶ ἐπικρατοῦν καὶ σήμερα στή βορειοανατολικὴ Βραζιλία, καὶ σέ πολλές χῶρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ὅπου ἐργάστηκε ὁ Freire.

Οἱ προσπάθειες πού ἔκανε ἡ Κούβα γιὰ νά ἐξαλείψει τὸν ἀναλφαβητισμὸ, παρακίνησαν τὴ δημοκρατικὴ κυβέρνησι τῆς Βραζιλίας νά προχωρήσει σέ ἀνάλογες προσπάθειες. Αὐτὸ τὸ ἔργο τὸ ἀνάλαβε ὁ Freire.

Τὸ Παιδαγωγικὸ Πρόγραμμα πού ἔθεσε σέ ἐφαρμογή ὁ Freire ἀφοροῦσε τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων. Ἡ σημασία ὁμῶς τοῦ ἔργου τοῦ Freire δέν περιορίζεται στήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων. Εἶναι ἓνα ὁλοκληρωμένο παιδαγωγικὸ σύστημα γιὰ ὅλες τίς ἡλικίες καὶ γιὰ ὅλες τίς χῶρες. Ἀλλά καὶ μόνον γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων τῆς χώρας μας νά χρησιμοποιούσαμε τίς κεντρικὲς ἰδέες τοῦ Freire, τὸ κέρδος θὰ ἦταν μεγάλο.

Γιατί, χρόνια τώρα, λέμε ότι αγωνιζόμαστε για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και για την εκπαίδευση ενηλίκων. Ούτε, όμως, ο αναλφαβητισμός εξέλιπε, ούτε η εκπαίδευση ενηλίκων βρήκε το δρόμο για τη λύση της. Θάξιζε τον κόπο να μελετηθούν προσεχτικά τὰ συμπεράσματα τῆς παιδαγωγικῆς προσπάθειας τοῦ Freire, όχι μόνο για μιὰ σωστή τοποθέτηση τοῦ προβλήματος « εκπαίδευση ενηλίκων », ἀλλά και για τὴν παιδαγωγικὴ προβληματικὴ μας, γενικότερα.

Ἡ προσέγγιση πού κάνει ὁ Freire στό πρόβλημα τῆς εκπαίδευσης ξεκινᾷ ἀπό τίς φιλοσοφικές του θέσεις γιά τόν ἄνθρωπο και τόν περίγυρό του. Θά μπορούσε κανείς νά τοποθετήσει τίς ἰδέες τοῦ Freire μέσα στά πλαίσια τοῦ πραγματισμοῦ ἢ και τοῦ ὑπαρξισμοῦ, ἀλλά θά κινδύνευε ν' ἀφήσει ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ἰδεῶν του ξεκρέμαστο. Ἄν χαρακτηρίζε κανείς τό κίνημά του ἀνθρωπιστικό, θά ἦταν πιό κοντά στήν ἀλήθεια, ἀλλά θά ἔπρεπε νά προσθέσει πώς τό κίνημά του ἀγκαλιάζει τίς πρακτικές προεκτάσεις τῶν ἰδεῶν τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Μάρξ καθώς και τῆς ὑπαρξιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Freire πιστεύει στήν ἰκανότητα τῶν μαθητῶν νά μετασχηματίζουν τὴν πραγματικότητα και νά ἀπελευθερώνονται ἀπό τίς αἰτιοκρατικές μορφές ὑπαρξῆς. Ὁ Freire ἀκόμη πιστεύει πώς οἱ μαθητές ὅλων τῶν ἡλικιῶν μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν τὴν κριτικὴ τους νοημοσύνη γιά νά ἀπομυθοποιήσουν και νά ἀποκρυπτογραφήσουν τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐβλεπαν τούς ἑαυτούς τους και τόν περίγυρό τους.

Δάσκαλοι και μαθητές συγκεντρώνουν τὴν προσοχή τους πάνω στά πραγματικά προβλήματα. Ἐνας εἶναι ὁ στόχος τους : μέ τόν συνδυασμό στοχασμοῦ και δράσης νά θέσουν σέ λειτουργία τὴν κριτικὴ τους συνείδηση.

Γιά τόν Freire ὁ λαός εἶναι οὐσιαστικά ἐλεύθερος ἀπό τὴ στιγμή πού θά ἐξετάσει κριτικά τὴν ὑπαρξή του. Καί ἐξετάζει ὁ λαός κριτικά τὴν ὑπαρξή του στόν κόσμο, όταν σταματήσει νά βλέπει ντετερμινιστικά, προκαθορισμένα, μοιρολατρικά. Ὁ Freire δίνει μεγάλη σημασία στό διάλογο, γιατί πιστεύει πώς

μόνο μέ τό διάλογο μπορούμε νά ἀποκαλύψουμε μιά νέα πραγματικότητα γιά τόν ἑαυτό μας καί γιά τούς ἄλλους. Ἡ κριτική συνειδητοποίηση δίνει νόημα σέ μιά ὑπαρξη, πού διαφορετικά στερεΐται νοήματος.

Σύμφωνα μέ τόν Martin Buber τό πνεῦμα (culture) χωρίς διάλογο ἀντικειμενοποιεῖται καί τά πρόσωπα μετατρέπονται σέ πράγματα :

« Ἄν τό πνεῦμα (culture) δέν συγκεντρώνεται πάνω στά ζωντανά καί συνεχῶς ἀνανεούμενα περιστατικά, τότε σκληραίνει μέσα σ' ἕναν κόσμο πράγματος (it), πού μόνο ἀπαστράπτουσες ξεχωριστές πράξεις ξεμοναχιασμένων πνευμάτων μπορούν νά τό διαπεράσουν » (I and Thou, 1952, σελ. 54).

Μιά ἔννοια κλειδί στόν Freire εἶναι ἡ conscientisation, διαλεκτική ἔνωση ἀνάμεσα στή συνείδηση καί στόν κόσμο. Κάτι πού δέν μπορεῖ νά τό πετύχει οὔτε ὁ ὑποκειμενισμός οὔτε ὁ μηχανιστικός ἀντικειμενισμός. Εἶναι ἡ κοινωνική διαδικασία μέσα ἀπό τήν ὁποία οἱ ἀνθρώπινες ὑπάρξεις, ὄχι ὡς ἀπλοί ἀποδέκτες, ἀλλά ὡς Ἵποκειμενα ἐνσυνείδητα, κατορθώνουν νά μετασχηματίσουν τήν πραγματικότητα, πού ἐπηρεάζει καί δίνει μορφή στή ζωή τους. Ἀνάπτυξη τῆς αὐτοσυνειδησίας σημαίνει ἀκόμη, ὅτι μαθαίνεις νά ἀντιμετωπίζεις μέ κριτική διάθεση τίς κοινωνικές, οἰκονομικές καί πολιτικές συνθήκες, μέ πρόθεση νά μεταβάλλεις τούς θεσμούς, γιά νά συντελεστεῖ πλήρως ἡ ἐξανθρώπιση τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἀντίθετο τοῦ conscientisation εἶναι τό massification, πού σημαίνει μιά μάζα ἐτεροκίνητη. Ἕνα μή σκεπτόμενο σύνολο.

Μέ τήν ἀφύπνισή τους οἱ ἀνθρώποι ἀναλύουν τήν πραγματικότητα πού εἶναι γύρω τους, ἐλευθερώνονται καί ἀποκοτῶν τήν ἀξιοπρέπειά τους ὡς ἀνθρώπινες ὑπάρξεις.

Ἡ σκέψη τοῦ Paulo Freire ἐκφράζει τήν ἀπόκριση ἐνός δημιουργικοῦ μυαλοῦ καί μιᾶς εὐαίσθητης συνείδησης στήν ἐξαιρετική ἀθλιότητα καί δυστυχία ὅπου ζοῦσαν οἱ καταπιεσμένες μάζες γύρω του. Ὁ Freire γεννήθηκε τό 1921 στή Recife

της Βραζιλίας, στό κέντρο μιᾶς ἀπό τίς πύο φτωχές καί ὑποανάπτυχτες περιοχές τοῦ Τρίτου Κόσμου, καί ἀπό μικρός ἔζησε καί ὁ ἴδιος τήν ἐξαθλιωμένη ζωή τῶν γύρω του. Ἡ οἰκονομική κρίση τοῦ 1929 ἐπληξε καί τή μικροαστική οἰκογένεια τοῦ Freire καί ὁ ἴδιος βρέθηκε ἀνάμεσα στίς στρατιές τῶν « κολασμένων τῆς γῆς ». Ἡ ἐμπειρία αὐτή ἐπέδρασε ἀφάνταστα στόν χαρακτήρα καί στή σκέψη τοῦ Freire, καί τόν ἔκανε νά ὀρκιστεῖ, σέ ἡλικία ἔντεκα ἐτῶν, ὅτι θά ἀφιερῶσει τή ζωή του ὀλόκληρη στήν πάλη ἐναντία στήν πείνα καί στήν ἐξαθλίωση « γιά νά μή νιώσουν καί τά ἄλλα παιδιά τήν ἀγωνία πού ὁ ἴδιος ἔνιωθε » — καί ἐκράτησε αὐτόν τόν ὄρκο του.

ἌΟ Freire ξεκίνησε ἀπό μιᾶ συγκεκριμένη κατάσταση. Στήν προσπάθειά του νά βοηθήσει ἄντρες καί γυναῖκες νά ἐπιδιώξουν τήν ἀπελευθέρωσή τους μέ τά δικά τους μέσα, συναντήθηκε μέ διαφορετικές φιλοσοφικές θέσεις, βγαλμένες ἀπό ἀνάλογες ἢ καί διαφορετικές συγκεκριμένες καταστάσεις. Ἀνάμεσά τους εἶναι οἱ θέσεις τῶν : Jean-Paul Sartre, Emmanuel Mounier, Erich Fromm, Louis Althusser, Ortega y Gasset, Mao, Martin Luther King, Che Guevara, Unamuno, Marcuse, Martin Buber, κ.ἄ. Χρησιμοποίησε τίς σκέψεις τους, γιά ν' ἀναπτύξει μιᾶ θεωρία καί πράξη παιδείας αὐθεντικά δική του. Ἡ μέθοδός του χρησιμοποιήθηκε καί χρησιμοποιεῖται ὀλοένα ἀπό τοὺς καθολικούς καί ἀπό τοὺς προτεστάντες κληρικούς στήν προσπάθειά τους νά καταπολεμήσουν τήν ἀγραμματοσύνη τῶν χωρικῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, ἀλλά καί νά τοὺς προσηλυτίσουν.

Θά ἦταν ἴσως παράλογο ν' ἀντιγράψουμε τό σύστημα τοῦ Freire καί νά θελήσουμε νά τό ἐφαρμόσουμε κατὰ γράμμα στή δική μας πραγματικότητα. Ἄν γιά τή δική μας πραγματικότητα ἢ μεταφορά τῆς μεθόδου τοῦ Freire μπορεῖ βιαστικά νά χαρακτηριστεῖ ὡς παραλογισμός, τί θά λέγαμε γιά τήν ἐφαρμογή τῆς μεθόδου τοῦ Freire σέ μιᾶ τεχνολογικά προχωρημένη κοινωνία, ὅπως εἶναι οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς ; Ἐντούτοις, ἐκεῖ εἶναι πού χρειάζεται περισσότερο. Γιατί μιᾶ

τεχνολογικά προχωρημένη κοινωνία μετατρέπει τάχιιστα τούς περισσότερους ανθρώπους σε αντικείμενα και τούς έτοιμάζει να προσαρμοστούν στη λογική του συστήματός της. Έτσι, οι άνθρωποι καταποντίζονται όλοένα σε μία νέα « κουλτούρα σιωπής », όπως είναι βυθισμένοι και οι χωρικοί της Λατινικής Αμερικής. Και θα χρειαστεί η άγωγή τών καταπιεσμένων, για να τούς βοηθήσει να βρουν τη χαμένη τους φωνή. Μέ λίγα λόγια, τό παιδαγωγικό σύστημα του Freire, οι ιδέες του και η πράξη πού προτείνει μπορούν να βοηθήσουν παντού όπου οι οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες δημιουργούν τέτοιες συνθήκες, πού ο λαός χάνει τη φωνή του.

Σε μās, πού μόλις βγήκαμε από μία κατάσταση « άφωνης κουλτούρας » ή « κουλτούρας σιωπής », τά διδάγματα του Freire είναι πολύτιμα. Δέν πρέπει να ξεχνούμε ότι τήν « άφωνη κουλτούρα » δέν τήν επιβάλλουν μόνο έξωτερικοί παράγοντες, πού, όταν λείψουν, αυτόματα ελευθερώνεται η φωνή. Θα χρειαστεί η άγωγή τών καταπιεσμένων για να μπορέσει ο καταπιεζόμενος να αποκηρύξει τό είδωλο του καταπιεστή, πού έχει θρονιάσει μέσα του. Μέ τήν αποκήρυξη του ειδώλου, ο καταπιεζόμενος αρχίζει να βλέπει κριτικά τήν πραγματικότητα και από τή στιγμή αυτή απελευθερώνεται. Αν δέν προχωρήσει έτσι, τότε άπλως ανεβάζει στο θρόνο και τοποθετεί μέσα του ένα άλλο είδωλο στη θέση του ειδώλου πού μόλις εκθρονίστηκε.

Σε μία άλλη μελέτη του Freire με τόν τίτλο : « Παιδεία ή κριτική συνείδηση : 1) 'Η παιδαγωγική ως άσκηση ελευθερίας και 2) 'Επέκταση ή επικοινωνία », βρίσκει κανείς πολλά κοινά σημεία ανάμεσα στην κατάσταση της Βραζιλίας και στη δική μας. Στα σημεία πού ο Freire κάνει κριτική του εκπαιδευτικού συστήματος της Βραζιλίας, ο καλοπροαίρετος αναγνώστης θ' αναγνωρίσει τη δική μας σχολική πραγματικότητα, πού έμεινε σχεδόν ίδια τά τελευταία πενήντα χρόνια. Παραθέτουμε μερικά σημεία :

α) Πολλοί κριτικοί έρμηνεύοντας τη βραζιλιάνικη τάση για πολυλογία (Verbosity) τήν αποδίδουν στον θεωρητικό

προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. "Έτσι εξισώνουν τή θεωρία με τον βερμπαλισμό. 'Ο Freire πιστεύει ακριβώς τό αντίθετο. 'Η άπουσία θεωρίας και έρμηνείας καθώς και, άν θέλετε, επέμβασης στην πραγματικότητα, αυτό είναι πού επιτρέπει τήν κυριαρχία του βερμπαλισμού. Δέν μπόρεσε ακόμη ο Βραζιλιάνος νά προχωρήσει στην άνάλυση τής ύπαρξής του, πού θά τον βοηθήσει νά ούσιαστικοποιήσει τήν ύπαρξή του και νά τήν αναπτύξει πλήρως. Μ' αυτή τήν έννοια, ή θεωρία γίνεται μελέτη, όχι άφαιρεση και άπομάκρυνση από τήν πραγματικότητα. 'Η παιδεία στη Βραζιλία δέν είναι θεωρητική γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο, γιατί δέν έχει προχωρήσει στην ούσιαστικοποίηση, στην έρευνα, στην άνάλυση.

β) Τό παραδοσιακό πρόγραμμα τών σχολείων τής Βραζιλίας είναι άποσυνδεδεμένο από τή ζωή, γυροφέρνει γύρω από τά πράγματα, είναι άδειο, ένω θά έπρεπε νά αντιπροσωπεύει τήν πραγματικότητα. Πρέπει νά κρατούμε άγρυπνα τά μάτια τής ψυχής, γιατί παντού έλλοχεύει ο κίνδυνος, πού προέρχεται από τίς λέξεις, λέει ο Erich Fromm. Οι λέξεις έρχονται νά πάρουν τή θέση τών έμπειριών και τών βιωμάτων μας. (Erich Fromm : *Marx's Concept of Man*, 1957). 'Η κριτική συνειδητοποίηση αναπτύσσεται μόνο πάνω στη συγκεκριμένη πραγματικότητα. 'Η άστοχη και επιπόλαιη έξάρτηση του εκπαιδευτικού προγράμματος από τίς χτυπητές φράσεις, από τον παπαγαλισμό και από τήν τάση γιά άφαιρεση, ένίσχυσε τήν άφέλεια (paiveté) του λαού.

γ) 'Η λογοκοπική κουλτούρα αντίστοιχεί στην άνεπάρκεια του διαλόγου και τής έρευνας. 'Ο Βραζιλιάνος τρελαίνεται γιά ρητορικά σχήματα, γιά λογίδια, γιά φράσεις. 'Η ρίζα του κακού βρίσκεται στην έλλειψη δημοκρατικής έμπειρίας. "Όσο λιγότερες είναι οι εύκαιριες γιά δημοκρατικές έμπειριες πού οδηγούν μέσα από τή συγκεκριμένη συμμετοχή τής ομάδας στην πραγματικότητα και από εκεί στην κριτική συνειδητοποίηση της, τόσο ή ομάδα έχει τήν τάση νά άντιλαμβάνεται και ν' άντιμετωπίζει τήν πραγματικότητα με άφέλεια και νά τήν άναπα-

ρασταίνει με λέξεις. Όσο λιγότερη κριτική ικανότητα διαθέτει η ομάδα, τόσο πιο ρηχά και επιπόλαια συζητάει τὰ σχετικά προβλήματα.

δ) Ἡ δημοκρατία καὶ ἡ δημοκρατικὴ παιδεία θεμελιώνονται μετὴν ἐμπιστοσύνη στους ἀνθρώπους καὶ μετὴν πίστη πὼς ὄχι μόνο μποροῦν, ἀλλὰ καὶ ὀφείλουν νὰ συζητοῦν τὰ προβλήματα τῆς χώρας τους, τοῦ κόσμου τους γενικά, τῆς δουλειᾶς τους, καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατίας. Ἡ παιδεία εἶναι μιὰ πράξη ἀγάπης καὶ, κατὰ συνέπεια, μιὰ πράξη θάρρους. Ἡ παιδεία δὲν πρέπει νὰ ἀποφεύγει τὴν ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας, οὔτε νὰ φοβᾶται τὴ δημιουργικὴ συζήτηση.

ε) Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, ἡ παράδοση τῆς παιδείας στὴ Βραζιλία δὲν βοηθάει στὴν ἀνταλλαγὴ ἰδεῶν γιατί περιορίζεται στὸ νὰ τίς ὑπαγορεύει. Δὲν συζητοῦν καὶ δὲν διαλέγονται οἱ δάσκαλοι στὰ σχολεῖα πάνω στὰ θέματα, ἀλλὰ δίνουν διαλέξεις. Δὲν συνεργάζονται μετὸ μαθητὴ, ἀλλὰ τοῦ ἐπιβάλλουν τὴ δική τους τάξη πραγμάτων καὶ ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτόν νὰ προσαρμοστεῖ. Δίνουν στὸ μαθητὴ τύπους καὶ τοῦ ζητοῦν νὰ τοὺς ἀποστηθίσει, δὲν τοῦ προσφέρουν τὰ μέσα γιὰ ἀληθινὴ σκέψη. Ἡ ἀφομοίωση ἔρχεται μόνο ὡς ἀποτέλεσμα ἔρευνας, μέσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ ξαναδημιουργήσεις καὶ νὰ ἀνακαλύψεις ἐκ νέου τὴν πραγματικότητα καὶ τὸν ἐαυτό σου.

στ) Καὶ μιὰ πού ἡ πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Βραζιλίας δὲν τοὺς μετέδωσε συνήθειες πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, οἱ Βραζιλιάνοι ἀπευθύνονται στὸ σχολεῖο ὡς παράγοντα πολιτιστικῆς δραστηριότητας καὶ ζητᾶνε ἀπὸ τὸ σχολεῖο ν' ἀντικαταστήσει τὴν παλιὰ παθητικότητα μετὴν νέες στάσεις καὶ συνήθειες συμμετοχῆς καὶ ἐπέμβασης στὴν πραγματικότητα.

Ὁ Freire γνωρίζει πὼς ἡ παιδεία δὲν εἶναι μιὰ διαδικασία θαυματουργικῆ, πού ἀπὸ μόνη της μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ νὰ μεταβεῖ τὸ ἔθνος ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ σὲ μιὰν ἄλλη. Εἶναι ἀλήθεια, ἐπιμένει ὁ Freire, πὼς ἡ παιδεία ἀπὸ μόνη της δὲν μπορεῖ νὰ κάνει τίποτε, γιατί τὸ γεγονός πὼς εἶναι μόνη καὶ μόνο μετὴν τίς δικές της δυνάμεις, μηδενίζει τὴν

αναντίρρητή της δύναμη ως όργανο αλλαγής. Η παιδεία δέν είναι απόλυτη αξία αυτή καθαυτή.

Παρέθεσα τά έξι αυτά σημεία, σέ περίληψη δική μου, από τό βιβλίο του Freire « Παιδεία ή κριτική συνείδηση », γιατί πιστεύω, πώς ό καλοπροαίρετος αναγνώστης θά βρεί εκεί κοινα σημεία μέ τή δική μας εκπαιδευτική πραγματικότητα και θά συμφωνήσει για τή χρησιμότητα τής μετάφρασης στή γλώσσα μας τής « Άγωγής του καταπιεζόμενου » Χαρακτηριστικό τής δικής μας εκπαίδευσης είναι ένας άνυπόφορος βερμπαλισμός, μιά λογοκοπία πού παρακάμπτει τήν ούσία τών προβλημάτων και δέν τά αντιμετωπίζει. Συμφωνώ μέ τόν Freire και, φυσικά, διαφωνώ μ' εκείνους πού αποδίδουν τή λογοκοπία, τή λεξικράτεια, στόν θεωρητικό δῆθεν προσανατολισμό τής παιδείας μας. Πιστεύω, μαζί μέ τόν Freire, πώς ό βερμπαλισμός στήν εκπαίδευσή μας, καθώς και στήν εκπαίδευση τής Βραζιλίας και άλλων έθνικών εκπαιδευτικῶν συστημάτων, προέρχεται από τήν έλλειψη δημοκρατικῆς έμπειρίας. Ό λαός μπορεί νά μάθει τί είναι κοινωνική και πολιτική εϋθύνη όχι μέ τά λόγια αλλά μέ τόν καθοριστικό ρόλο πού θά παίξει στή διοίκηση και στή λειτουργία τών σχολείων όπου φοιτοϋν τά παιδιά του, μέ τόν καθοριστικό ρόλο πού θά αναλάβει στά σωματεία του και στίς εργατικές ενώσεις, και μέ τόν υπεύθυνο ρόλο πού θά αναλάβει στίς λέσχες, στά συμβούλια, στήν εκκλησία, στίς αγροτικές και αστικές κοινότητες. Μαθαίνει κανείς τή δημοκρατία, όταν ασκεί τή δημοκρατία. Γιατί, κυρίως, αϋτοϋ του είδους ή γνώση πρέπει νά γίνει βίωμα. Όταν από τή μιά δίνουμε μέ λόγια μαθήματα δημοκρατίας και από τήν άλλη θεωρούμε τή συμμετοχή του λαού στήν έξουσία πράγμα επικίνδυνο, τότε τά κηρύγματά μας είναι υποκριτικά και ψεύτικα.

Όταν φτάσουμε σέ μιά τέτοια διάσταση ανάμεσα στά λόγια και στά έργα, τότε μοναδική σωτηρία παραμένει νά αρχίσουν οι άνθρωποι από τήν αρχή, ώστε νά πάρουν μιά νέα κριτική στάση απέναντι στά προβλήματά τους.

Κατά τόν Freire δέν υπάρχει οϋδέτερη παιδευτική διαδικα-

σία. Ἡ παιδαγωγική επέμβαση ἢ λειτουργεῖ ὡς ὄργανο γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ἀφομοίωση τῆς νέας γενιᾶς μέσα στὴ λογική τοῦ τρέχοντος συστήματος καὶ στὴν προσαρμογὴ τῆς σ' αὐτό, ἢ γίνεται « ἄσκηση ἐλευθερίας ». Στὴ δευτέρη περίπτωση ἡ παιδεία γίνεται τὸ μέσο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄντρες καὶ γυναῖκες ἀσχολοῦνται κριτικά καὶ δημιουργικά μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ ἀνακαλύπτουν τρόπους προσπέλασῆς τῆς καὶ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς παιδευτικῆς μεθοδολογίας πού θὰ διευκολύνει τὴν ἀπελευθερώουσα διαδικασία, θὰ ὀδηγήσει ἀναγκαστικά σὲ ἔνταση καὶ σύγκρουση μέσα στὴν κοινωνία, ἀλλὰ καὶ θὰ συμβάλει ἀποφασιστικά στὴ διάπλαση ἑνὸς νέου ἀνθρώπου καὶ θὰ χαράξει τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἐποχῆς στὴν ἱστορία του.

Ὁ Freire δίδασκε στὸ πανεπιστήμιο τῆς Recife τῆς Βραζιλίας, ὅταν τοῦ ἀνάθεσαν νὰ μελετήσῃ τὸ πρόβλημα καταπολέμησης τοῦ ἀναλφαριθμητισμοῦ στὴ Ν.Α. Βραζιλία, μιὰ ἀπέραντη ἔκταση, ὅπου ζοῦν πολλὰ ἑκατομμύρια φτωχῶν ἀγροτῶν, βουτηγμένων στὴν ἔνδεια, στίς ἐπιδημίες καὶ στὴ μοιρολατρία. Ὅλες οἱ οἰκογένειές τους δουλεύουν στὰ μεγάλα κτήματα τῶν λίγων μεγαλοτσιφλικῶν.

Ὁ Freire ἄρχισε καὶ ἦταν ἀπόλυτα πεισμένος πὼς θὰ τὰ βγάλει πέρα. Μὲ τὴ μέθοδό του, οἱ χωρικοὶ ἔπρεπε νὰ μάθουν νὰ διαβάζουν μέσα σὲ ἕξι ἐβδομάδες.

Οἱ ἰδέες τοῦ Freire πάνω στὸ ποιὸς ὀρίζει τὴ γνώση ἦταν σωστός πολιτικός δυναμίτης, κι ἔτσι, ὅταν τὸ 1964 τὴν ἐξουσία τὴν πῆρε ἡ στρατιωτικὴ κυβέρνηση, ὁ Freire φυλακίστηκε, ἔμεινε φυλακὴ ἑβδομήντα μέρες καὶ, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ διαβήματα, ἀποφυλακίστηκε, καὶ πῆγε στὴ Χιλή, ὅπου μὲ τὴ συνεργασία τῆς Unesco καὶ τοῦ Χιλιανοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ Ἀγροτικές Μεταρρυθμίσεις, ἐργάστηκε ἐπὶ πέντε χρόνια στὴν ἐκπαίδευση τῶν ἐνηλίκων.

Τί εἶναι « γραμματοσύνη » καὶ τί « ἀγραμματοσύνη » κατὰ τὸν Freire ;

‘Η « γραμματοσύνη » είναι μιά ποιότητα συνείδησης και όχι απλώς κατάκτηση μιᾶς ἡθικά οὐδέτερης τεχνικῆς. Καί ἡ πιό ἀσήμαντη ἀποψη τῆς γλώσσας, πού εἶναι ὁ ἰσχυρότερος μεσολαβητής τῆς συνείδησης, ἔχει μικρή ἢ μεγάλη ἡθική ἀξία. “Ὅλες οἱ λέξεις ἢ καλύπτουν ἢ ἀποκαλύπτουν κάτι. Δέν ὑπάρχουν λέξεις οὐδέτερες. Διδάσκοντας τούς ἀνθρώπους ἀνάγνωση ἢ γραφή, κάνεις μιά πράξη καί ἡ πράξη αὐτή καθεαυτή δέν εἶναι χωρίς συνέπειες. Δέν εἶναι ἀπλή ἀποστήθιση ἀλλοτριωμένων λέξεων, ἀλλά μιά δύσκολη μαθητεία στήν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Γιά τόν Freire ἡ φράση « ὀνομάζω τόν κόσμο » ἔχει δημιουργική καί μετασχηματιστική σημασία. “Ὄνομάζω τόν κόσμο σημαίνει μετασχηματίζω τόν κόσμο. Ὑπάρχει μόνο ἓνας ἀξιόστροφος ὀνομάτισης τοῦ κόσμου. Στό σημεῖο αὐτό ὁ ρόλος τοῦ δασκάλου στήν προβληματίζουσα παιδεία (στή διά τῆς προβολῆς τῶν προβλημάτων παιδείας), εἶναι νά δημιουργεῖ ὀλοένα μέ τούς μαθητές του συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἡ γνώση ἐπιπέδου δόξας (δοκεῖν) νά ξεπεριεῖται ἀπό τήν πραγματική γνώση ἐπιπέδου λόγου (λέγειν).

‘Ὁ Freire φαίνεται νά ἐννοεῖ δύο πράγματα μέ τήν ἔννοια λόγος: ἡ μιά ἔννοια εἶναι ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς ἐνημέρωσης τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν πραγματική του κατάσταση· ἡ ἄλλη εἶναι φιλοσοφική. ‘Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἀντιληφθεῖ τήν ὄντολογική του ἀποστολή, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τοῦ νά γίνει ἓνας πλήρης ἄνθρωπος. “Ὅ,τι στέκεται ἐμπόδιο στήν πραγματοποίηση τῆς ὄντολογικῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμο, εἶναι καταπίεση. Καταπιεστής, λοιπόν, εἶναι ὁποῖος στέκεται ἐμπόδιο στήν ἐξάνθρωπιση τοῦ ἀνθρώπου.

Μιά βασική ἔννοια πού τή βρίσκουμε σ’ ὅλα τά βιβλία τοῦ Freire εἶναι ἡ ἔννοια conscientisation, πού ἀποδόθηκε στή γλώσσα μας ὡς κριτική συνειδητοποίηση. Δέν φτάνουμε στήν κριτική συνειδητοποίηση μέσα ἀπό ψυχολογικούς, ἰδεαλιστικούς καί ὑποκειμενικούς δρόμους. ‘Η συνειδητοποίηση (prise de conscience), δέν λειτουργεῖ σέ ἀπομονωμένα ἄτομα. ‘Η συνειδητοποίηση, πού εἶναι ἓνα ἀνθρώπινο χαρακτηριστικό, ἐμφα-

νίζεται μόλις ὁ ἄνθρωπος ἔρθει πρόσωπο μὲ πρόσωπο μὲ τὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα.

Ὅταν ἡ συνειδητοποίηση προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν κατανόηση ἑνὸς δεδομένου καὶ τὸ τοποθετήσει κριτικά μέσα στὸ σύστημα σχέσεων τῆς ὀλότητος, τότε ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό της, βαθαίνει καὶ γίνεται conscientisation (κριτικὴ συνειδητοποίηση).

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια τῆς συνειδητοποίησης νὰ ὑπερβεῖ τὸν ἑαυτό της καὶ νὰ φτάσει στὴν κριτικὴ συνειδητοποίηση, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτομικὴ. Πρέπει νὰ εἶναι κοινωνικὴ. Ἡ κριτικὴ συνειδητοποίηση παρουσιάζεται στοὺς συγκεκριμένους ἀνθρώπους — ἄντρες ἢ γυναῖκες — μέσα στὴ συγκεκριμένη κοινωνικὴ δομὴ. Μιά τέτοια κριτικὴ συνειδητοποίηση, πού ἐκδηλώνεται στὴ συγκεκριμένη πράξη, ποτέ δὲν εἶναι οὐδέτερη. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν ὑπάρχει οὐδέτερη παιδεία. Ὑποστηρίζουν τὴ θέση τῆς οὐδέτερης παιδείας ἐκεῖνοι πού φοβοῦνται μὴ χάσουν τὰ προνόμιά τους. Στὴ διαδικασία τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης ὁ παιδαγωγὸς ἔχει δικαίωμα νὰ κάνει τίς ἐπιλογές πού νομίζει σωστές, ἀλλὰ δὲν τίς ἐπιβάλλει. Γιατὶ ὅταν ἐπιβάλλει ὅ,τι ἐκεῖνος νομίζει σωστό, τότε δίνει συνταγές στοὺς ἄλλους. Δογματίζει. Στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μιλάμε γιὰ κριτικὴ συνειδητοποίηση. Ὁ «κατὰ λάθος» τέτοιος παιδαγωγὸς ὑποτάσσει. Γιατὶ, ἀντὶ νὰ ἐργαστεῖ γιὰ νὰ ἀπομυθοποιήσει τὴν πραγματικότητά, τὴ μυθοποιεῖ χειρότερα. Τέτοιοι παιδαγωγοὶ δὲν δημιουργοῦν ἀληθινὴ γνωσιολογικὴ σχέση, πού ἀπὸ μόνη της ἀπορρίπτει κάθε μορφή χειραγώγησης.

Γι' αὐτὸ ὁ Freire ὑποστηρίζει, πὼς ἡ παιδεία εἶναι « ἄσκησις ἐλευθερίας », δὲν εἶναι ἀπλὴ μεταβίβασις γνώσεων ἢ πολιτισμοῦ. Οὔτε εἶναι μετάδοσις τεχνικῶν γνώσεων. Δὲν εἶναι ἀκόμη ἀποταμίευσις πληροφοριῶν ἢ δεδομένων στὸ μυαλό τοῦ μαθητῆ. Δὲν εἶναι ἡ « διαίωσις τῶν ἀξιῶν μιᾶς δοσμένης κουλτούρας ». Οὔτε εἶναι προσπάθεια προσαρμογῆς τοῦ μαθητῆ στὸ περιβάλλον του.

Ἡ παιδεία, ὡς ἄσκησις ἐλευθερίας, εἶναι μιὰ ἀληθινὰ γνω-

σιολογική κατάσταση. Στην παιδευτική διαδικασία άπελευθέρωσης, ο παιδαγωγός-μαθητής και ο μαθητής-παιδαγωγός είναι και οι δυο 'Υποκείμενα γνώσης, μπροστά στα πρός γνώση αντικείμενα. "Όσοι μονοπωλούν τή σοφία, δέν άνέχονται τόν διάλογο. 'Ο διάλογος είναι άπειλή για τήν παντοδυναμία τους.

Στό βιβλίο, πού δίνεται σέ μετάφραση, συχνά ο Freire χρησιμοποιεί τόν όρο *codification* πού άποδόθηκε στή γλώσσα μας ως *κωδίκωση* (ή *κωδικοποίηση*) και τόν όρο *decodification* πού άποδόθηκε ως *άποκωδίκωση* ή *άποκρυπτογράφηση*. 'Η *κωδίκωση*, κατά τόν Freire, παρουσιάζει μιάν ύπαρξιακή κατάσταση, μιάν κατάσταση πού τή ζοϋν οι έργαζόμενοι, αλλά πού δέν τή γνωρίζουν σ' όλο της τό βάθος. 'Η *άποκωδίκωση* ή *άποκρυπτογράφηση*, πού είναι μιá πράξη γνώσης, έπιτρέπει τή « *διείσδυσή* » τους στήν πραγματικότητα. 'Η *άποκωδίκωση* είναι μιá διαλεκτική στιγμή στό χρόνο, όπου ή συνείδηση συγκεντρωμένη πάνω στήν πρόκληση πού παρουσιάζει ή *κωδικοποιημένη* κατάσταση, πού μέσα της βρίσκεται, άνασυντάσσει τίς δυνάμεις τοϋ στοχασμοϋ της και κατανοεί καλύτερα τήν κατάστασή της. Μέσα σ' αύτή τή διαδικασία, οι χωρικοί, λ.χ., προοδευτικά άναγνωρίζουν ότι είναι αυτοί πού μετασχηματίζουν τόν κόσμο. Προηγούμενα, όταν έκοβαν ένα δέντρο, όταν τό τεμάχιζαν και έβγαζαν τά σανίδια και τά χρησιμοποιούσαν για νά κάνουν τραπέζια και καθίσματα, όλα αυτά ήταν γι' αυτούς μιá άπλή φυσική έργασία, χωρίς καμιά ιδιαίτερη σημασία. Τώρα, όλα αυτά άποκοτϋν ιδιαίτερη σημασία. Γίνονται πράξη. Γίνονται τά προϊόντα έργασίας ενός προσώπου.

'Η *άποκρυπτογράφηση* άκολουθεί τά παρακάτω στάδια. α) Τό πρώτο στάδιο είναι ή περιγραφή τών στοιχείων πού συνθέτει τό σύνολο τής *κωδίκωσης*. β) 'Ακολουθεί τό δεύτερο στάδιο, όπου ή συνείδηση θεμελιώνει τίς σχέσεις της μέ τό αντικείμενο πού εξετάζει. γ) Τό 'Υποκείμενο τώρα κοιτάζει τήν κατάσταση ως δόμημα, όπου τά διάφορα στοιχεία είναι στενά συνυφασμένα σέ ένα έναιο σύνολο. δ) Καθώς ή κριτική άντίληψη προχωρεί,

τό 'Υποκείμενο πετυχαίνει τήν κριτική ἀνάλυση τῆς κωδικοποιημένης κατάστασης.

"Όλα αὐτά τά στάδια εἶναι τά στάδια τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης. "Όπως εἴπαμε, ἡ κωδίκωση ἀναφέρεται σέ μιὰ ὑπάρχουσα κατάσταση, πού μπορεῖ νά παρασταθεῖ μέ μιὰ φωτογραφία ἢ σ' ἓνα ἰχνογράφημα. Τό ἀντικείμενο πού παριστάνει ἡ φωτογραφία ἢ τό ἰχνογράφημα εἶναι ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς. Εἶναι ἀπλῶς ἓνα ὀπτικό σημεῖο ἀναφορᾶς. 'Ο παιδαγωγός θά πρέπει νά ξέρει ποιό σημεῖο ἀναφορᾶς, ποιὰ ἐποπτικά μέσα θά ἔχει στή διάθεσή του. Θά πρέπει νά ξέρει ἐπίσης, ὅτι τά μέσα αὐτά εἶναι ἀπλῶς καί μόνο βοηθητικά καί ὅτι θά πρέπει νά μπαίνουν στήν ὑπηρεσία τῆς ἀπελευθέρωσης.

'Ο τίτλος τοῦ βιβλίου *The Pedagogy of the Oppressed*, « Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου », μποροῦσε νά ἦταν : « Ἡ παιδεία ὡς πράξις ἀπελευθέρωσης ». Ἡ ἔννοια ἐλευθερία στό ἔργο του Freire εἶναι δυναμική. Ἡ παιδεία εἶναι, κατά τόν Freire, ἀσκηση ἐλευθερίας πού λυτρώνει τόν μαθητή, ἀλλά καί τόν παιδαγωγό, ἀπό τή δίδυμη ὑποδούλωση τῆς σιωπῆς καί τοῦ μονόλογου. Καί οἱ δυό συντέταιροι ἀπελευθερώνονται, καθῶς ἀρχίζουν νά μαθαίνουν. 'Ο ἓνας δίνει ἀξία στόν ἑαυτό του, ἀποτινάσσοντας τό στίγμα τῆς ἀγραμματοσύνης, καί ὁ ἄλλος δίνει ἀξία στόν ἑαυτό του γιατί ἀποκτᾷ ἱκανότητα ν' ἀνοίγει διάλογο μέ τόν μαθητή. Δέν εἶναι πιά ὁ ἐρημίτης, ὁ παντογνώστης, ὁ ἀπομονωμένος καί ἀνεδαφικός σοφός.

'Ο Freire ἐξακολουθεῖ νά ἐργάζεται πάνω στίς ἰδέες πού ἔθεσε σέ ἐφαρμογή στή Βραζιλία καί στή Χιλή. Τώρα ὑπηρετεῖ στό Γραφεῖο Παιδείας τοῦ Παγκόσμιου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν καί εἶναι διευθυντής τοῦ δικοῦ του ἴνστιτούτου « Πολιτιστική Δράση », στή Γενεύη.

"Όπως ἦταν ἐπόμενο, ὁ Freire δέχτηκε πολλές ἐπιθέσεις γιά τίς ἰδέες του καί γιά τά προγράμματα ἐκπαίδευσης ἐνηλί-

κων. Τόν αποκάλεσαν « ἀγράμματο » καί εισηγητή μιᾶς οὐδέτερης μεθόδου, πού οὔτε καί τόν ἴδιο δίδαξε πῶς νά διαβάξει καί νά γράφει. Τόν κατηγορήσαν ἀκόμη ὅτι κοκορεύεται πῶς ἀνακάλυψε τό διάλογο (« ποτέ δέν ἔκανα μιὰ τέτοια δήλωση », λέει ὁ ἴδιος). "Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἔλλειψη πηγαϊότητας, ἀπολογεῖται ὁ Freire, δέν ἔχεις παρά νά θυμηθεῖς τόν Dewey, γιά τόν ὁποῖο ἡ πηγαϊότητα δέν βρῖσκεται στό ἀσυνήθιστο καί στό περιεργό, ἀλλά στήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιοιεῖς τά καθημερινά πράγματα σέ δουλειές πού ἄλλοι δέν μπόρεσαν νά τίς φανταστούν. « Καμιά ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες δέν μέ στενοχώρησε, — λέγει ὁ Freire. Ἐκεῖνο πού μέ κάνει νά ἀπορῶ εἶναι ἡ κατηγορία πού μοῦ προσάπτεται ὅτι εἶχα πρόθεση, μέ τή μέθοδό μου, νά "μπολοσεβικοποιήσω τή χώρα". Εἶναι ἀλήθεια πῶς τό πραγματικό μου ἐγὼλημα ἦταν πῶς ἀντιμετώπισα τήν ἀγραμματοσύνη ὄχι σάν ἓνα συνηθισμένο μηχανικό πρόβλημα, ἀλλά συνέδεσα τό πρόβλημα μέ τήν κριτική συνειδητοποίηση, πράγμα ἐπικίνδυνο γιά τούς ἐπικριτές μου. Τό μόνο πού ἔκανα εἶναι πῶς χρησιμοποίησα τήν παιδεία σέ μιὰ προσπάθεια νά ἐλευθερώσω τούς ἀνθρώπους καί ὄχι νά τούς ὑποδουλώσω ». (The Pedagogy of Knowing — « Ἡ ἀγωγή τῆς γνώσης »).

Ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ, κατά τόν Freire, ὅπως φαίνεται ἀπό τό σύνολο τοῦ ἔργου του, εἶναι νά προτείνει προγράμματα πάνω στίς κωδικοποιημένες ὑπαρξιακές καταστάσεις, γιά νά βοηθήσει τούς μαθητές νά φτάσουν σέ μιὰ περισσότερο κριτική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητάς τους. Ἡ εὐθύνη τοῦ παιδαγωγοῦ, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ἡ φιλοσοφία τοῦ Freire, εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τῶν παιδαγωγῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θεωροῦν ὡς καθήκον τους νά μεταβιβάζουν πληροφορίες, πού οἱ μαθητές ἀποστηθίζουν. Ἐνας τέτοιος παιδαγωγός μπορεῖ νά ἐπαναλάβει ὅ,τι ἔχει διαβάσει καί συχνά μισοκατάλαβει, μιὰ πού παιδεία γι' αὐτόν τόν ἴδιον δέν σημαίνει πράξη τοῦ μανθάνειν.

Ὁ τύπος τοῦ παιδαγωγοῦ, πού ὁ Freire διαμορφώνει, εἶναι ἓνα ὑποκείμενο πού γνωρίζει καί ἔρχεται ἀντιμέτωπο μέ ἄλλα

υποκείμενα πού κι αυτά γνωρίζουν. 'Ο παιδαγωγός, πού έρχεται σ' έπαφή μέ τή γνώση μαζί μέ τούς μαθητές του, σφραγίζει τήν πράξη τής μάθησης μέ τό διάλογο. Γνωρίζει επίσης ό πραγματικός παιδαγωγός πώς μόνος ό διάλογος δέν είναι άρκετός για νά φτάσει κανείς στην άληθινή γνώση.

Κατά τόν Freire, ό σοκρατικός ίντελλεκτουαλισμός, πού έκλαμβάνει τόν όρισμό τής έννοιας για γνώση του όριζόμενου πράγματος και αυτή τή γνώση ως άρετή, δέν μπορεί νά θεωρηθεί ως μιá άπόλυτα σωστή μέθοδος, αν και είναι διαλογική. 'Η πλατωνική θεωρία για τό διάλογο δέν μπόρεσε νά πάει πέρα από τή σοκρατική θεωρία του όρισμού ως γνώσης. Είναι άληθεια πώς κατά τόν Πλάτωνα μιá από τις άναγκαίες προϋποθέσεις τής γνώσης είναι νά φτάσει ό άνθρωπος σε μιá « συνειδητοποίηση » (prise de conscience). 'Επίσης, τό πέρασμα από τή δόξα στο λόγο θεωρείται άπαραίτητο για νά φτάσει ό άνθρωπος στην άλήθεια. Στόν Πλάτωνα, πάντοτε κατά τόν Freire, ή συνειδητοποίηση δέν αναφέρεται στο τί γνωρίζει ό άνθρωπος ή στο τί δέν γνωρίζει ή γνωρίζει άνεπαρκέστατα για τή διαλεκτική σχέση του μέ τόν κόσμο. 'Ενδιαφέρεται μάλλον για τό τί ό άνθρωπος κάποτε γνώριζε και τό λησμόνησε κατά τή γέννησή του. Γνωρίζω σημαίνει θυμάμαι (ανάμνηση) ή άνακαλώ τήν ξεχασμένη γνώση. 'Η αντίληψη τόσο τής δόξας όσο και του λόγου, και ή υπέρβαση τής δόξας από τόν λόγο, δέν πραγματοποιείται μέσα στις διαλεκτικές σχέσεις ανθρώπου και κόσμου, αλλά στην προσπάθεια του ανθρώπου νά θυμηθεί ή νά άνακαλύψει τόν ξεχασμένο λόγο.

Για νά γίνει ό διάλογος μέθοδος πραγματικής γνώσης, οι μαθητές πρέπει νά προσεγγίσουν τήν πραγματικότητα έπιστημονικά, νά άναζητήσουν τις διαλεκτικές συνδέσεις, πού έρμηνεύουν τή μορφή τής πραγματικότητας. "Έτσι, τό νά γνωρίζεις (νά ξέρεις) δέν είναι νά θυμάσαι κάτι γνωστό από πριν και τώρα ξεχασμένο. Ούτε μπορεί ή δόξα νά ξεπεραστεί από τόν λόγο πέρα και χωρία από τή διαλεκτική σχέση του ανθρώπου μέ τόν κόσμο

του, χάρις από τῶν ἀνθρώπων τῆ στοχασμένη δράση πάνω στόν κόσμο.

Μιά τόσο πλούσια παιδαγωγική σκέψη ὅπως τοῦ Freire, δέν μπορεῖ παρά νά βοηθήσει στό βάθαιμα τοῦ παιδαγωγικοῦ μας ὀρίζοντα. Οἱ οικονομικές καί πολιτιστικές συνθήκες τῆς χώρας μας ὀλοένα καί περισσότερο διαμορφώνονται μέσα ἀπό ἓνα πλέγμα ἐξάρτησης. Ἔχουμε καί μεῖς γνωρίσει ἐμπειρίες πού χρόνια τώρα ὕφιστανται οἱ λαοί τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Εἴχαμε καί τῆ χούντα μας, ὅπως καί ὄλες, σχεδόν, οἱ χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς.

Εἶναι φυσικό ὁ μεταφραστής νά συνάντησε ἀρκετές δυσκολίες στήν ἀπόδοση ὄρων πού δέν εἶναι εὐρύτατα παραδεκτοί οὔτε στήν ἀγγλική γλώσσα ἀπ' ὅπου ἐγινε ἡ μετάφραση. Τό βιβλίο γράφτηκε στά πορτογαλικά. Ἐπιπλέον, ἡ σημασία μερικῶν λέξεων εἶναι φορτισμένη μέ τά βιώματα τῶν λαῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ἰκανοποιητική, πάντως, εἶναι ἡ προσπάθεια νά δοθοῦν μονολεκτικά οἱ ἔνοιες μέ τό ἀντίστοιχό τους στά ἑλληνικά, ὅπου ἦταν δυνατό, ἢ ἀκόμα μέ τόν ὀρισμό τῆς ἔνοιος ὅπως τόν δίνει ὁ συγγραφέας σέ ἄλλα βιβλία του προγενέστερα ἢ καί ἐπόμενα ἀπό τήν « Ἀγωγή τοῦ Καταπιεζόμενου ».

Σεπτέμβριος 1976

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ ΓΕΡΟΥ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Θεόφραστου Γέρου : 'Ο Πάουλο Φρέιρε καί ἡ ἑλλη- νική κοινωνική πραγματικότητα	9
<i>Πάουλο Φρέιρε : Πρόλογος</i>	29
Κεφάλαιο πρῶτο : 'Η ἀνάγκη γιά τήν ἀγωγή τῶν κα- ταπιεζόμενων	37
'Η δικαιολόγηση τῆς ἀγωγῆς τῶν καταπιεζόμενων· ἡ ἀντί- φαση μεταξύ τῶν καταπιεστών καί τῶν καταπιεζόμενων, καί πῶς μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ· καταπίεση καί καταπιεστές· κα- ταπίεση καί καταπιεζόμενοι· ἡ ἀπελευθέρωση : ὡς ἡ ἀμοι- βαία διαδικασία	
Κεφάλαιο δεύτερο : 'Η « τραπεζική » καί ἡ « προβλη- ματίζουσα » ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης	75
'Η « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης ὡς μέσο κατα- πίεσης· ἡ προβληματίζουσα ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης ὡς μέσο ἀπελευθέρωσης· ἡ ἀντίφαση δάσκαλου - μαθητῆ τῆς « τραπεζικῆς » ἀντίληψης τῆς παιδείας ἐξαλείφεται ἀπό τήν « προβληματίζουσα » ἀντίληψη· ἡ ἀγωγή ὡς ἀμοιβαία διαδικασία γιά παγκόσμια συνεννόηση· ὁ ἄνθρωπος ὡς συ- νειδητά ἡμιτελές ὄν, καί ἡ προσπάθειά του νά γίνει ὀλο- κληρωτικά ἀνθρώπινος.	
Κεφάλαιο τρίτο : 'Ο διάλογος εἶναι ἡ οὐσία γιά μίαν ἀγωγή πού ἐπιδιώκει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου	99
'Ο διάλογος : ἡ οὐσία τῆς ἐκπαίδευσης ὡς πρακτικῆς τῆς ἐλευθερίας· ὁ διάλογος καί τό περιεχόμενο τοῦ προγράμμα-	

τος· οι σχέσεις άνθρωπου - κόσμου, τά « παραγωγικά θέματα », και τό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος στήν πρακτική τῆς ἐλευθερίας· ἡ ἔρευνα γιά τά « παραγωγικά θέματα » καί ἡ μεθοδολογία τους· ἡ ἀφύπνιση τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης μέσω τῆς ἔρευνας γιά τά « παραγωγικά θέματα ».

Κεφάλαιο τέταρτο : Ἡ πολιτιστική δράση : ὁ ἀντιδιάλογος — ὄργανο τῆς καταπίεσης· ὁ διάλογος — ὄργανο τῆς ἀπελευθέρωσης

151

Ἡ ἀντιδιαλογική καί ἡ διαλογική, ὡς μήτρες ἀντιτιθέμενων θεωριῶν γιά ἐκπολιτιστική δράση· ἡ πρώτη, ὡς μέσο τῆς καταπίεσης καί ἡ δεύτερη ὡς μέσο γιά τήν ἀπελευθέρωση· ἡ θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης καί τά χαρακτηριστικά της : κατάρκτηση, διαίρει καί βασιλευε, χειραγώγηση, καί πολιτιστική εἰσβολή· ἡ θεωρία τῆς διαλογικῆς δράσης καί τά χαρακτηριστικά της : συνεργατική ἐνότητα, ὀργάνωση, καί πολιτιστική σύνθεση.

*Στούς καταπιεζόμενους
και σ' δσους συμπάσχον
και αγωνίζονται
μαζί τους.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Αυτές οι σελίδες πού αποτελοῦν μίαν Εἰσαγωγή στήν « Ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου », βγαίνουν ἀπό τίς παρατηρήσεις μου τά τελευταῖα ἕξι χρόνια τῆς πολιτικῆς ἐξορίας μου, παρατηρήσεις πού ἦρθαν νά πλουτίσουν προγενέστερες τίς ὁποῖες εἶχα κάνει στά χρόνια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου δραστηριότητος στή Βραζιλία.

Τόσο στά ἐκπαιδευτικά προγράμματα, ὅπου γινόταν ἡ ἀνάλυση τοῦ ρόλου τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης (conscientização¹), ὅσο καί στήν ἐφαρμογή μιᾶς γνήσια ἀπελευθερωτικῆς ἐκπαίδευσης, ἀντιμετώπισα τόν « φόβο τῆς ἐλευθερίας », πού ἀναπτύσσω στό πρῶτο κεφάλαιο τούτου τοῦ βιβλίου. Πολύ συχνά, ἐκεῖνοι πού συμμετέχουν στά ἐκπαιδευτικά προγράμματα ἐπισημαίνουν τούς « κινδύνους τῆς conscientização » μέ τρόπο πού φανερώνει τόν δικό τους φόβο τῆς ἐλευθερίας. Ἡ κριτική συνειδητοποίηση, λένε, εἶναι ἐκδήλωση ἀναρχική. Ἄλλοι λένε ὅτι ἡ κριτική συνειδητοποίηση ὁδηγεῖ στήν ἀνωμα-

¹ Ὁ ὅρος conscientização (conscientisation — κριτική συνειδητοποίηση) σημαίνει νά μαθαίνεις ν' ἀντιλαμβάνεσαι τίς κοινωνικές, πολιτικές καί οικονομικές ἀντιφάσεις καί νά ἀντιμάχεσαι τά καταπιεστικά στοιχεία τῆς πραγματικότητος. Βλ., σχετικά στό κεφάλαιο Γ. (Σημ. Μετ.).

λία. Μερικοί, όμως, ομολογούν : Γιατί νά τό ἀρνείμαι ; Φοβόμουν τήν ἐλευθερία, τήν ἀπελευθέρωσή μου. Τώρα δέν φοβᾶμαι πιά !

Σέ κάποια ἀπ' αὐτές τίς συναντήσεις, μιὰ ομάδα συζητοῦσε τό ἐνδεχόμενο νά τούς ὀδηγήσει ἡ κριτική συνειδητοποίηση μιᾶς εἰδικῆς περιπτώσεως ἀδικίας σ' ἕναν « καταστροφικό φανατισμό » ἢ στό « αἶσθημα μιᾶς ὀλικῆς κατάρρευσης τοῦ κόσμου τους ». Στό μέσο τῆς συζήτησης ἕνας ἄνθρωπος, πού ἦταν παλιότερα ἐργάτης σέ ἐργοστάσιο, μίλησε καί εἶπε : « Ἴσως εἶμαι ὁ μόνος ἐδῶ πού προέρχομαι ἀπό τήν ἐργατική τάξη. Δέν μπορῶ νά πῶ πῶς τά κατάλαβα ὅλα ὅσα εἶπατε ὡς τώρα, ἀλλά μπορῶ νά πῶ ἕνα μόνο πράγμα : όταν ἄρχισα αὐτά τά μαθήματα ἤμουν "ἀφελής" καί ἀπό τή στιγμή πού κατάλαβα πόσο ἀφελής ἤμουν, ἄρχισα νά γίνωμαι "κριτικός". Αὐτή ὅμως ἡ ἀνακάλυψη δέν μ' ἔκανε φανατικό κι οὔτε νιώθω κάποια κατάρρευση μέσα μου ».

Ἡ ἀμφιβολία γύρω ἀπό τά πιθανά ἀποτελέσματα μιᾶς πρώτης κριτικῆς συνειδητοποίησης ὑποδηλώνει τήν ὑπαρξη μιᾶς στάσης πού ὁ ἴδιος ὁ ἀμφιβάλλον συνήθως δέν μπορεῖ νά σταθμίσει : Ἴσως εἶναι προτιμότερο γιά τά θύματα μιᾶς ἀδικῆς μεταχείρισης νά μήν παραδέχονται τούς ἑαυτούς τους θύματα. Ὡστόσο, ἡ κριτική συνειδητοποίηση δέν ὀδηγεῖ τούς ἀνθρώπους σέ « καταστροφικό φανατισμό ». Ἀντίθετα, ἐπιτρέποντάς τους νά πάρουν καί οἱ ἴδιοι μέρος στήν ἱστορική διαδικασία σάν υπεύθυνα ἄτομα ², ἡ κριτική συνειδητοποίηση τούς ἐπιστρατεύει σέ μιὰ προσπάθεια ἀναζήτησης τῆς αὐτοβεβαίωσής τους, καί ἔτσι τούς βοηθάει νά ἀποφύγουν τόν φανατισμό. « Ἡ ἀφύπνιση τῆς κριτικῆς συνειδητοποίησης ὀδηγεῖ στήν ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς δυσαρέσκειας ἀκριβῶς

² Μέ τόν ὄρο υπεύθυνα ἄτομα ἀποδίνουμε τόν ὄρο subjects, (ὕποκείμενα), αὐτοί πού γνωρίζουν καί ὄρου, καί τόν ἀντιπαραθέτουμε στόν ὄρο objects (ἀντικείμενα), αὐτά πού γίνονται γνωστά καί δέχονται τήν ἐνέργεια. (Σημ. Μετ.).

γιατί αυτή ή δυσαρέσκεια είναι πραγματικό συστατικό στοιχείο μιᾶς καταπιεστικής κατάστασης »³.

Ἐὸ φόβος τῆς ἐλευθερίας, γιά τόν ὁποῖο ὁ κάτοχος του δέν ἔχει πάντα ἐπίγνωση, τόν κάνει νά βλέπει φαντάσματα. Ἐνα τέτοιο ἄτομο καταφεύγει στήν ἐπιδίωξη ἀσφάλειας, πού τήν προτιμᾷ ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἐλευθερίας. Καί, ὅπως πιστοποιεῖ ὁ Χέγκελ :

« Μόνο μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς κερδίζεται ἡ ἐλευθερία... τό ἄτομο πού δέν διακινδυνεύει τή ζωή του, ἀναγνωρίζεται, ἀναμφίβολα, σάν κάποιο « Πρόσωπο », ἀλλά δέν ἔχει κερδίσει αὐτή τήν ἀναγνώριση σάν μιᾶ ἀνεξάρτητη αὐτοσυνείδηση ». (Georg Hegel, *The Phenomenology of Mind*, New York, 1967).

Οἱ ἄνθρωποι πολύ σπάνια παραδέχονται ἀνοιχτά ὅτι κατέχονται ἀπό τόν φόβο τῆς ἐλευθερίας, καί τείνουν μᾶλλον νά τόν καμουφλάρουν — κάποτε ὑποσυνειδητά —, αὐτοπροβαλλόμενοι σάν ὑπέρμαχοι τῆς ἐλευθερίας. Ἐμφανίζονται στόν κόσμο ὡς οἱ πῶ κατάλληλοι φρουροί τῆς ἐλευθερίας, προσδίνοντας στίς ἀμφιβολίες τους ἕνα ὕψος ἐμβριθοῦς νηφαλιότητας. Ἀλλά συνήθως συγχέουν τήν ἐλευθερία μέ τή διατήρηση τοῦ κατεστημένου, ἔτσι πού ἂν τύχει καί ἡ κριτική συνειδητοποίηση βάλει σέ κίνδυνο τό κατεστημένο, τότε τούς φαίνεται σά νά ἀπειλεῖ τήν ἴδια τήν ἐλευθερία.

Ἡ « Ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου » δέν εἶναι προῖόν ἀπλῆς μελέτης καί στοχασμοῦ, ἀλλά ἔχει τίς ρίζες της σέ συγκεκριμένες καταστάσεις καί περιγράφει τίς ἀντιδράσεις τῶν ἐργαζομένων (τῶν πόλεων καί τῶν χωριῶν) καθώς καί τῶν μικροαστῶν, πού ἔχω παρατηρήσει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στή διάρκεια τῆς ἐκπαιδευτικῆς μου δράσης. Ἡ συνεχιζόμενη μελέτη θά μοῦ δώσει τήν εὐκαιρία νά τροποποιήσω ἢ νά δυναμώσω μέ μελλοντικές ἐργασίες τά σημεῖα πού ἐκθέτω σέ τούτη τήν εἰσαγωγική ἐργασία.

Εἶναι ἐνδεχόμενο τό βιβλίο αὐτό νά προκαλέσει ἀρνητικές

³ Ἀπό τόν πρόλογο τοῦ Francisco Weffert στό βιβλίο μου « *Educação como Prática da Liberdade* » (Rio de Janeiro, 1967).

ἀντιδράσεις σέ μερικούς ἀναγνώστες. Ὅρισμένοι θά θεωρήσουν τή θέση πού παίρνω στό πρόβλημα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπου ὡς καθαρά ἰδεαλιστική, ἢ μποροῦν νά θεωρήσουν τίς συζητήσεις γύρω ἀπό τό θέμα τῆς ὄντολογικῆς ἀποστολῆς, τῆς ἀγάπης, τοῦ διαλόγου, τῆς ἐλπίδας, τῆς ταπεινοφροσύνης καί τῆς συμπάθειας ὡς ἀντιδραστικά φληναφήματα. Ἄλλοι πάλι δέν θά (ἢ δέν θά θελήσουν νά) παραδεχτοῦν τήν καταγγελία μου ἐναντίον μιᾶς κατάστασης καταπίεσης πού εὐνοεῖ τούς καταπιεστές. Κατά συνέπεια, ἡ ὁμολογουμένως δοκιμαστική αὐτή ἐργασία θά ἱκανοποιήσει τούς ριζοσπάστες. Εἶμαι βέβαιος πώς οἱ Χριστιανοί καί οἱ Μαρξιστές, ἂν καί μπορεῖ νά διαφωνοῦν μαζί μου σέ μερικές ἢ καί σ' ὄλες τίς ἀπόψεις τοῦ βιβλίου, θά τό διαβάσουν ὡς τό τέλος. Ὁ ἀναγνώστης δμως πού ἀκολουθεῖ δογματικά κλειστές καί «ἀνορθόλογες» θέσεις θά ἀποκρούσει τό διάλογο πού ἐλπίζω ν' ἀνοίξει τό βιβλίον μου.

Ὁ σεκταρισμός διαν τροφοδοτεῖται ἀπό φανατισμό πάντα ἀκρωτηριάζει, ἐδνονυχίζει. Ἡ ριζοσπαστικότητα, ἡ ἐνισχυμένη μέ κριτική διάνοια, εἶναι πάντα δημιουργική. Ὁ σεκταρισμός μυθοποιεῖ, καί γι' αὐτό ἀλλοτριώνει. Ἡ ριζοσπαστικότητα εἶναι κριτική, καί γι' αὐτό ἀπελευθερώνει. Συνεπάγεται ἀδξημένες εὐθύνες γιά τή θέση πού ἔχεις ἐκλέξει, καί ἔτσι μεγαλύτερη δέσμευση στήν προσπάθεια νά μετασχηματίσεις τή συγκεκριμένη καί ἀντικειμενική πραγματικότητα. Ἀντίθετα, ὁ σεκταρισμός ἐπειδή μυθοποιεῖ καί προβάλλει τό παράλογο, μετατρέπει τήν πραγματικότητα σέ μιᾶ πλαστή (καί ἐπομένως ἀνάλλαγη) «πραγματικότητα».

Ὁ σεκταρισμός παντοῦ εἶναι ἓνα ἐμπόδιο στήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δεξιὰ του πτέρυγα δέν προκαλεῖ πάντοτε, δυστυχῶς, τό ἀντίθετό της : τή ριζοσπαστικότητα τοῦ ἐπαναστάτη. Ὅχι σπάνια, οἱ ἴδιοι οἱ ἐπαναστάτες γίνονται ἀντιδραστικοί πέφτοντας στόν σεκταρισμό, στήν προσπάθειά τους ν' ἀντιμετωπίσουν τούς σεκταριστές τῆς Δεξιᾶς. Ὡστόσο, αὐτή ἡ πιθανότητα δέν θά πρέπει, νά ὀδηγήσει τόν ριζοσπάστη νά

γίνει ένα ἄβουλο πόνι τῶν κορυφῶν. Ἐξ ἀπὸ τῆς στιγμῆς πού θά μπεῖ στή διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης δέν μπορεῖ νά παραμείνει ἀπαθής μπροστά στή βία τοῦ δυνάστη.

Ἐξάλλου, ὁ ριζοσπάστης δέν εἶναι ποτέ ὑποκειμενιστής. Γι' αὐτόν τὸ ὑποκείμενο ὑπάρχει μόνο σέ σχέση μέ τὸ ἀντικείμενο (τῆ συγκεκριμένη πραγματικότητα πού καλεῖται νά ἀναλύσει). Ἔτσι, ὑποκειμενικότητα καί ἀντικειμενικότητα συνάπτονται σέ μιὰ διαλεκτική ἐνότητα καί παράγουν τῆ γνώση πού βρίσκεται σέ ἄμση σχέση μέ τῆ δράση, καί ἀντίστροφα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ σεκταριστὴς ὅποιασδήποτε ἀπόχρωσης, τυφλωμένος ἀπὸ τὸν παραλογισμό του, δέν εἶναι σέ θέση νά συλλάβει τῆ δυναμικὴ τῆς πραγματικότητας — ἢ τῆ συλλαμβάνει ἐσφαλμένα. Κι ἂν κάποτε σκέφτεται διαλεκτικά, ἀκολουθεῖ μιὰ « τιθασευμένη διαλεκτικὴ ».

Ὁ δεξιὸς σεκταριστὴς (τὸν ὁποῖο ἔχω ἤδη ὀνομάσει « γεννημένο σεκταριστὴ⁴»), προσπαθεῖ νά ἐπιβραδύνει τὸ ρυθμὸ τῆς ἱστορικῆς πορείας, νά « τιθασεύσει » τὸ χρόνο καὶ ἔτσι νά τιθασεύσει τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἀριστεριστὴς πού κατάληξε σεκταριστὴς ξεστρατίζει ὀλότελα στὴν ἐπιχειρεῖ νά ἐρμηνεύσει τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἱστορία διαλεκτικά, καὶ πέφτει σέ οὐσιαστικὰ μοιρολατρικὲς θέσεις.

Ὁ δεξιὸς σεκταριστὴς διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀντίποδά του, τὸν ἀριστερὸ σεκταριστὴ, σέ τοῦτο : ἐνῶ ὁ πρῶτος προσπαθεῖ νά τιθασεύσει τὸ παρὸν ἐλπίζοντας ὅτι τὸ μέλλον θά ἀναπαράγει τὸ τιθασευμένο παρὸν, ὁ δεῦτερος θεωρεῖ τὸ μέλλον προκαθορισμένο — ἓνα εἶδος ἀδήριτον πεπωμένου, τύχης ἢ μοίρας. Γιὰ τὸν δεξιὸ σεκταριστὴ τὸ « σήμερον », δεμένο μέ τὸ παρελθόν, εἶναι κάτι τὸ δοσμένο καὶ ἀμετάβλητο. Γιὰ τὸν ἀριστερὸ σεκταριστὴ, τὸ « αὔριον » εἶναι θεσπισμένο προκαταβολικά, εἶναι προκαθορισμένο. Ἔτσι, καὶ ὁ δεξιὸς σεκταριστὴς καὶ ὁ ἀριστερὸς εἶναι καὶ οἱ δύο ἀντιδραστικοί, γιατί ξεκινώντας καὶ οἱ δύο ἀπὸ λαθεμένες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἱστορία, ἀναπτύσσουν καὶ οἱ δύο

4 Βλ., *Educacão como Prática da Liberdade*.

μορφές δράσης πού ἀρνιούνται τήν ἐλευθερία. Τό γεγονός όμως, ὅτι ὁ πρῶτος ὄνειρεύεται ἕνα « νοικοκυρεμένο » παρόν καί ὁ δεύτερος ἕνα προκαθορισμένο μέλλον, δέν σημαίνει ὅτι σταυρώνουν τά χέρια τους καί μεταβάλλονται σέ ἀπλούς παρατηρητές — περιμένοντας, ὁ πρῶτος νά συνεχιστεῖ τό παρόν καί ὁ δεύτερος νά ἔρθει τό ἤδη « γνωστό » μέλλον. Ἀντίθετα, καί οἱ δύο κλείνονται μέσα σέ « κύκλους βεβαιότητας » ἀπό τούς ὁποίους δέν μποροῦν νά ξεφύγουν, καί ἀποκεῖ « φτιάχνουν » καί οἱ δύο τή δική τους « ἀλήθεια ». Ἡ ἀλήθεια αὐτή δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀλήθεια ἐκείνων πού ἀγωνίζονται νά οἰκοδομήσουν τό μέλλον, διατρέχοντας τούς κινδύνους πού συνεπάγεται αὐτή ἢ οἰκοδόμηση. Ὅστε πρόκειται γιά τήν ἀλήθεια τῶν ἀνθρώπων πού παλαίβουν πλάι-πλάι, καί μαθαίνουν μαζί πῶς θά χτίσουν τοῦτο τό μέλλον — πού δέν εἶναι κάτι τό δοσμένο, ἀλλά εἶναι κάτι πού θά πρέπει αὐτοί νά δημιουργήσουν. Καί οἱ δεξιοί καί οἱ ἀριστεροί σεκταριστές μεταχειρίζονται τήν ἱστορία σάν νᾶναι ἰδιοκτησία τους, καί καταλήγουν νά ἀποξενωθοῦν ἀπό τό λαό, πράγμα πού εἶναι ἕνας ἄλλος τρόπος ἐναντίωσης πρὸς τό λαό.

Ἐνῶ ὁ δεξιός σεκταριστής (ὁ γεννημένος σεκταριστής), κλεισμένος μέσα στήν ἀλήθεια « του », δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νά ἐκπληρώνει τόν φυσικό του ρόλο, ὁ ἀριστερός πού γίνεται σεκταριστής καί ἄκαμπτος ἀρνιέται τήν ἴδια τή φύση του. Ὁ καθένας τους περιχαράκωνεται μέσα στή δική « του » ἀλήθεια καί αἰσθάνεται νά ἀπειλεῖται ὅταν αὐτή ἢ ἀλήθεια ἀμφισβητεῖται. Ἔτσι, ὁ καθένας τους τό καθετί πού δέν εἶναι ἡ ἀλήθεια « του » τό θεωρεῖ ψέμα. Καί ὅπως μοῦ εἶπε κάποτε ὁ δημοσιογράφος *Marcio Moreira Alves*, « καί οἱ δύο πάσχουν ἀπό ἔλλειψη ἀμφιβολίας ».

Ὁ ριζοσπάστης, ὁ ταγμένος στήν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου, δέν γίνεται δέσμιος ἑνός « κύκλου βεβαιότητας », πού μέσα της φυλακίζει κι αὐτός τήν πραγματικότητα. Ἀντίθετα, ὅσο περισσότερο ριζοσπάστης εἶναι, τόσο περισσότερο μπαίνει μέσα στήν πραγματικότητα καί ἔτσι, γνωρίζοντάς την καλύτερα,

μπορεί νά τήν αλλάξει καλύτερα. Δέν φοβᾶται νά ἀντιπαραβάλει, νά ἀκούσει τή γνώμη τῶν ἄλλων, νά δεῖ τόν κόσμον δίχως πέπλα. Δέν φοβᾶται τήν ἐπαφή μέ τούς ἀνθρώπους, οὔτε τόν διάλογο μαζί τους⁵. Δέν θεωρεῖ τήν ἱστορία ἢ τούς ἀνθρώπους ἰδιοκτησία του. Οὔτε τόν ἑαυτό του ἐλευθερωτή τῶν καταπιεσμένων. Ἐνῶ ἀναλαμβάνει τίς εὐθύνες του, παρεμβαίνοντας στήν ἱστορική πορεία καί ἀγωνίζεται στό πλευρό τῶν δυναστευομένων.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, πού τό περιγράμματά της δίνεται στίς ἐπόμενες σελίδες, εἶναι ἔργο τοῦ κάθε ριζοσπάστη. Ἐνα τέτοιο ἔργο δέν μποροῦν νά τό φέρουν σέ πέρας οἱ σεκταριστές.

Θά χαρῶ, ἂν ἀνάμεσα στούς ἀναγνώστες αὐτῆς τῆς μελέτης βρεθοῦν κι ἐκεῖνοι πού θά ἔχουν ἀρκετό κριτικό πνεῦμα γιά νά διορθώσουν λάθη καί παρανοήσεις, νά βαθύνουν τά θετικά σημεία καί νά τονίσουν πλευρές πού δέν ἔχω ἀντιληφθεῖ.

Μπορεῖ νά ὑπάρξουν καί μερικοί πού θά ἀμφισβητήσουν τό δικαίωμά μου νά ἐξετάζω θέματα ἐπαναστατικῆς πολιτιστικῆς δράσης, κάτι δηλαδή γιά τό ὁποῖο δέν ἔχω συγκεκριμένη πείρα. Ὡστόσο, τό γεγονός ὅτι δέν ἔχω πάρει προσωπικά μέρος σέ ἐπαναστατική δράση δέν μέ ἀποκλείει ἀπό τό νά στοχάζομαι γι' αὐτή. Ἐπιπλέον, ἀπό τήν πείρα μου σάν λαϊκοῦ παιδαγωγοῦ, πού χρησιμοποιοῦσα στή δουλειά μου τόν διάλογο καί τόν προβληματισμό, ἔχω συγκεντρώσει ἕνα σχετικά πλούσιο ὕλικό, πού μοῦ ἐπιτρέπει νά ριψοκινδυνεύσω νά διατυπώσω τίς θέσεις πού περιέχονται σέ τούτη τήν ἐργασία.

Ἐπίσης, ἀπό ὅλα δσα ἀκολουθοῦν, ἐλπίζω νά ἀντέξουν : ἡ ἐμπιστοσύνη μου στό λαό, καί ἡ πίστη μου στόν ἄνθρωπο καί στή δημιουργία ἑνός κόσμου πού θάναί πιά εὐκόλο νά τόν ἀγαπᾶς.

Ἐκφράζω ἐδῶ τήν εὐγνωμοσύνη μου στή γυναίκα μου *Elza*,

⁵ « Ὅσον καιρό ἡ θεωρητική γνώση παραμένει τό προνόμιο μιᾶς φούχτας « ἀκαδημαϊκῶν » μέσα στό κόμμα, οἱ τελευταῖοι διατρέχουν τόν κίνδυνον νά παραστρατήσουν ». (*Rosa Luxemburg*, « *Reform or Revolution* » — (*Μεταρρύθμιση ἢ Ἐπανάσταση*) — τό ἀναφέρει ὁ *C. Wright Mills*, « *The Marxists* », Ν.Υ., 1963.

« τόν πρώτο αναγνώστη » μου, γιά τήν κατανόηση καί ἐνθάρρυνσή της στό ἔργο μου, πού εἶναι καί δικό της ἔργο. Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου σέ μιá δμάδα φίλων γιά τά σχόλια πού ἔκαναν στό χειρόγραφό μου. Μέ κίνδυνο νά παραλείψω μερικά ὀνόματα, ὀφείλω ν' ἀναφέρω τοὺς João da Veiga Countinho, Richard Shaul, Jim Lamb, Myra καί Jovelino Ramos, Paulo de Tarso, Almino Affonso, Plinio Samraio, Ernani Maria Fiori, Marcela Gajardo, José Luis Fiori καί João Zacarioti.

Ἡ εὐθύνη γιά τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἐδῶ εἶναι, φυσικά, ἀποκλειστικά δική μου.

Paulo Freire

Κεφάλαιο πρώτο

*Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀγωγή
τῶν καταπιεζόμενων*

Τό πρόβλημα τῆς ἐξανθρώπισης, ἀπό ἀξιολογική ἀποψη, ἦταν πάντα ἕνα κεντρικό πρόβλημα. Σήμερα εἶναι ἔχι μόνο κεντρικό ἀλλά καί ἀναπόδραστο¹. Ἡ ἔγνοια γιά ἐξανθρώπιση ὀδηγεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς ἀπανθρώπισης ἔχι μόνο σάν ὄντολογικῆς δυνατότητας ἀλλά καί σάν ἱστορικῆς πραγματικότητας. Καί καθώς ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει τήν ἔκταση τῆς ἀπανθρώπισης, ἀναρωτιέται ἂν ἡ ἐξανθρώπιση εἶναι μιά βιώσιμη δυνατότητα. Μέσα στά πλαίσια τῆς ἱστορίας, σέ συγκεκριμένες ἀντικειμενικές συνθήκες, τόσο ἡ ἐξανθρώπιση, ὅσο καί ἡ ἀπανθρώπιση εἶναι δυνατότητες γιά τόν ἄνθρωπο ὡς ἕν ἀτελές, πού ἔχει συνείδηση τῆς ἀτέλειάς του.

Ὅμως, ἐνῶ τόσο ἡ ἐξανθρώπιση ὅσο καί ἡ ἀπανθρώπιση

¹ Τά σύγχρονα κινήματα ἀνταρσίας, ἰδιαίτερα τῶν νέων, δέν εἶναι παρά μιά ἀσίγηστη ἀναζήτηση τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό εἶναι τό ἐρώτημα πού βρισκεται πίσω ἀπό τίς ποικιλόμορφες ἐκδηλώσεις : ὁ ἄνθρωπος ὡς ὑπαρξη ἀνάμεσα στούς ἄλλους ἀνθρώπους (ὁ ἄνθρωπος μέσα στόν κόσμο καί μέ τόν κόσμο). Καθώς βάζουν στό σκαμνί τόν πολιτισμό τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, καταδικάζουν τίς κάθε λογῆς γραφειοκρατίες, ἀξιῶνουν τή μεταρρύθμιση τῶν πανεπιστημίων (ζητοῦν νά μεταβληθεῖ ὁ αὐστηρός καί δύσκαμπος χαρακτήρας τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στό φοιτητή καί νά προσαρμοστεῖ ἡ σχέση αὐτή στή νέα πραγματικότητα), προτείνουν τόν μετασχηματισμό τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας ὥστε νά μπορέσουν νά ἀνανεωθοῦν καί τά πανεπιστήμια, καταφέρονται ἐνάντια στό κατεστημένο καί στούς παλιωμένους θεσμούς στήν προσπάθειά τους νά καταξιώσουν τούς ἀνθρώπους ὡς Ἵποκείμενα πού θά πρέπει νά παίρνουν τίς ἀποφάσεις. Ὅλα αὐτά τά κινήματα ἀντανανλοῦν τή φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς μας, μιᾶς ἐποχῆς πού εἶναι περισσότερο ἀνθρωπολογική παρά ἀνθρωποκεντρική.

είναι πραγματικές εναλλακτικές καταστάσεις, μόνο ή εξανθρώπιση είναι ο προορισμός του ανθρώπου. Αυτός ο προορισμός χάνεται διαρκώς από την προοπτική του ανθρώπου, ενώ ταυτόχρονα εκδηλώνεται μέσα απ' αυτή την ίδια την άρνηση. Παράλλει από την άδικια, από την εκμετάλλευση και από τη βία των δυναστών εκδηλώνεται με τη δίψα των καταπιεζόμενων για ελευθερία και δικαιοσύνη, και με τους αγώνες τους να ανακτήσουν τη χαμένη τους ανθρωπιά.

Ἡ ἀπανθρώπιση χαρακτηρίζει ὄχι μόνο ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀφαιρέθηκε ἡ ἀνθρωπιά, ἀλλὰ κι ἐκείνους (ἂν καὶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο) ποὺ τὴν ἔχουν ἀφαιρέσει. Εἶναι μιὰ πραγματικὴ διαστρέβλωση, μιὰ διαστροφή τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι ἓνας : νὰ γίνεῖ ἄρτιος ἀνθρώπος. Αὐτὴ ἡ διαστροφή συντελεῖται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν ἱστορικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ἀπανθρώπιση σὰν ἱστορικὸ προορισμὸ, αὐτὸ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε ἢ στὸν κυνισμό ἢ στὴν ἄκρα ἀπελπισία. Οἱ ἀγῶνες γιὰ ἐξανθρώπιση, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργασίας, γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῆς ἀλλοτρίωσης, γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῶν ἀνθρώπων ὡς προσώπων, θὰ ἦταν δίχως νόημα. Ἡ πάλι αὐτὴ γίνεται δυνατὴ μόνο γιατί ἡ ἀπανθρώπιση, ἂν καὶ εἶναι ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός, δὲν εἶναι ἡ προδιαγραμμένη μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄδικης τάξης πραγμάτων ποὺ γεννᾷ τὴ βία τῶν καταπιεστών, ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀπανθρώπιζει τοὺς καταπιεσμένους.

Ἐπειδὴ εἶναι μιὰ διαστροφή ποὺ στέκει ἐμπόδιο στὴν ἀρτίωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀργὰ ἢ γρήγορα αὐτὴ ἡ κατάσταση — τὸ νὰ εἶναι ὁ ἀνθρώπος λιγότερο ἀνθρώπος — ὀδηγεῖ τὸν καταπιεζόμενο στὴν πάλι ἐνάντια σ' ἐκείνους ποὺ τὸν κατάντησαν ἔτσι. Γιὰ ν᾿ἔχει νόημα ἡ πάλι αὐτὴ, ὁ καταπιεζόμενος δὲν πρέπει, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνακτήσει τὴν ἀνθρωπιά του (ποὺ εἶναι κι ἓνας τρόπος νὰ τὴ δημιουργήσει), νὰ γίνεῖ μὲ τὴ σειρά του καταπιεστής τοῦ καταπιεστῆ, ἀλλὰ μάλλον ἀποκαταστάτης τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τῶν δυό.

Αυτός είναι ο άνθρωπιστικός και ιστορικός ρόλος τῶν δυναστευμένων : νά λευτερώσουν τούς ἑαυτούς τους ἀλλά συνάμα καί τούς δυνάστες τους. Οἱ δυνάστες πού καταπιέζουν, ἐκμεταλλεύονται καί ἀρπάζουν ἐπειδή ἔχουν τήν ἐξουσία, δέν μποροῦν νά βροῦν σέ τούτη τήν ἐξουσία τή δύναμη νά ἐλευθερώσουν οὔτε τούς καταπιεζόμενους οὔτε τούς ἴδιους τούς ἑαυτούς τους. Μόνο ἡ δύναμη πού πηγάζει ἀπό τήν ἀδυναμία τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι ἀρκετά μεγάλη ὥστε νά τούς λευτερώσει καί τούς δυό. Κάθε προσπάθεια νά « ἀμβλυνθεῖ » ἡ πίεση τοῦ δυνάστη ἀπό σεβασμό στήν ἀδυναμία τοῦ καταπιεζόμενου καταλήγει νά παίρνει τή μορφή ψεύτικης γενναιοψυχίας. Στήν οὐσία, ἡ προσπάθεια σταματᾷ ἐδῶ. Γιά νάχουν συνεχῶς τήν εὐκαιρία οἱ δυνάστες νά ἐκδηλώνουν τή « γενναιοψυχία » τους, θά πρέπει νά δαιωνίζονται καί τήν ἀδικία. Ἐνα ἀδικο κοινωνικό καθεστῶς εἶναι μιά ἀστεϊρευτή πηγὴ αὐτῆς τῆς « γενναιοψυχίας » πού τρέφεται μέ τό θάνατο, τήν ἀπόγνωση καί τή φτώχεια. Νά γιατί οἱ ἀρωγοί τῆς ἀπελπίζονται στόν παραμικρό κίνδυνο πού μπορεῖ ν' ἀπειλήσει τήν πηγὴ αὐτῆς τῆς ψεύτικης γενναιοψυχίας.

Ἄληθινὴ γενναιοψυχία εἶναι ὁ ἀγῶνας γιά νά ἐξαλειφθοῦν οἱ αἰτίες πού τρέφουν τήν ψεύτικη φιλανθρωπία. Ἡ ψεύτικη φιλανθρωπία ἐξαναγκάζει τούς δειλοὺς καί ὑποταγμένους, τὰ « περιτρίμματα τῆς ζωῆς », νά ἀπλώνουν τὰ τρεμάμενα χέρια τους. Ἡ πραγματικὴ γενναιοψυχία βρίσκεται στήν πάλη γιά νά περιοριστεῖ ὀλοένα ἡ ἀνάγκη ν' ἀπλώνονται τὰ χέρια τοῦτα — ἀτόμων ἢ λαῶν — ἱκετευτικά, γιά νά γίνουν ὀλοένα καί περισσότερο ἀνθρώπινα χέρια πού ἐργάζονται καί, ἐργαζόμενα, ν' ἀλλάζουν τόν κόσμο.

Αὐτό τό μάθημα καί αὐτὴ ἡ μαθητεία θά ἔρθουν ὥστόσο ἀπό τούς ἴδιους τούς καταπιεζόμενους καί ἀπ' ἄλλους εἶναι ἀληθινὰ στό πλευρό τους. Ὡς ἄτομα ἢ ὡς λαός, μόνο μέ τήν πάλη γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀνθρωπιᾶς τους θ' ἀποκαταστήσουν ταυτόχρονα τήν πραγματικὴ γενναιοψυχία. Ποιός ἄλλος ἀπ' τόν κατετρεγμένο ἀντιλαμβάνεται καλύτερα τό φοβερό νόημα μιᾶς καταπιεστικῆς κοινωνίας ; Ποιός ὑφίσταται τίς συνέπειες τῆς κα-

ταπίεσης περισσότερο από τον καταπιεζόμενο ; Ποιός μπορεί καλύτερα να νιώσει την ανάγκη της απολύτρωσης ; 'Η απολύτρωση όμως δεν έρχεται τυχαία, αλλά με τη δράση των καταπιεζόμενων για την κατάκτησή της, με την αναγνώριση της ανάγκης να παλαίψουν γι' αυτήν. Καί ή πάλη αυτή, χάρη στο σκοπό πού της δίνει ο καταπιεζόμενος, είναι μιá πράξη αγάπης πού έρχεται σε αντίθεση με την άστοργία πού βρίσκεται στην ουσία της βίας των δυναστών, άστοργία έστω κι αν είναι ντυμένη με ψεύτικη γενναιοψυχία.

Κι όμως, σχεδόν πάντα οι καταπιεζόμενοι, στο πρώτο στάδιο της πάλης τους, αντί ν' αγωνίζονται για άπελευθέρωση, τείνουν να μεταβληθούν οι ίδιοι σε καταπιεστές, ή « υπο-καταπιεστές ». 'Η ίδια ή δομή της σκέψης τους έχει σχηματιστεί από τις αντιφάσεις της συγκεκριμένης, της ύπαρξιακής κατάστασής τους. Τό ιδανικό τους είναι να γίνουν άνθρωποι, αλλά γι' αυτούς, τό να είσαι « άνθρωπος » σημαίνει να είσαι καταπιεστής. Αυτό είναι τό δικό τους μοντέλο ανθρωπιάς. Αυτό τό φαινόμενο προέρχεται από τό γεγονός ότι ο καταπιεζόμενος, σε μιá όρισμένη στιγμή της ύπαρξιακής του έμπειρίας, παίρνει μιá στάση προσκόλλησης στη νοοτροπία του δυνάστη. Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν έχει τη δυνατότητα να τον « θεωρήσει » αρκετά καθαρά, να τον αντικειμενικοποιήσει, να τον ανακαλύψει « έξω » από τον έαυτό του. Αυτό δεν σημαίνει ύποχρεωτικά ότι οι καταπιεζόμενοι δεν έχουν επίγνωση ότι είναι καταπιεζόμενοι. 'Αλλά ή συναίσθησή τους σαν καταπιεζόμενοι έχει συζευχθεί με τό βούλιαγμά τους στην πραγματικότητα της καταπίεσης. Στο επίπεδο αυτό, ή αυτοσυνείδησή τους ως αντίθετων προς τον δυνάστη, δεν σημαίνει άκόμα καί μπλέξιμο σ' έναν άγώνα για την άρση της αντίφασης². 'Ο ένας πόλος δεν τείνει προς την άπελευθέρωση, αλλά προς την ταύτιση με τον αντίθετό του πόλο.

Σ' αυτή την κατάσταση, ο καταπιεζόμενος δεν μπορεί να

² Στο βύλλο τουτο, ο όρος contradiction — αντίφαση — χρησιμοποιείται με την έννοια της διαλεκτικής σύγκρουσης ανάμεσα σε δύο αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις. (Σημ. Μετ.).

δεῖ τό « νέο ἄνθρωπο », σάν τόν ἄνθρωπο πού θά γεννηθεῖ ἀπό τή λύση τῆς ἀντίφρασης καθώς ἡ καταπίεση θά ὑποχωρεῖ μπροστά στήν ἀπελευθέρωση. Γι' αὐτόν, ὁ « νέος ἄνθρωπος », εἶναι αὐτός ὁ ἴδιος πού ἔγινε δυνάστης. Τό δράμα τοῦ νέου ἀνθρώπου εἶναι ἀτομικιστικό. Ἐξαιτίας τῆς ταύτισής του μέ τόν δυνάστη, δέν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ σάν προσώπου ἢ μέλους μιᾶς καταπιεζόμενης τάξης. Δέν ζητᾷ τίς ἀγροτικές μεταρρυθμίσεις γιά νά γίνει ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ἀλλά γιά νά ἀποκτήσει γῆ καί νά γίνει ὁ ἴδιος ἰδιοκτῆτης γῆς — ἤ, ἀκριβέστερα, ἀφεντικό σέ ἄλλους ἐργάτες. Σπάνια ὁ ἀγρότης πού « προάγεται » σέ ἐπιστάτη δέν γίνεται πιά τυραννικός στούς πρώην συντρόφους του ἀπό τόν ἴδιο τόν ἰδιοκτῆτη. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι τό πλαίσιο τῆς κατάστασης τοῦ χωρικοῦ, δηλαδή ἡ καταπίεση, παραμένει ἀμετάβλητο. Ὁ ἐπίστατης, λοιπόν, γιά νά νιώθει σίγουρος στό νέο του ἐπάγγελμα, πρέπει νά γίνει τόσο σκληρός ὅσο ἦταν καί τό ἀφεντικό του — καί ἀκόμα πιά σκληρός. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν προηγούμενη θέση μας, ὅτι στό πρῶτο στάδιο τῆς πάλης τοῦ καταπιεζόμενου βρῖσκει στό δυνάστη τό μοντέλο τοῦ « ἀνδρισμοῦ ».

Ἀκόμα καί ἡ ἐπανάσταση, πού μετασχηματίζει μιᾶ συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καί ἐγκαθιδρύει τή διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης, ἀντιμετωπίζει κατανάγκη τό ἴδιο πρόβλημα. Πολλοί ἀπό τούς καταπιεζόμενους πού ἐμμεσα ἢ ἄμεσα συμμετέχουν στήν ἐπανάσταση τείνουν (ἐπηρεασμένοι ἀπό τούς μύθους τοῦ προηγούμενου καθεστώτος) νά τή μετατρέψουν σέ ἰδιωτική τους ὑπόθεση. Ἡ σκιά τοῦ προηγούμενου δυνάστη πέφτει ἀκόμα πάνω τους.

Ὁ « φόβος τῆς ἐλευθερίας » πού βασανίζει τούς καταπιεζόμενους³, ἓνας φόβος πού μπορεῖ ἐξίσου νά τούς κάνει νά ἐπιθυμοῦν τόν ρόλο τοῦ δυνάστη ἢ νά τούς δένει στίς ἰσορροπίες τοῦ κατα-

³ Αὐτός ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας βρῖσκεται καί στούς δυνάστες, ἐν καί σέ διαφορετική, φυσικά, μορφή. Οἱ καταπιεζόμενοι φοβοῦνται νά ἀσπαστοῦν τήν ἐλευθερία. Οἱ δυνάστες φοβοῦνται νά χάσουν τήν « ἐλευθερία » νά καταπιέζονται.

πιεζόμενου, θά πρέπει νά μελετηθεῖ. Ἐνα ἀπό τά βασικά στοιχεῖα στίς σχέσεις ἀνάμεσα στόν δυνάστη καί στόν δυναστευόμενο εἶναι ἡ ἐντολή. Κάθε ἐντολή ἀντιπροσωπεύει τήν ἐπιβολή τῆς γνώμης ἑνός πάνω στή γνώμη ἑνός ἄλλου, μετασχηματίζοντας τή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου πού προστάζεται, σέ συνείδηση πού συμφωνεῖ μέ τή συνείδηση αὐτοῦ πού προστάζει. Ἔτσι ἡ συμπεριφορά τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι μιά καθοδηγούμενη συμπεριφορά, πού ἀκολουθεῖ τίς κατευθυντήριες γραμμές τοῦ δυνάστη.

Ὁ καταπιεζόμενος, ἔχοντας ἐσωτερικεύσει τήν εἰκόνα τοῦ καταπιεστή καί ἔχοντας υἱοθετήσει τήν καθοδήγησή του, φοβᾶται τήν ἐλευθερία. Φοβᾶται νά βγεῖ ἔξω ἀπό τά « διατεταγμένα ». Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ ἀπό τόν καταπιεζόμενο νά ἀποβάλλει αὐτή τήν εἰκόνα καί νά τοποθετήσει στή θέση της τήν αὐτονομία καί τήν εὐθύνη. Ἡ ἐλευθερία ἀποκτιέται μέ τήν πάλη, δέν δίνεται δωρεάν. Πρέπει νά ἐπιδιώκεται ἐπίμονα καί ὑπεύθυνα. Ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἕνα ἰδανικό πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τόν ἀνθρωπο. Οὔτε μιά ἰδέα πού γίνεται μῦθος. Εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά νά μπορέσει νά ἀρτιωθεῖ ὁ ἀνθρωπος.

Γιά νά ὑπερνικήσουν οἱ ἀνθρωποί τήν κατάσταση καταπίεσης ὀφείλουν πρῖν ἀπ' ὅλα νά ἀνακαλύψουν, μέ κριτικό πνεῦμα, τίς αἰτίες πού τήν προκαλοῦν, ὥστε νά μπορέσουν, μέ τή μεταμορφωτική δράση τους, νά δημιουργήσουν μιά νέα κατάσταση, πού θά τοῦς ἐπιτρέψει νά φτάσουν σ' ἕναν πληρέστερο ἀνθρωπισμό. Ἡ πάλη ὁμως γιά ἕναν ἀρτιότερο ἀνθρωπισμό ἔχει ἤδη ἀρχίσει μέ τόν ἀγώνα γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς κατάστασης. Ἡ καταπίεση εἶναι μιά ἀπάνθρωπη καί ἀπανθρωπίζουσα ὁλότητα πού πλήττει καί τόν καταπιεζόμενο καί τόν καταπιεστή. Ὡστόσο, μόνο οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἐκεῖνοι πού, ὀρμώμενοι ἀπό τήν καταπιεγμένη τ υ ἀνθρωπιά, θ' ἀναλάβουν τόν ἀγώνα καί γιά τοῦς δυό γιά ἕναν ἀρτιότερο ἀνθρωπισμό. Ὁ δυνάστης, πού ἔχει ὁ ἴδιος ἀπανθρωπιστεῖ ἐπειδὴ ἀπανθρωπίζει ἄλλους, δέν εἶναι σέ θέση νά μπεῖ ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα.

Πάντως, οἱ καταπιεζόμενοι πού προσαρμόστηκαν στή δομή

τῆς δυνάστευσης, στήν ὁποία ἔχουν βυθιστεῖ καί ὑποταχθεῖ, δέν θά δυνηθοῦν νά ἀναλάβουν ἕναν ἀπελευθερωτικό ἀγώνα ὅσον καιρό θά νιώθουν ἀνήμποροι νά διακινδυνεύσουν. Ἐπιπλέον, ὁ ἀγώνας τους γιά ἐλευθερία δέν ἀπειλεῖ μόνο τό δυνάστη ἀλλά καί τούς δυναστευόμενους συντρόφους τους, πού φοβοῦνται μιά ἀκόμα χειρότερη καταπίεση. Ὅταν ἀνακαλύψουν μέσα τους τόν πόθο τῆς λευτεριάς, ἀντιλαμβάνονται πώς αὐτός ὁ πόθος μπορεῖ νά γίνει πραγματικότητα μόνον ὅταν μεταδοθεῖ καί στούς συντρόφους τους. Ὅσο ὅμως διάστημα κυριαρχοῦνται ἀπό τό φόβο τῆς ἐλευθερίας, ἀρنيοῦνται νά δεχτοῦν τό μήνυμα ἀπό ἄλλους, ἤ νά τό μεταδώσουν σ' ἄλλους, ἀκόμα καί στή φωνή τῆς συνειδησῆς τους. Προτιμοῦν τήν ἀγελαία κατάσταση ἀπό τή γνήσια συντροφικότητα. Προτιμοῦν τήν ἀσφάλεια τῆς συμμόρφωσης στό κατεστημένο τῆς ἀνελευθερίας ἀπό τή δημιουργική ἐπικοινωνία πού προέρχεται ἀπό τήν ἐλευθερία ἤ καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἐπιδιώξή της.

Οἱ καταπιεζόμενοι ὑποφέρουν ἀπό τή διαρχία πού ἔχει θρονασθεῖ στό πιό μύχιο εἶναι τους. Ἐνακαλύπτουν ὅτι χωρίς ἐλευθερία δέν μποροῦν νά ὑπάρξουν πραγματικά. Κι ὡστόσο, ἄν καί ἐπιθυμοῦν μιάν αὐθεντική ὑπόσταση, τή φοβοῦνται. Εἶναι ταυτόχρονα : καί αὐτοί οἱ ἴδιοι, καί ὁ δυνάστης, πού τή συνειδησή του ἔχουν ἐνστερνισθεῖ. Ἡ σύγκρουση συνίσταται στήν ἐκλογή πού ἔχουν νά κάνουν ἀνάμεσα στό νά εἶναι ὀλότεια αὐτοί οἱ ἴδιοι καί στό νά μένουν διχασμένοι· ἀνάμεσα στό νά διώξουν ἀπό μέσα τους τόν δυνάστη καί στό νά μήν τόν διώξουν· ἀνάμεσα στό ν' ἀκολουθοῦν τίς ἐντολές καί στό νά κάνουν ἐπιλογές· ἀνάμεσα στό νά εἶναι θεατές ἤ δρώντα πρόσωπα· ἀνάμεσα στό νά δροῦν καί στό νά ἔχουν τήν αὐταπάτη ὅτι δροῦν μέσα ἀπό τή δράση τῶν δυναστῶν· ἀνάμεσα στό νά ἐκφράζονται τή γνώμη τους καί στό νά μένουν βουβοί, εὐνουχισμένοι καί ἀνίκανοι νά δημιουργήσουν καί νά μετασχηματίσουν τόν κόσμο. Αὐτό εἶναι τό τραγικό διλημμα τῶν καταπιεζόμενων πού ἡ παιδεία θά πρέπει νά πάρει ὑπόψη.

Στό βιβλίο μας θά παρουσιάσουμε μερικές ἀπόψεις γιά τήν

« άγωγή του καταπιεζόμενου », μία άγωγή που θά πρέπει νά σφυρηλατηθεῖ μαζί μέ (καί ὄχι γιά) τούς καταπιεζόμενους — ἄσχετα ἂν αὐτοί εἶναι ἄτομα ἤ λαοί — στήν ἀσίγαστη πάλη τους γιά τήν ἀνάκτηση τῆς ἀνθρωπιᾶς τους. Ἡ άγωγή του καταπιεζόμενου ἀκολουθεῖ τήν παρακάτω διαδικασία : ὁ καταπιεζόμενος βοηθίεται νά σκεφτεῖ τήν κατάστασή του καί νά ἀνακαλύψει τίς αἰτίες της. Ἐπό τή στόχαση αὐτή θά προκύψει κατανάγκη ἢ ἔνταξή του στόν άώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Καί μέσα σέ τούτη τήν πάλη ἡ άγωγή αὐτή πλάθεται καί ξαναπλάθεται.

Τό κεντρικό πρόβλημα εἶναι τοῦτο : πῶς οἱ καταπιεζόμενοι, σάν διχασμένες καί μή αὐθεντικές ὑπάρξεις, μποροῦν νά συμμετέχουν στήν ἀνάπτυξη τῆς άγωγῆς γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους ; Μόνο ὅταν ἀνακαλύψουν ὅτι εἶναι « στρατός » τῶν δυναστῶν, μόνο τότε θά συμβάλουν στό ξεγέννημα τῆς ἀπολυτρωτικῆς τους άγωγῆς. Ὅσον καιρό ζοῦν μέσα στή δυαδικότητα, ὅπου τό νά εἶσαι σημαίνει νά εἶσαι σάν, καί τό νά εἶσαι σάν σημαίνει νά εἶσαι σάν τόν δυνάστη, ἡ συμβολή αὐτή εἶναι ἀδύνατη. Ἡ άγωγή του καταπιεζόμενου εἶναι ἕνα ἔργαλειό που τό χρησιμοποιοῦν οἱ καταπιεζόμενοι γιά νά ἀνακαλύψουν κριτικά ὅτι τόσο οἱ ἴδιοι ὅσο καί οἱ δυνάστες τους εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς ἀπανθρώπισης.

Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι λοιπόν μία γέννα, καί μάλιστα μία γέννα ὀδυνηρή. Ὁ ἄνθρωπος που ξεπροβάλλει εἶναι ἕνας καινούργιος ἄνθρωπος, βιώσιμος μόνο στό βαθμό που ἡ ἀντίφαση καταπιεστής-καταπιεζόμενος ξεπερνιέται ἀπό τήν ἐξανθρώπιση ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ γιά νά τό ποῦμε διαφορετικά, ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντίφασης γεννιέται μέσα στήν ἔργασία που φέρνει στόν κόσμο τόν καινούργιο ἄνθρωπο : ὄχι πιά τόν δυνάστη ἢ τόν δυναστευόμενο, ἀλλά τόν ἄνθρωπο μέσα στή διαδικασία τῆς πραγμάτωσης τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δέν συντελεῖται σέ ἰδανικές συνθήκες. Γιά νά εἶναι σέ θέση ὁ καταπιεζόμενος ν' ἀναλάβει τόν ἀπελευθερωτικό του άώνα, ὀφείλει ν' ἀντιληφθεῖ τήν πραγματικότητα τῆς καταπίεσης ὄχι σάν ἕναν κλειστό κόσμο ἀπ' τόν ὅποιο δέν ὑπάρχει διέξοδος, ἀλλά σάν μία πεπερασμένη κατάσταση που

μπορεῖ νά τήν ἀλλάξει. Ἡ συνειδητοποίηση αὐτή εἶναι ἀναγκαία ἀλλά ὄχι καί ἐπαρκῆς ὁρος γιά τήν ἀπελευθέρωση. Θά πρέπει νά γίνει ἡ κινήτρια δύναμη γιά τήν ἀπελευθερωτική δράση. Οὔτε ἡ ἀνακάλυψη ἀπό τόν καταπιεζόμενο τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στό δυνάστη, τοῦ γεγονότος, δηλαδή, ὅτι ἂν δέν ὑπάρχει ὁ ἴδιος δέν ὑπάρχει καί δυνάστης⁴, ὀδηγεῖ στήν ἀπελευθέρωση. Τότε μόνο ὁ καταπιεζόμενος θά ξεπεράσει τήν ἀντίφαση ὅπου ἔχει πιαστεῖ, ὅταν αὐτή ἡ συνειδητοποίηση τόν ἐπιστρατεύσει στήν πάλη γιά τήν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ.

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν δυνάστη, σάν μεμονωμένο ἄτομο. Καί ἂν ἀκόμα ἀνακαλύψει τόν δυνάστη μέσα του, τό γεγονός μπορεῖ νά τοῦ προκαλέσει ἕνα μεγάλο ἄγχος, ἀλλά αὐτό καθεαυτό δέν εἶναι ἀρκετό νά τόν ὀδηγήσει στήν ἀλληλεγγύη πρὸς τόν καταπιεζόμενο. Τακτοποιώντας τήν ἐνοχή συνειδήσῃ του μέ μιάν πατερναλιστική μεταχείριση τοῦ καταπιεζόμενου, ἀλλά καί μέ αὐστηρή διατήρηση τῆς ἐξάρτησῃς του, δέν κάνει στήν οὐσία τίποτα. Πραγματική ἀλληλεγγύη σημαίνει νά μπεῖς στήν κατάσταση ἐκείνου μέ τόν ὅποιο εἶσαι ἀλληλέγγυος. Εἶναι μιὰ ριζοσπαστική τοποθέτηση. Ἄν αὐτό πού χαρακτηρίζει τούς καταπιεζόμενους εἶναι ἡ ὑποταγή τους στή συνείδηση τοῦ κυρίαρχου, ὅπως τονίζει ὁ Χέγκελ⁵, πραγματική ἀλληλεγγύη πρὸς τόν καταπιεζόμενο σημαίνει νά ἀγωνίζεσαι στό πλευρό του γιά τήν ἀλλαγή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας πού τόν κατάντησε νά εἶναι ἕνα « ὄν γιά κάποιον ἄλλον ». Ὁ δυνάστης δείχνει ἀλληλεγγύη πρὸς τούς καταπιεζόμενους μόνον ὅταν παῦει νά τούς βλέπει σάν μιὰ ἀφηρημένη κατηγορία καί ἀρχίζει νά τούς βλέπει σάν πρόσωπα πού ὑπῆρξαν θύματα ἀδικῆς μεταχείρισης,

4 Βλ., Georg Hegel, *The Phenomenology of Mind*, (N.Y., 1967).

5 Ἀναλύοντας τή διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στή συνείδηση τοῦ ἀφέντη καί στή συνείδηση τοῦ καταπιεζόμενου, ὁ Hegel ἐξηγεῖ (στό ἴδιο ἔργο του) : « Ὁ ἕνας εἶναι ἀνεξάρτητος καί ὁ οὐσιαστικός χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἀνεξαρτησίας εἶναι νά ὑπάρχει γιά τόν ἑαυτό του. Ὁ ἄλλος εἶναι ἐξαρτημένος, καί ἡ οὐσία τῆς ἐξάρτησῃς του εἶναι νά ζεῖ καί νά ὑπάρχει γιά κάποιον ἄλλον. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Ἀφέντης, ἡ Κύριος, ὁ δεύτερος εἶναι ὁ Δούλος ».

στερημένα από τήν ΐδια τους τή φωνή, έξαπατημένα κατά τήν πούληση τῆς ἐργασίας τους — δταν παύει νά κάνει εύλαβικές, συναισθηματικές και άτομικιστικές χειρονομίες και άποφασίζει νά προβεί σέ μιά ἐνέργεια αγάπης. Ἡ πραγματική ἀλληλεγγύη βρίσκεται μόνο στήν πληρότητα αὐτῆς τῆς πράξης αγάπης, στή συγκεκριμένη της ἔκφραση, στήν ἔμπρακτη ἐκδήλωσή της. Τό νά βεβαιώνεις ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι προσωπικότητες και σάν τέτοιες πρέπει νά εἶναι ἐλεύθεροι και νά μήν κάνεις τίποτα τό χειροπιαστό γιά νά μετατρέψεις αὐτή τή βεβαίωση σέ πραγματικότητα, εἶναι μιά κοροϊδία.

Μιά πού ἡ ἀντίφαση καταπιεστής-καταπιεζόμενος ἐδράζεται σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση, ἡ ἄρση της θά πρέπει νά εἶναι ἀντικειμενικά ἐπαληθεύσιμη. Γι' αὐτό, γιά τούς ριζοσπάστες — τόσο γιά ἐκεῖνον πού ἀνακαλύπτει τόν ἑαυτό του σάν δύναστη, ὅσο και γιά τόν καταπιεζόμενο — ἕνας μόνο δρόμος ὑπάρχει : ἡ ἀλλαγὴ τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας πού γεννᾷ τήν καταπίεση.

Τό νά παρουσιάζεις τοῦτο τό ριζοσπαστικό αἷτημα γιά ἀντικειμενική ἀλλαγὴ τῆς πραγματικότητας, τό νά καταπολεμεῖς τήν ὑποκειμενιστική ἀκίνησια πού ἐκτρέπει τήν ἀνακάλυψη τῆς καταπίεσης πρὸς τήν ὑπομονετική ἀναμονή μιᾶς αὐτόματης ἐξαφάνισης τῆς καταπίεσης, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι παραμερίζεις τόν ρόλο τῆς ὑποκειμενικότητας στόν ἀγώνα γιά ἀλλαγὴ τῶν δομῶν. Ἀντίθετα, δέν μπορούμε νά νοήσουμε τήν ἀντικειμενικότητα χωρίς ὑποκειμενικότητα. Οὔτε μπορούν νά ὑπάρχουν ἡ μιά δίχως τήν ἄλλη, οὔτε μπορούν νά διχοτομηθοῦν. Ὁ χωρισμός τῆς ἀντικειμενικότητας ἀπό τήν ὑποκειμενικότητα, τό νά ἀρνιόμαστε τήν τελευταία δταν ἀναλύουμε τήν πραγματικότητα ἢ δταν ἐπενεργοῦμε πάνω της, εἶναι ἀντικειμενισμός. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἄρνηση τῆς ἀντικειμενικότητας κατά τήν ἀνάλυση ἢ κατά τή δράση, ὀδηγεῖ στόν ὑποκειμενισμό και, τελικά, σέ σολιστικὲς θέσεις, δηλαδή οὐσιαστικά στήν ἄρνηση τῆς ΐδιας τῆς δράσης, ἐφόσον δέν ἀναγνωρίζει τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα.

Ούτε ο αντικειμενισμός, ούτε ο υποκειμενισμός, αλλά ούτε κι ο ψυχολογισμός, προτείνεται εδώ, παρά η υποκειμενικότητα και η αντικειμενικότητα σε αδιάσπαστη διαλεκτική σχέση.

Τό να άρνιέσαι τή σπουδαιότητα τής υποκειμενικότητας στην πορεία τής μεταλλαγής του κόσμου και τής ιστορίας είναι άφέλεια και άπλοικότητα. Είναι σά να άποδέχσαι τό άδύνατο : έναν κόσμο δίχως ανθρώπους. Μιά τέτοια « αντικειμενιστική » θέση είναι τόσο άνεδαφική όσο και η υποκειμενιστική, πού φαντάζεται τούς ανθρώπους χωρίς κάποιο περιβάλλον. Κόσμος και άνθρωπος δέν μπορούν να ύπάρξουν ο ένας χωρίς τόν άλλο. Υπάρχουν σε μία διαρκή άλληλεπίδραση. Ο Μάρξ δέν άναγνωρίζει μία τέτοια διχοτόμηση, ούτε κανέναν άλλος κριτικός και ρεαλιστής στοχαστής. Έκείνο πού επέκρινε και κατέρριψε επιστημονικά ο Μάρξ δέν είναι η υποκειμενικότητα, αλλά ο υποκειμενισμός και ο ψυχολογισμός. "Όπως η αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα δέν ύπάρχει τυχαία αλλά ως προϊόν τής ανθρώπινης δράσης, για τόν ίδιο λόγο δέν άλλάζει τυχαία. "Αν οι άνθρωποι είναι οι δημιουργοί τής κοινωνικής πραγματικότητας (πού στην « άντιστροφή τής πράξης » ενεργοποιείται με τή σειρά της και καθορίζει τό είναι τους), τότε η άλλαγή αυτής τής πραγματικότητας είναι ιστορικό καθήκον, ένα καθήκον πού ταιριάζει στον άνθρωπο.

Μία πραγματικότητα πού γίνεται καταπιεστική καταλήγει στον διαχωρισμό των ανθρώπων σε καταπιεστές και καταπιεζόμενους. Οί τελευταίοι, πού έχουν καθήκον να άγωνίζονται για τήν άπελευθέρωσή τους μαζί με όσους τούς στέκονται άληθινά άλληλέγγυοι, άποκτούν μία κριτική συνείδηση τής καταπίεσης μέσα από τήν πρακτική αυτού του άγώνα. "Ένα από τά μεγαλύτερα έμπόδια στην πάλη για τήν άπελευθέρωση είναι τό γεγονός ότι η ίδια η καταπιεστική πραγματικότητα άπορροφά εκείνους πού βρίσκονται μέσα της κι έτσι πνίγει τελικά τή συνείδησή τους⁶. Λειτουργικά, η καταπίεση τιθασσεύει. "Ένας

6 « Η άπελευθερωτική δράση προϋποθέτει άναγκαστικά τή στιγμή τής

δρόμος υπάρχει νά ἀπαλλαγῆς ἀπό τὰ νύχια της : νά ὑψωθεῖς πάνω ἀπ' αὐτήν καί νά στραφεῖς ἐναντον της. Καί αὐτό γίνεται μόνο μέ τήν πράξη : στοχασμός καί δράση γιά τήν μεταλλαγή τοῦ κόσμου.

Hay que hacer la opresión real todavía más opresiva anadiendo a aquella la *conciencia* de la opresion haciendo la infamia todavía más infamante, al opregonarla⁷.

Τό νά κάνεις « τήν πραγματική καταπίεση ἀκόμα πιό καταπιεστική προσθέτοντας σ' αὐτήν τή συνειδητοποίηση τῆς καταπίεσης », ἀνταποκρίνεται στή διαλεκτική σχέση μεταξύ ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου. Μόνο σ' αὐτήν τήν ἀλληλεξάρτηση εἶναι δυνατή μιᾶ ἀυθεντική πράξη, χωρίς τήν ὅποια δέν μπορεῖ νά λυθεῖ ἡ ἀντίφαση καταπιεστῆ-καταπιεζόμενου. Γιά νά τό πετύχει αὐτό, ὁ καταπιεζόμενος θά πρέπει νά ἀντικρίζει τήν πραγματικότητα κριτικά, ταυτόχρονα θεωρώντας τήν ἀντικειμενικά καί ἐπενεργώντας πάνω της. Μιά σέκτη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, ὅταν δέν ἀκολουθεῖται ἀπό κριτική ἐπέμβαση, δέν ὀδηγεῖ στό μετασχηματισμό τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας — ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι ἀληθινή ἀντίληψη. Πρόκειται γιά μιᾶ καθαρά ὑποκειμενιστική ἀντίληψη ἀπό κάποιον πού ἀρνιέται τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα καί δημιουργεῖ ἕνα ψεύτικο ὑποκατάστατό της.

Μιά διαφορετικοῦ τύπου λαθεμένη ἀντίληψη παρατηρεῖται ὅταν μιᾶ ἀλλαγῆ στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀπειλεῖ

ἀντίληψης καί τή στιγμή τῆς βούλησης. Ἡ δράση καί προηγείται καί ἀκολουθεῖ αὐτή τή στιγμή, γιά τήν ὅποια ἀρχικά δρά ὡς ἕνας πρόλογος καί σέ συνέχεια γίνεται ἀποτέλεσμα καί συνεχίζεται μέσα στήν ἱστορία. Ἡ δράση τῆς κυριαρχίας, ὡστόσο, δέν προϋποθέτει αὐτή τή διάσταση, γιατί ἡ δομή τῆς κυριαρχίας συντηρεῖται ἀπό τή δική της μηχανική καί ἀσύνειδη λειτουργικότητα ». Ἐπί μίαν ἀνέκδοτη ἐργασία τοῦ José Luis Fiori, πού μου ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω αὐτό τό ἀπόσπασμα.

⁷ « Γιά νά πετύχουμε νά τήν προσέξει τό κοινό, ὀφείλουμε νά κάνουμε τήν καταπίεση ἀκόμα πιό πραγματική, προσθέτοντας στή συνειδητοποίηση τῆς καταπίεσης τό αἶσχος πού πρέπει νά γίνει ἀκόμα πιό ἐπονείδιστο ». Karl Marx καί Friedrich Engels, Ἡ ἅγια οἰκογένεια καί ἄλλα ἔργα (Μεξικό, 1962).

τά άτομικά ή τά ταξικά συμφέροντα εκείνου πού αντίληφθηκε τήν ἀλλαγή. Στήν πρώτη περίπτωση δέν ἔχουμε κριτική ἐπέμβαση στήν πραγματικότητα γιατί αὐτή ἡ πραγματικότητα εἶναι πλαστή. Στή δεύτερη περίπτωση ἡ κριτική ἐπέμβαση ἀπουσιάζει, γιατί θά ἐρχόταν σέ ἀντίφαση μέ τά ταξικά συμφέροντα εκείνου πού ἀντιλήφθηκε τήν ἀλλαγή. Στήν περίπτωση αὐτή, τό ὑποκείμενο τείνει νά συμπεριφέρεται « νευρωσικά ». Τό γεγονός ὑπάρχει· ἀλλά τόσο τό γεγονός ὅσο καί οἱ πιθανές συνέπειές του μποροῦν νά εἶναι ἐπιζήμια γι' αὐτόν. Γι' αὐτό γίνεται ἀναγκαῖο πιά γι' αὐτόν ὄχι ἀκριβῶς νά ἀρνηθεῖ τό γεγονός, ἀλλά νά τό δεῖ « μέ διαφορετικό μάτι ». Αὐτό τό εἶδος νοητικῆς τακτοποίησης, πού λειτουργεῖ σάν ἀμυντικός μηχανισμός, τελικά συμπίπτει μέ τόν ὑποκειμενισμό. "Ἐνα γεγονός πού δέν τό ἀρνιόμαστε ἀλλά πού τίς ἀλήθειες του προσπαθοῦμε νά τακτοποιοῦμε νοητικά, χάνει τήν ἀντικειμενική του βάση, παύει νά εἶναι συγκεκριμένο, γίνεται μῦθος πού φτιάχτηκε γιά νά προστατεύσει τήν τάξη τοῦ ὑποκειμένου.

Ἐδῶ βρῖσκεται ἕνας ἀπό τούς λόγους τῶν ἀπαγορεύσεων καί τῶν δυσκολιῶν (τίς ὁποῖες θά συζητήσουμε πλατιά στό κεφ. Δ) πού ἀποβλέπουν στό ν' ἀποθαρρύνουν τούς ἀνθρώπους νά ἐπεμβαίνουν κριτικά στήν πραγματικότητα. Ὁ καταπιεστής γνωρίζει πολύ καλά ὅτι μιά τέτοια ἐπέμβαση δέν θά ἦταν πρὸς τό συμφέρον του. Αὐτό πού τόν συμφέρει εἶναι νά μένουν οἱ καταπιεζόμενοι στήν κατάσταση τοῦ καταποντισμένου, ἀνήμποροι μπροστά στήν καταπιεστική πραγματικότητα. Ἡ προειδοποίηση τοῦ Lukács στό ἐπαναστατικό κόμμα, στό ἔργο του « Λένιν », εἶναι χαρακτηριστική ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη :

« ... Ὁφείλει, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ Μάρξ, νά ἐξηγεῖ στίς μάζες τήν ἴδια τους τή δράση, ὄχι μόνο γιά νά ἐξασφαλίζει τή συνέχεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἐμπειριῶν τοῦ προλεταριάτου, ἀλλά καί νά ἐπιταχύνει συνειδητά τήν περαιτέρω ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν »⁸.

⁸ Georg Lukács, *Lénine*, (Paris, 1965, σ. 62).

Τονίζοντας αυτή την αναγκαιότητα, ο Lukács θέτει δίχως άλλο τό πρόβλημα τῆς κριτικῆς ἐπέμβασης. « Τό νά ἐξηγεῖς στίς μάζες τήν ἴδια τή δράση τους » σημαίνει νά ἀποσαφηνίζεις καί νά φωτίζεις αὐτή τή δράση, τόσο ἀπό τήν ἀποψη τῆς σχέσης της μέ τά ἀντικειμενικά γεγονότα πού τήν προκάλεσαν, ὅσο κι ἀπό τήν ἀποψη τῶν σκοπῶν της. "Ὅσο καλύτερα οἱ ἀνθρωποὶ ξεσκεπάζουν αὐτή τήν προκλητική πραγματικότητα, πού πρόκειται νά γίνει τό ἀντικείμενο τῆς μεταμορφωτικῆς δράσης τους, τόσο πιά κριτικά κατανοοῦν αὐτή τήν πραγματικότητα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο « συνειδητά πιά ἐπιταχύνουν τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐμπειριῶν τους ». Δέν θά ὑπῆρχε ἀνθρώπινη δράση ἂν δέν ὑπῆρχε ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἂν δέν ὑπῆρχε κόσμος, τό « μή Ἐγώ » τοῦ ἀνθρώπου, γιά νά τόν προκαλέσει. "Ὅπως ἐπίσης δέν θά ὑπῆρχε ἀνθρώπινη δράση, ἂν ὁ ἀνθρωπος δέν ἦταν μιὰ « προβολή », ἂν δέν ἦταν σέ θέση νά ὑπερβεῖ τόν ἑαυτό του, νά συλλάβει τήν πραγματικότητα, νά τήν κατανοήσει, μέ σκοπό νά τή μετασχηματίσει.

Στή διαλεκτική σκέψη, κόσμος καί δράση βρίσκονται σέ στενή ἀλληλεξάρτηση. Ἡ δράση ὅμως εἶναι ἀνθρώπινη μόνον ὅταν δέν εἶναι μιὰ σκέτη ἀπασχόληση ἀλλά καί μιὰ στόχαση, ἕνα ἐνδιαφέρον, δηλαδή ὅταν δέν εἶναι ἀποσπασμένη ἀπό τή σκέψη. Ἡ σκέψη, πού εἶναι ἀπαραίτητη στή δράση, ὑποδηλώνεται στό αἶτημα τοῦ Lukács « νά ἐξηγεῖται στίς μάζες ἡ ἴδια τους ἡ δράση », ὅπως ἐπίσης ὑποδηλώνεται καί στό σκοπό πού ἀποδίδει στήν τέτοια ἐξήγηση : « τή συνειδητή ἐπιτάχυνση τῆς περαιτέρω ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν ἐμπειριῶν ».

Κατά τή γνώμη μας, ὡστόσο, μεγαλύτερη σημασία ἀπό τήν ἐξήγηση ἔχει ὁ διάλογος μέ τούς ἀνθρώπους γύρω ἀπό τή δράση τους. "Ὅπως καί νάχει τό πράμα, ἡ ἀλήθεια εἶναι ἔτι κανενός εἶδους πραγματικότητα δέν σχηματίζεται ἀπό μόνη της⁹. Στό

⁹ « Ἡ ὕλιστική διδασκαλία ὅτι οἱ ἀνθρωποὶ εἶναι προϊόντα τῶν περιστάσεων καί τῆς ἀνατροφῆς τους καί ὅτι, κατὰ συνέπεια, οἱ ἀλλαγμένοι ἀνθρωποὶ εἶναι προϊόντα ἄλλων περιστάσεων καί διαφορετικοῦ τρόπου ἀνατροφῆς, ξεχνᾷ ὅτι οἱ ἀνθρωποὶ εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀλλάζουν τίς περιστάσεις

σημεῖο αὐτό συμπίπτει ἡ ἄποψη τοῦ Lukács, ὅτι καθῆκον τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος εἶναι νά βοηθήσει τό λαό νά καταλάβει τή σημασία τῆς δράσης του, μέ τή δική μας βεβαίωση γιά τήν ἀνάγκη τῆς κριτικῆς ἐπέμβασης στήν πραγματικότητα διαμέσου τῆς πράξης. Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου θεμελιώνεται πάνω στήν πάλη γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι, ὅταν ἀρχίζουν νά καταλαβαίνουν τήν κατάστασή τους, πρέπει νά εἶναι ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού θ' ἀναπτύξουν αὐτή τήν ἀγωγή. Μιά ἀληθινά λυτρωτική ἀγωγή δέν μπορεῖ νά βρισκεται μακριά ἀπό τούς καταπιεζόμενους, νά τούς βλέπει σάν κακότυχους καί νά τούς παρουσιάζει, γιά προτροπή σέ ἄμιλλα, διάφορα μοντέλα καταπιεστών. Οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι πρέπει νά εἶναι τά μοντέλα τους στήν πάλη γιά τή λύτρωσή τους.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, ἐμπνευσμένη ἀπό τήν αὐθεντική γενναιοψυχία τοῦ ἀνθρωπιστῆ (ὄχι τοῦ φιλόανθρωπου) εἶναι ἡ ἀγωγή τοῦ Ἀνθρώπου. Ἡ ἀγωγή πού ἀρχίζει μέ τά ἐγωιστικά ἐνδιαφέροντα τῶν καταπιεστών (ἕνας ἐγωισμός περιβλημένος μέ τήν ψεύτικη γενναιοψυχία τοῦ πατερναλισμοῦ) καί πού μετατρέπει τούς καταπιεζόμενους σέ ἀντικείμενα τῆς φιλανθρωπίας της, μιᾶ τέτοια ἀγωγή διατηρεῖ κι ἐνσαρκώνει τήν καταπίεση. Εἶναι ὄργανο τῆς ἀπανθρώπισης. Νά γιατί ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου δέν μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ ἢ νά ἐφαρμοστεῖ ἀπό τούς καταπιεστές. Θά ἦταν ἀντίφαση στούς ἴδιους τούς ὄρους τῆς πρότασης, ἂν οἱ καταπιεστές ὄχι μόνο ὑπεράσπιζαν ἀλλά καί ἔθεταν σ' ἐφαρμογή μιάν ἀπελευθερωτική ἀγωγή.

Ἄν ὅμως ἡ ἀνάληψη μιᾶς ἀπολυτρωτικῆς ἀγωγῆς ἀπαιτεῖ πολιτική ἐξουσία, πού δέν τή διαθέτει ὁ καταπιεζόμενος, πῶς τότε εἶναι ἐφικτή ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου πρὶν ἀπό τήν ἐπανάσταση ; Νά μιᾶ ὑψιστης σημασίας ἐρώτηση. Ἡ ἀπάντηση δίνεται στό κεφάλαιο Δ', τουλάχιστο σέ μορφή πειραματική. Μιά μερική ἀπάντηση δίνεται στή διάκριση ἀνάμεσα στή συστημα-

καί ὅτι ὁ ἴδιος ὁ παιδαγωγός χρειάζεται νά διαπαιδαγωγηθεῖ » Karl Marx and Friedrich Engels, *Selected Works*, (New York, 1968, p. 28).

τική παιδεία πού μπορεί νά μεταβληθεῖ μόνο μέ πολιτική δύναμη, καί στά παιδαγωγικά προγράμματα πού ἡ πραγματοποίησή τους γίνεται μέ τή συμβολή τῶν καταπιεζόμενων στήν πορεία τῆς ὀργάνωσής τους.

Ἡ ἀγωγή τοῦ καταπιεζόμενου, ὡς ἀνθρωπιστική καί ἀπελευθερωτική ἀγωγή, συντελεῖται σέ δύο ξεχωριστά στάδια. Στό πρῶτο στάδιο, οἱ καταπιεζόμενοι ξεσκεπάζουν τόν κόσμο τῆς καταπίεσης, καί μέ τή δράση τους ἀναλαμβάνουν νά τόν ἀλλάξουν. Στό δεύτερο στάδιο, ὅταν ἔχει πιά ἀλλάξει ἡ πραγματικότητα τῆς καταπίεσης, ἡ ἀγωγή αὐτή παύει νά ἀνήκει μόνο στούς καταπιεζόμενους καί γίνεται ἀγωγή ὄλων τῶν ἀνθρώπων στήν πορεία τῆς διαρκοῦς ἀπελευθέρωσης. Καί στά δύο στάδια, πάντα μέ τή ριζοσπαστική δράση, γίνεται ἡ ἀναμέτρηση τῆς κουλτούρας τῆς καταπίεσης μέ τήν κουλτούρα τῆς ἀπελευθέρωσης¹⁰. Στό πρῶτο στάδιο αὐτή ἡ ἀναμέτρηση γίνεται χάρη στή νέα ἀντίληψη τοῦ καταπιεζόμενου γιά τήν ἴδια του τήν κατάσταση. Στό δεύτερο στάδιο, χάρη στήν ἀποτίναξη τῶν μύθων πού δημιουργήθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν στό παλιό καθεστῶς καί πού ἐξακολουθοῦν σά φαντάσματα νά σκιάζουν τίς νέες δομές πού μόλις ξεπήδησαν ἀπό τόν ἐπαναστατικό μετασχηματισμό.

Ἡ ἀγωγή, στό πρῶτο στάδιο, καταγίνεται μέ τό πρόβλημα τῆς συνείδησης τοῦ καταπιεζόμενου καί τοῦ καταπιεστή, μέ τοὺς ἀνθρώπους πού καταπιέζονται καί μέ τοὺς ἀνθρώπους πού καταπιέζουν. Μελετᾷ τή συμπεριφορά τους, τήν κοσμοθεωρία τους καί τήν ἠθική τους. "Ἐνα εἰδικό πρόβλημα παρουσιάζει ἡ δυαδικότητα τῶν καταπιεζόμενων : εἶναι διχασμένα ὄντα, διαπλασμένα ἀπό μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καί βίας, καί πού ζοῦν μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση.

Κάθε κατάσταση στήν ὁποία ὁ Α ἀντικειμενικά ἐκμεταλλεύεται τόν Β ἢ τόν ἐμποδίζει νά αὐτοεκδηλωθεῖ σάν ὑπεύθυνο πρόσωπο εἶναι κατάσταση καταπίεσης. Μιά τέτοια σχέση, αὐτή

¹⁰ Αὐτό φαίνεται νά εἶναι τό βασικό στοιχεῖο τῆς Μορφωτικῆς Ἐπανάστασης τοῦ Μάο.

καθαυτή, αποτελεί βία — έστω και αν ζαχαρώνεται τό χάπι με μιὰ ψεύτικη γενναιοδωρία — γιατί διαταράζει τόν όντολογικό και ιστορικό προορισμό του ανθρώπου νά γίνει άρτιότερος άνθρωπος. Μέ τήν έγκαθίδρυση μιās σχέσης καταπίεσης, αρχίζει κιόλας νά λειτουργεί και ή βία. Ποτέ στήν ιστορία ή βία δέν άρχισε από τούς καταπιεζόμενους. Πώς θά μπορούσαν αύτοί νά τήν έγκαινιαόσουν, άφου οι ίδιοι είναι τό προϊόν βίας ; Πώς θά μπορούσαν νά ύποστηρίζουν κάτι πού είναι ή πηγή τής καταπίεσής τους ; Δέν θά ύπῆρχαν καταπιεζόμενοι αν δέν ύπῆρχαν προηγούμενα συνθήκες βίας για νά έδραιώσουν τήν ύποδούλωσή τους.

Ή βία αρχίζει πάντα από εκείνους πού καταπιέζουν, πού έκμεταλλεύονται, πού δέν άναγνωρίζουν τούς άλλους για ανθρώπους — και όχι από εκείνους πού είναι καταπιεζόμενοι, θύματα έκμετάλλευσης, μή άναγνωρισμένοι σαν άνθρωποι. Δέν είναι ό στερημένος στοργής αίτία τής δυσαρέσκειας αλλά εκείνος πού δέν μπορεί νά δείξει στοργή γιατί αγαπά μόνο τόν έαυτό του. Δέν είναι ό άβοήθητος, τό θύμα τής βίας, εκείνος πού εισάγει μεθόδους τρομοκρατικές, αλλά ό τρομοκράτης πού, έχοντας τή δύναμη, δημιουργεί συνθήκες οι όποιες γεννούν τούς « άρνητές τής ζωής ». Δέν είναι ό δυναστευόμενος ή πηγή του δεσποτισμού, αλλά ό τύραννος. Δέν είναι ό καταφρονημένος πού εισάγει τό μίσος, αλλά εκείνος πού καταφρονεϊ. Δέν είναι ό στερημένος από ανθρώπινη συμπεριφορά πού άρνιέται τόν άνθρωπο, αλλά εκείνος πού άρνιέται τήν ανθρωπιά (άρνούμενος έτσι και τόν έαυτό του τόν ίδιο). Ή βία χρησιμοποιείται όχι από εκείνους πού έγιναν αδύνατοι επειδή υπερίσχυσαν οι « δυνατοί », αλλά από τούς δυνατούς πού τούς έχουν εύνουχίσει.

Για τούς δυνάστες, ώστόσο, πάντα εκείνοι πού φταίνε είναι οι καταπιεζόμενοι (πού, φυσικά, δέν τούς όνομάζουν ποτέ « καταπιεζόμενους », αλλά — άνάλογα με τό αν είναι συμπατριώτες τους ή όχι — « αύτοί εκεί », ή « οι τυφλές και φθονερές μάζες », ή « οι άγριοι », ή « οι Ιθαγενείς », ή « οι άνατροπεϊς ») γιατί είναι « βίαιοι », « βάρβαροι », « κακοί » ή « θηριώδεις », όταν άντιδροϋν στή βία τών καταπιεστών.

Κι ὁμως — ὅσο κι ἂν αὐτό φαίνεται παράδοξο — ἀκριβῶς μέσα στήν ἀπάντηση τοῦ καταπιεζόμενου πρὸς τή βία τοῦ δυνάστη του μπορεῖ νά βρεῖ κανεῖς μιάν ἐκδήλωση ἀγάπης. Συνειδητά ἡ ὑποσυνειδητά ἡ πράξη ἀνταρσίας τοῦ καταπιεζόμενου (μιὰ πράξη πού εἶναι πάντοτε, ἡ σχεδόν πάντοτε, τόσο βίαιη ὅσο καί ἡ ἀρχική βία τοῦ καταπιεστή) μπορεῖ νά ἐγκαινιάσει τήν ἀγάπη. Γιατί ἐνῶ ἡ βία τοῦ δυνάστη ἐμποδίζει τόν καταπιεζόμενο νά ἀρτιωθεῖ σάν ἄνθρωπος, ἡ ἀπάντηση τοῦ καταπιεζόμενου σ' αὐτή τή βία θεμελιώνεται πάνω στήν ἐπιδίωξη τοῦ δικαιώματός του νά εἶναι ἄνθρωπος. Καθώς οἱ δυνάστες ἀπανθρωπίζουν ἄλλους καί παραβιάζουν τά δικαιώματά τους, γίνονται καί οἱ ἴδιοι ἀπάνθρωποι. Ὁ καταπιεζόμενος πού ἀγωνίζεται νά γίνεῖ ἄνθρωπος, ἀφαιρεῖ ἀπό τό δυνάστη τή δύναμη νά κυριαρχεῖ καί νά καταπιέζει, καί ἔτσι ἀποκαθιστᾷ στούς δυνάστες τήν ἀνθρωπιά πού εἶχαν χάσει κατά τήν ἀσκηση τῆς καταπίεσης.

Μόνον οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἐκεῖνοι πού λυτρώνοντας τόν ἑαυτό τους μποροῦν νά ἐλευθερώσουν καί τούς δυνάστες τους. Οἱ τελευταῖοι, ὄντας μιὰ καταπιεστική τάξη, δέν μποροῦν νά ἐλευθερώσουν οὔτε τούς ἄλλους οὔτε τόν ἑαυτό τους. Γι' αὐτό μπαίνει σάν οὐσιαστικό καθήκον στούς καταπιεζόμενους νά ἀναλάβουν τόν ἀγώνα γιά νά ἄρουν τήν ἀντίφαση μέσα στήν ὁποία εἶναι μπλεγμένοι. Καί ἡ ἀντίφαση αὐτή θά λυθεῖ μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ καινούργιου ἀνθρώπου, πού δέν θά εἶναι οὔτε καταπιεστής οὔτε καταπιεζόμενος, — ἓνας ἄνθρωπος πού βρίσκεται στό δρόμο τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἄν ὁ σκοπός τῶν καταπιεζόμενων εἶναι νά γίνουν ἄρτιοι ἄνθρωποι, αὐτό δέν θά τό πετύχουν ἀντιστρέφοντας ἀπλῶς τούς ὁρους τῆς ἀντίφασης, ἀλλά ζώντας ἀπλῶς τή θέση τῶν πόλων τῆς.

Αὐτό μπορεῖ νά φαίνεται ἀπλοϊκό, ἀλλά δέν εἶναι. Ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δυνάστη-δυναστευόμενου συνεπάγεται στήν πραγματικότητα τήν ἐξαφάνιση τῶν καταπιεστῶν ὡς κυρίαρχης τάξης. Οἱ περιορισμοί, βέβαια, πού ἐπιβάλλονται τώρα ἀπό τούς πρώην καταδυναστευόμενους στούς δυνάστες τους γιά νά τούς ἐμποδίσουν νά γίνουν πάλι δυνάστες, δέν ἀποτελοῦν καταπίεση.

Μιά πράξη είναι καταπιεστική μόνον όταν έμποδίζει τούς ανθρώπους νά είναι πληρέστερα άνθρωποι. Έπομένως, αυτοί οι αναγκαίοι περιορισμοί δέν σημαίνουν ότι οί χτεσινοί δυναστευόμενοι έγιναν οί σημερινοί δυνάστες. Έ συμπεριφορά πού έμποδίζει τήν παλινόρθωση τού καταπιεστικού συστήματος δέν μπορεί νά έξομοιωθεϊ μέ τίς πράξεις πού τό δημιουργοῦν καί τό διατηροῦν. Δέν μπορεί νά έξομοιώνεται μέ πράξεις, πού μ' αυτές μιά μειοψηφία ανθρώπων άρνιέται στήν πλειοψηφία τό δικαίωμα νά είναι άνθρωποι.

Όμως, από τή στιγμή πού τό νέο καθεστώς σκληραίνει καί, άπολήγει σέ μιά κυριαρχη γραφειοκρατία¹¹ ή άνθρωπιστική διάσταση τής πάλης χάνεται καί δέν μπορεί πιά νά γίνεται λόγος γιά άπελευθέρωση. Γι' αυτό επιμένουμε στό επιχειρήμα μας : ή άυθεντική άρση τής αντίφασης καταπιεστής-καταπιεζόμενος δέν βρίσκεται σέ μιά σέκτη αντίστροφή θέσεων τών δυό πόλων. Ούτε βρίσκεται στήν αντικατάσταση τών πρώην δυναστών μέ νέους δυνάστες πού έξακολουθοῦν νά καταπιέζουν — πάντα γιά χάρη τής άπελευθέρωσης.

Άλλά, καί όταν άρθεί άληθινά ή αντίφαση, μέ τήν έδραίωση μιās καινούργιας κατάστασης από τούς έλευθερωμένους εργαζόμενους, οί πρώην δυνάστες δέν αίσθάνονται άπελευθερωμένοι. Άντίθετα, θεωροῦν ειλικρινά τούς έαυτούς τους καταπιεζόμενους. Όντας συνηθισμένοι νά καταπιέζουν άλλους, όποιαδήποτε κατάσταση διαφορετική από εκείνη πού γνώρισαν, τούς φαίνεται σάν καταπίεση. Προηγούμενα είχαν έξασφαλισμένα τροφή, ένδυμασία, εκπαίδευση, ταξίδια, κουλτούρα, όταν εκατομμύρια άνθρωποι δέν είχαν τίποτα άπ' όλα αυτά. Κάθε περιορισμός σ' αυτόν τόν τρόπο ζωής, γιά χάρη τών δικαιωμάτων όλόκληρης τής κοινωνίας, φαίνεται στους πρώην δυνάστες σάν μιά ριζική

¹¹ Έ άκαμψία αυτή δέν θά πρέπει νά ταυτίζεται μέ τούς περιορισμούς πού πρέπει νά επιβάλλονται στους πρώην δυνάστες ώστε νά μή μπορέσουν πιά νά επαναφέρουν τό καταπιεστικό καθεστώς τους. Άφορά κυρίως τήν επανάσταση πού βαλτώνει καί στρέφεται ένάντια στό λαό, χρησιμοποιώντας τόν παλιό κατασταλτικό γραφειοκρατικό μηχανισμό τού κράτους (πού θά πρέπει μέ δραστικά μέτρα νά καταργηθεϊ, όπως τόνιζε συχνά ό Μάρξ).

παραβίαση τῶν ἀτομικῶν τούς δικαιωμάτων — παρ' ὄλο πού οἱ ἴδιοι δέν ἐδειχναν κανένα σεβασμό γιά τά ἑκατομύρια πού ὑπόφερναν καί πέθαιναν ἀπό πείνα, πόνο, θλίψη καί ἀπελπισία. Γιά τούς δυνάστες, ἡ ἔννοια « ἀνθρώπινες ὑπάρξεις » ἀφορᾷ μόνο τούς ἴδιους. Οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι εἶναι « πράγματα ». Γιά τούς δυνάστες ὑπάρχει μόνο ἓνα δικαίωμα : τό δικαίωμά τους νά ζοῦν ἡσυχά, καί ἀπλῶς παραχωροῦσαν — δίχως νά τό ἀναγνωρίζουν πάντοτε — στούς καταπιεζόμενους τό δικαίωμα τῆς ἐπιβίωσης, μόνο καί μόνο ἐπειδή ἡ ὑπαρξή τῶν καταπιεζόμενων ἦταν ἀναγκαία γιά τή δική τους ὑπαρξή.

Μιά τέτοια συμπεριφορά καί μιά τέτοια ἀντίληψη γιά τόν κόσμον καί τούς ἀνθρώπους (πού ἀναγκαστικά ὀδηγεῖ τούς δυνάστες ν' ἀντιστέκονται στήν ἐγκαθίδρυση ἑνός καινούργιου καθεστῶτος) ἐξηγεῖται ἀπό τά βιώματά τους ὡς κυρίαρχης τάξης. Μέ τήν ἐδραίωση μιᾶς κατάστασης βίας καί καταπίεσης, γενιέται ὀλόκληρος ἓνας τρόπος ζωῆς καί συμπεριφορᾶς γι' αὐτούς πού πιάστηκαν στά γρανάζια τῆς — δυνάστες καί καταπιεζόμενοι. Ὅλοι βυθίζονται μέσα σ' αὐτή τήν κατάσταση καί ὄλοι ἔχουν τά σημάδια τῆς καταπίεσης. Μιά ἀνάλυση τῆς ὑπαρξιακῆς κατάστασης καταπίεσης ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ἀρχή τῆς βρίσκεται σέ μιά πράξη βίας — πού τήν ἄρχισαν οἱ κατέχοντες τή δύναμη. Αὐτή ἡ βία, σάν διαδικασία, διαιωνίζεται ἀπό γενιά σέ γενιά καταπιεστῶν, πού γίνονται οἱ κληρονόμοι τῆς καί πλάθονται μέσα στό κλίμα τῆς. Τό κλίμα αὐτό δημιουργεῖ στόν δυνάστη μιάν ἰσχυρή συνείδηση κτήτορα — κτήτορα τοῦ κόσμου καί τῶν ἀνθρώπων. Πέρα ἀπό τή συγκεκριμένη, ἄμεση, ὑλική κατοχή τοῦ κόσμου καί τῶν ἀνθρώπων, ἡ συνείδηση τοῦ δυνάστη δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ — οὔτε καν νά ὑπάρξει. Ὁ Fromm ἀναλύοντας αὐτοῦ τοῦ εἶδους τή συνείδηση προσθέτει ὅτι χωρίς μιά τέτοια κατοχή ὁ δυνάστη « χάνει τήν ἐπαφή του μέ τόν κόσμον ». Ἡ συνείδηση τοῦ δυνάστη τείνει νά μετασχηματίζεται τό καθετί γύρω του σέ ἀντικείμενο τῆς κυριαρχίας του. Ἡ γῆ, ἡ ἰδιοκτησία, ἡ παραγωγή, τά δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἄνθρωποι οἱ ἴδιοι, ὁ χρόνος — δια-

καταντοῦν στήν κατάσταση ἀντικειμένων πού βρίσκονται στή διάθεσή του.

Τόσο ἀσυγκράτητη εἶναι ἡ μανία τοῦ δυνάστη νά κατέχει, ὥστε τοῦ γίνεται πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατό νά μετατρέπει τό καθετί σέ ἀντικείμενο τῆς ἀγοραστικῆς του δυνάμης. Ἄπό ἐδῶ πηγάζει καί ἡ στενά ὑλιστική ἀντίληψή τους γιά τήν ὑπαρξη. Τό χρήμα γίνεται τό μέτρο ὄλων τῶν πραγμάτων καί τό κέρδος ὁ πρῶτιστος σκοπός. Γιά τούς δυνάστες ὅ,τι ἀξίζει εἶναι νά ἔχεις ὅσο γίνεται περισσότερο, ἔστω καί μέ τίμημα τήν ὀλοένα μεγαλύτερη φτώχεια τοῦ καταπιεζόμενου. Γι' αὐτούς εἶσαι σημαίνει ἔχεις, σημαίνει εἶσαι μέλος τῆς τάξης τῶν « ἐχόντων ».

Σάν καρπωτές τῆς κατάστασης καταπίεσης, οἱ δυνάστες δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἂν τό ἔχειν εἶναι ὄρος τοῦ ὑπάρχειν, σημαίνει πῶς πρόκειται γιά ἕναν ἀναγκαῖο ὄρο γιά ὄλους τούς ἀνθρώπους. Νά γιατί ἡ γενναιοψυχία τους εἶναι ψεύτικη. Ἡ ἀνθρωπιά γι' αὐτούς εἶναι ἕνα « πράγμα » καί τό κατέχουν σάν ἀποκλειστικό δικαίωμα, σάν μιᾶ κληρονομιά. Γιά τή συνείδηση τοῦ δυνάστη, ἡ ἐξανθρώπιση τῶν « ἄλλων », τοῦ λαοῦ στό σύνολό του, ἐμφανίζεται ὄχι σάν ἐπιδίωξη γιά πλήρη ἀνθρωπιά, ἀλλά σάν ἀνατρεπτική ἐνέργεια.

Οἱ δυνάστες δέν θεωροῦν τό μονοπώλιό τους νά ἔχουν περισσότερα, ὡς προνόμιο πού τείνει νά ἀπανθρωπίσει τούς ἄλλους καί τόν ἑαυτό τους τόν ἴδιο. Δέν μποροῦν νά δοῦν ὅτι στήν ἐγωιστική τους ἐπιδίωξη κατοχῆς τῶν πάντων, σάν κατέχουσα τάξη, ἀσφυκτιοῦν μέσα στά ὑπάρχοντά τους καί δέν ὑπάρχουν πιά ὡς « εἶναι » ἀλλά ἀπλῶς ὡς « ἔχειν ». Γι' αὐτούς τό νά ἔχουν περισσότερα εἶναι ἕνα ἀναφαίρετο δικαίωμα, ἕνα δικαίωμα πού τό κατάκτησαν μέ τή δική τους « προσπάθεια », μέ « τό θάρρος τους νά διακινδυνεύουν ». Ἄν οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν περισσότερα, εἶναι γιατί φάνηκαν ἀνίκανοι, τεμπέληδες, καί τό χειρότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ ἀδικαιολόγητη ἀγνωμοσύνη τους πρός τίς « γενναῖες χειρονομίες » τῆς κυρίαρχης τάξης. Κι ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι « ἀγνώμονες » καί « φθονεροί », οἱ δυναστευόμενοι

θεωρούνται ως πιθανοί έχθροί τους πού πρέπει νά βρίσκονται « υπό επίτηρσιν ».

Δέν μπορούσε νά γίνει διαφορετικά. "Αν ή εξανθρώπιση τῶν καταπιεζομένων σημαίνει ανατροπή, τό ίδιο κάνει και ή έλευθερία τους. Νά γιατί χρειάζεται ο διαρκής έλεγχος. Καί όσο περισσότερο οί δυνάστες έλέγχουν τούς καταπιεζόμενους τόσο καλύτερα τούς μετατρέπουν σέ άψυχα « πράγματα ». Αύτή ή τάση του δυνάστη νά μετατρέπει τό καθετί και τόν καθένα σέ « άψυχο », στό ζήλο του νά κατέχει, άντιστοιχεί δίχως άλλο μέ μία τάση πρós τό σαδισμό. Νά τί γράφει ο Fromm :

« Η εύχαρίστηση πού νιώθει ένα άτομο όταν κυριαρχεί πάνω σ' ένα άλλο άτομο (ή σέ ένα άλλο έμψυχο ον) είναι ή ίδια ή ούσία τῆς σαδιστικῆς παρόρμησης. Για νά δώσουμε αυτή τή σκέψη διαφορετικά, μπορούμε νά πούμε οτι σκοπός του σαδισμού είναι νά μετατρέπει έναν άνθρωπο σέ πράγμα, ένα έμψυχο σέ κάτι άψυχο, μία πού μέ τόν πλήρη και άπόλυτο έλεγχο, τό έμψυχο χάνει μία βασική ιδιότητα τῆς ζωῆς : τήν έλευθερία »¹².

Ο σαδιστικός έρωτας, είναι ένας διαστραμμένος έρωτας, ένας έρωτας θανάτου και όχι ζωῆς. Έτσι, ένα από τά χαρακτηριστικά τῆς συνείδησης του δυνάστη και τῆς νεκροφιλικῆς του κοσμοθεωρίας είναι ο σαδισμός. Η τάση του δυνάστη για κυριαρχία, καθώς παραλύει τήν ακούραστη όρμη για έρευνα και τή δημιουργική δύναμη πού είναι χαρακτηριστικά τῆς ζωῆς, σκοτώνει τήν ίδια τή ζωή.

Τώρα ολο και πιό πολύ οί δυνάστες χρησιμοποιούν τήν επιστήμη και τήν τεχνολογία ως αναντίρρητα ισχυρά όργανα για τό σκοπό τους : τή διατήρηση τῆς καταπιεστικῆς τάξης πραγμάτων μέ τόν έπηρεασμό και τήν καταστολή¹³. Οί καταπιεζόμενοι,

¹² Eric Fromm, *The Heart of Man*, (Η καρδιά του ανθρώπου) (New York, 1966, p. 3a).

¹³ Σχετικά μέ τίς « επικρατούσες μορφές κοινωνικού έλέγχου », βλ. Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος και Έρωτας και πολιτισμός*.

ώς αντικείμενα, ως « πράγματα », δέν έχουν σκοπούς, παρά μόνον εκείνους πού τούς έχουν όρίσει οί δυνάστες τους.

Στό φώς τών όσων είπαμε προηγούμενα, ένα άλλο πρόβλημα ανάκύπτει, πού έχει χωρίς άμφιβολία μεγάλη σπουδαιότητα: τό γεγονός ότι όρισμένα μέλη τής τάξης τών καταπιεστών προσχωρούν στόν άγώνα τών καταπιεζομένων γι' άπελευθέρωση μετακινούμενοι από τόν ένα πόλο τής αντίφασης στόν άλλο. 'Ο ρόλος τους είναι βασικός, και ύπῆρξε πάντα βασικός σ' όλη τήν Ιστορία. Συμβαίνει, όμως, τό έξῆς: καθώς παύουν νά είναι έχμεταλλευτές ή άδιάφοροι θεατές ή άπλώς οί κληρονόμοι τής έχμετάλλευσης και κινούνται προς τό μέρος τών έχμεταλλευομένων, σχεδόν πάντοτε κουβαλούν μαζί τους τά στίγματα τής καταγωγής τους: τίς προκαταλήψεις και τίς παραμορφώσεις τους, πού περιλαμβάνουν και τήν έλλειψη έμπιστοσύνης στην ικανότητα τοῦ λαοῦ νά σκέφτεται, νά βούλεται, και νά γνωρίζει. Κατά συνέπεια, οί τέτοιοι άνθρωποι, πού προσχωρούν στην ύπόθεση τοῦ λαοῦ, διατρέχουν διαρκῶς τόν κίνδυνο νά πέσουν σ' ένα είδος γενναιοδωρίας έξίσου βλαβερῆς μέ εκείνη τών καταπιεστών. 'Η γενναιοδωρία τών καταπιεστών εκτρέφεται από μίαν άδικη τάξη πραγμάτων, πού πρέπει νά διατηρεῖται γιά νά δικαιολογεῖ αὐτή τή γενναιοδωρία. Οί νέοι μας προσήλυτοι, έπιθυμοῦν ειλικρινά τήν αλλαγή τοῦ άδικου καθεστώτος, αλλά, έξαιτίας τοῦ παρελθόντος τους, πιστεύουν ότι αὐτοί πρέπει νά είναι οί εκτελεστές αὐτῆς τής αλλαγῆς. Μιλοῦν γιά τό λαό, αλλά δέν τοῦ έχουν καμιάν έμπιστοσύνη. "Όμως ή έμπιστοσύνη στό λαό είναι ή άπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν επαναστατική αλλαγή. "Ένας πραγματικός άνθρωπιστής αναγνωρίζεται πιά σίγουρα από τήν έμπιστοσύνη πού έχει στό λαό, έμπιστοσύνη πού τόν οδηγεῖ νά ένταχθεῖ στην πάλη τοῦ λαοῦ, παρά από χίλιες πράξεις υπέρ τοῦ λαοῦ χωρίς αὐτή τήν έμπιστοσύνη.

"Όσοι συμμετέχουν πραγματικά στόν άγώνα τοῦ λαοῦ θά πρέπει διαρκῶς νά επανεξετάζουν τόν έαυτό τους. Αὐτή ή μεταστροφή είναι τόσο ριζική, πού δέν σηκώνει άμφιταλαντεύσεις. Τό νά βεβαιώνεις αὐτή σου τήν ένταξη αλλά ταυτόχρονα νά θεωρεῖς

τόν έαυτό σου σάν αποκλειστικό κάτοχο τῆς έπαναστατικῆς σοφίας — πού πρέπει έπομένως νά τήν προσφέρεις ἢ νά τήν έπιβάλλεις στό λαό —, τότε σημαίνει πώς παραμένεις στίς παλιές αντίληψεις. Ὁ άνθρωπος πού διακηρύσσει άφοσίωση στήν ύπόθεση τοῦ λαοῦ αλλά πού εἶναι άνίκανος νά έρθει σέ έπικοινωνία μέ τό λαό κι έξακολουθεῖ νά τόν θεωρεῖ ως έντελῶς άμαθῆ, ὁ άνθρωπος αὐτός έξαπατᾶ άξιοθρήνητα τόν έαυτό του. Ὁ προσήλυτος πού πλησιάζει τίς μάζες, αλλά νιώθει άνησυχία σέ κάθε ένέργειά τους, σέ κάθε άμφιβολία πού εκφράζουν και σέ κάθε πρόταση πού κάνουν, και προσπαθεῖ νά έπιβάλλει τή δική του « θέση », αὐτός ὁ προσήλυτος παραμένει νοσταλγός τοῦ παρελθόντος του.

Ἡ στροφή πρὸς τό λαό άπαιτεῖ ένα άληθινό ξαναγέννημα. Αὐτοί πού τήν κάνουν θά πρέπει νά άρχίσουν ένα νέο είδος ζωῆς. Δέν μποροῦν πιά νά μένουν εκείνοι πού ἦταν. Μόνο μέσω μιᾶς συντροφικῆς άλληλεγγύης πρὸς τόν καταπιεζόμενο θά νιώσουν οἱ προσήλυτοι τόν χαρακτηριστικό τρόπο ζωῆς και συμπεριφορᾶς του, πού σέ διάφορες στιγμές άντικαθρεφτίζει τή δομή τῆς δυνάστευσης. Ἐνα άπό τοῦτα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ καταπιεζόμενου εἶναι ἡ ύπαρξιακή δυαδικότητά του, τό γεγονός δηλαδή ὅτι εἶναι τήν ίδια στιγμή αὐτός ὁ ίδιος και ὁ δυνάστης, τό πρότυπο τοῦ ὁποίου έχει έσωτερικεύσει. Κατά συνέπεια, ὥσπου νά άνακαλύψει συγκεκριμένα τόν καταπιεστή του και σέ συνέχεια τή δική του συνείδηση, εκδηλώνει σχεδόν πάντοτε μιᾶ μοιρολατρική στάση άπέναντι στήν κατάστασή του.

« Ὁ χωρικός άρχίζει νά παίρνει θάρρος γιά νά άποτινάξει τήν έξάρτησή του, όταν αντίληφθεῖ ὅτι εἶναι έξαρτημένος. Ὡς τότε, ακολουθεῖ τό άφεντικό του και λέει : “ Τί μπορῶ νά κάνω ; Εἶμαι ένας άπλός χωρικός ”»¹⁴.

Ὅταν ἡ μοιρολατρία αὐτή αναλύεται έπιτόλεια, έρμηνεύεται κάποτε σάν μιᾶ πειθήνια στάση πού άποτελεῖ έθνικό γνώρι-

¹⁴ Λόγια ενός χωρικοῦ στή διάρκεια μιᾶς συνέντευξης μέ τόν συγγραφέα.

σμα. Ἡ μοιρολατρία μὲ τὴ μορφὴ τῆς ὑποταγῆς εἶναι καρπὸς μιᾶς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης καὶ ὄχι βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς συμπεριφορᾶς ἑνὸς λαοῦ. Εἶναι σχεδὸν πάντα συνυφασμένη μὲ τὴ δύναμη τοῦ πεπρωμένου, τῆς μοίρας ἢ τῆς τύχης — δυνάμεις ἀναπόδραστες — ἢ καὶ μὲ μιὰ διαστρεβλωμένη ἰδέα περὶ Θεοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς μαγείας καὶ τοῦ μύθου οἱ καταπιεζόμενοι καὶ εἰδικὰ οἱ χωρικοί, πού εἶναι σχεδὸν βουλιαγμένοι μέσα στὴ φύση¹⁵, θεωροῦν τὰ βάσανά τους, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐκμετάλλευσης, ὡς θέληση τοῦ Θεοῦ, σάμπως νάτανε ὁ Θεὸς ὁ δημιουργὸς αὐτῆς τῆς « ὀργανωμένης ἀταξίας ».

Βουλιαγμένοι μέσα στὴν πραγματικότητα, οἱ καταπιεζόμενοι δὲν ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ξεχωρίσουν καθαρὰ τὸ « σύστημα » πού ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῶν δυναστῶν, τὰ πρότυπα τῶν ὁποίων ἔχουν ἐσωτερικεύσει. Ἐξοργισμένοι ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς αὐτῆς τῆς τάξης πραγμάτων συχνὰ ἐκδηλώνουν ἕναν τύπο ὀριζόντιας βίας, δηλαδὴ τὰ βάζουν μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς συντρόφους τους γιὰ ἀσήμαντες διαφορές. Ὁ Φράντς Φάνον γράφει :

« Ὁ δυναστευόμενος στὴν ἀρχὴ ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθετικότητα αὐτῆ, πού ἔχει ἀποθηκευτεῖ μέσα του, ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸ λαὸ του. Εἶναι ἡ περίοδος πού οἱ νέγροι χτυπιούνται μεταξὺ τους, καὶ τὸ δικαστήριο καὶ ἡ ἀστυνομία δὲν ξέρουν τί νὰ κάνουν γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ καταπληκτικὸ κύμα τοῦ ἐγκλήματος στὴ Βόρεια Ἀφρική... Ἐνῶ ὁ ἀποικὸς ἢ ὁ ἀστυνομικὸς ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ χτυποῦν σ' ὅλη τὴ ζωὴ τους τὸν ἰθαγενή, νὰ τὸν βρίζουν καὶ νὰ τὸν κάνουν νὰ σέρνεται μπροστά τους, ἀντίθετα, θὰ δεῖτε τὸν ἰθαγενή νὰ τραβᾷ τὸ μαχαίρι στὴν παραμικρὴ ἐχθρική ἢ ἐπιθετικὴ ματιά πού τοῦ ρίχνει ἕνας ἄλλος ἰθαγενής, γιατί ἡ τελευταία καταφυγὴ τοῦ ἰθαγενοῦς εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς προσωπικότητάς του ἀπέναντι στοῦ ἀδέρφι του »¹⁶.

¹⁵ Βλ. Candido Mendes, *Memento de Vivos a Esquada Catolica no Brasil*, Rio de Janeiro, 1966).

¹⁶ Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (New York, 1968).

Μπορεῖ σέ μιὰ τέτοια συμπεριφορά νά ἐκδηλώνουν γιά μιὰ ἀκόμα φορά τή δυαδικότητά τους. Γιατί μέσα στους καταπιεζόμενους συντρόφους τους φωλιάζει ὁ δυνάστης. Καί ὅταν χτυποῦν τούς συντρόφους τους εἶναι σά νά χτυποῦν καί τόν δυνάστη.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, σέ ὀρισμένο σημεῖο τῆς ὑπαρξιακῆς τους ἐμπειρίας, οἱ καταπιεζόμενοι αἰσθάνονται μιάν ἀκατανίκητη ἔλξη πρὸς τόν δυνάστη καί τόν τρόπο ζωῆς του. Τό νά συμμετάσχουν σ' αὐτόν τόν τρόπο ζωῆς, γίνεται ἕνας πανίσχυρος πόθος. Μέσα στήν ἀλλοτρίωσή τους οἱ καταπιεζόμενοι θέλουν μέ κάθε θυσία νά μοιάσουν μέ τόν δυνάστη, νά τόν μιμηθοῦν, νά τόν ἀκολουθήσουν. Αὐτό παρατηρεῖται περισσότερο στόν καταπιεζόμενο μικροαστό, πού λαχταρᾷ νά γίνει ἴσος μέ τούς « ἐξέχοντες » ἄντρες τῆς ἀνώτερης τάξης. Ὁ Albert Memmi, στήν ἐξαιρετική ἀνάλυσή του γιά τήν « ἀποικιοκρατούμενη νοοτροπία », ἀναφέρεται στήν περιφρόνηση πού ἔνωσε γιά τόν ἀποικιοκράτη, ἀνακατωμένη μέ μιὰ « παράφορη » ἔλξη πρὸς αὐτόν.

« Πῶς θά μπορούσε ὁ ἀποικιοκράτης νά φροντίσει τούς ἐργάτες του ὅταν ἀπό καιροῦ σέ καιρό θά πρέπει νά δαμάζει μέ τὰ ὄπλα ἕνα πλῆθος ἰθαγενῶν ; Πῶς θά μπορούσε ὁ ἀποικιοκρατούμενος ν' ἀπαρνιέται τόν ἑαυτό του τόσο σκληρά καί ὁμως νά προβάλλει τόσο ὑπερβολικές ἀξιώσεις ; Πῶς θά μπορούσε νά μισεῖ τούς ἀποικιοκράτες καί νά τούς θαυμάζει συγχρόνως ; (Καί ἐγώ ἔνωσα αὐτόν τό θαυμασμό χωρὶς νά τό θέλω) »¹⁷.

Ἡ αὐτοὑποτίμηση εἶναι ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ καταπιεζόμενου. Κι αὐτή προέρχεται ἀπό τήν ἐσωτερικευση ἐκμέρους τοῦ καταπιεζόμενου τῆς γνώμης πού οἱ δυνάστες ἔχουν γι' αὐτόν. Τόσο συχνά ἀκοῦν ὅτι δέν εἶναι ἱκανοί γιά τίποτε, δέν γνωρίζουν τίποτε, ὅτι εἶναι ἀνεπίδεκτοι μαθήσεως, ὅτι εἶναι ἄρρωστοι, τεμπέληδες καί μή παραγωγικοί, πού στό τέλος πείθονται γιά τήν ἀνικανότητά τους. « Ὁ χωρικός αἰσθάνεται μειονεκτικότητα ἀπέναντι στό ἀφεντικό του γιατί τό ἀφεντικό

¹⁷ *The Colonizer and the Colonized* (Boston, 1967).

φαίνεται νά είναι τό μόνο πρόσωπο πού ξέρει τά πράγματα και είναι ικανό νά τά διευθύνει »¹⁸.

Ἐποκαλοῦν τούς ἑαυτούς τους σπουρνάρια και παραδέχονται πώς μόνο ὁ « δάσκαλος » γνωρίζει και πρέπει νά τόν ἀκοῦν. Τά κριτήρια τῆς γνώσης πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ σ' αὐτούς εἶναι τά γνωστά, τά συνηθισμένα. « Γιατί δέν μᾶς ἐξηγεῖς πρῶτα τί λένε οἱ πίνακες ; » ρωτάει ἕνας χωρικός πού συμμετέχει σέ ἕνα μορφωτικό κύκλο ¹⁹. « Ἐτσι θά μᾶς χρειαστεῖ λιγότερη ὥρα και δέν θά μᾶς πονοκεφαλιάζεις ».

Σχεδόν ποτέ δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι κι αὐτοί « κάτι ξέρουν » ἀπ' αὐτά πού ἔμαθαν στήν ἐπαφή τους μέ τόν κόσμο και μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐχοντας ὑπόψη τίς περιστάσεις πού δημιούργησαν τή δυαδικότητά τους, θά πρέπει νά τούς δικαιολογήσουμε πού δέν ἐμπιστεύονται τόν ἑαυτό τους.

Ἐπιπέδων, χωρικοί πού συμμετέχουν σέ « ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα » ἀρχίζουν νά συζητοῦν ζωηρά ἕνα ἐνδιαφέρον θέμα και ξαφνικά σταματοῦν και λένε στόν παιδαγωγό : « Μᾶς συχωρεῖτε, ἔπρεπε νά σωπάσουμε και νά σᾶς ἀφήσουμε νά μιλήσετε. Εἴστε ὁ μόνος πού τά ξέρει, ἐνῶ ἐμεῖς δέν ξέρουμε τίποτε ». Συχνά ἐπιμένουν πώς δέν ὑπάρχει διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα και σ' αὐτούς. Ὅταν παραδέχονται μιά διαφορά, αὐτή εἶναι ὑπέρ τῶν ζῶων. « Τά ζῶα εἶναι πιό ἐλεύθερα ἀπό μᾶς ».

Εἶναι καταπληκτικό, ὥστόσο, νά παρατηρεῖς πόσο ἡ αὐτοὑποτίμηση αὐτή ἀλλάζει μέ τίς πρῶτες κιόλας ἀλλαγές στήν κατάσταση τῆς καταπίεσής τους. Ἄκουσα ἕναν προεστό χωρικῶν νά λέει σέ μιά συνέλευση ἐνός asentamiento²⁰ : « Συνήθιζαν νά λένε πώς δέν ἤμασταν παραγωγικοί, γιατί ἤμασταν τάχα τεμπέληδες και μέθυσοι. Ψέματα ! Τώρα πού εἴμαστε σεβαστοί σάν ἀνθρωποι, θά δεῖξουμε στόν καθένα πώς δέν ἤμασταν ποτέ μέθυσοι ἢ τεμπέληδες. Ἦμασταν ἐκμεταλλευόμενοι ! ».

¹⁸ Λόγια ἐνός ἀγρότη στή διάρκεια μιᾶς συνέντευξης μέ τόν συγγραφέα.

¹⁹ Βλ. κεφάλαιο Γ.

²⁰ Τό *Asentamiento* εἶναι μιά μονάδα παραγωγῆς στό χιλιανό πείραμα ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης. (Σημ. Μετ.).

“Όσο διάστημα κρατάει η αμφίβολη αυτή κατάσταση, οι καταπιεζόμενοι δέν είναι πρόθυμοι ν’ αντισταθούν και δέν έχουν καθόλου έμπιστοσύνη στον έαυτό τους. Έχουν μιά συγκεχυμένη, μαγική πίστη στο άήττητο του καταπιεστή²¹. Στις αγροτικές περιοχές, η μαγική δύναμη τής εξουσίας του γαιοκτήμονα άσκει ιδιαίτερη έπιρροή.

“Ένας φίλος μου κοινωνιολόγος μου μίλησε για μιά ομάδα όπλισμένων χωρικών, σε μιά περιοχή τής Λατινικής Αμερικής, που τελευταία κατέλαβαν ένα τσιφλίκι. Για λόγους τακτικής σχεδίαζαν να κρατήσουν τον γαιοκτήμονα ως δμηρο. Αλλά ούτε ένας χωρικός είχε τό κουράγιο να τον φυλάει. Η παρουσία του και μόνο προξενούσε τον τρόμο. Είναι πιθανό η πράξη τής έναντίωσης στο άφεντικό να προκάλεσε συναισθήματα ένοχής στους καταπιεζόμενους. Στην ούσία, τό άφεντικό βρισκόταν « μέσα » τους.

Οι καταπιεζόμενοι πρέπει να δοϋν άπτά παραδείγματα του ότι ο δυνάστης είναι τρωτός, για ν’ αρχίσει ν’ αναπτύσσεται μέσα τους μιά αντίθετη πεποίθηση. “Ωσπου να γίνει αυτό, θά εξακολουθούν να είναι άποκαρδιωμένοι, φοβισμένοι και νικημένοι²². “Όσο διάστημα οι καταπιεζόμενοι άγνοούν τις αιτίες τής κατάστασής τους « δέχονται » τήν έκμετάλλευσή τους μοιρολατρικά. Και όταν ακόμα υποχρεωθούν ν’ άγωνιστούν για τήν άπελευθέρωσή τους και τήν άυτοπραγμάτωσή τους, τό κάνουν αυτό κατά τρόπο παθητικό και άλλοτριωμένο. Σιγά-σιγά ώστόσο δοκιμάζουν μορφές άντιστασιακής δράσης. “Όποιος αναπτύσσει μιάν άπελευθερωτική προσπάθεια, δέν θά πρέπει ούτε να ξεχνά αυτή τήν παθητικότητα ούτε να παραβλέπει τό στοιχείο τής άφύπνισης.

Μέσα στα πλαίσια τής μη άυθεντικής αντίληψής τους για τον κόσμο και τον έαυτό τους, οι καταπιεζόμενοι αισθάνονται

21 « ‘Ο άγρότης έχει ένα σχεδόν ένστιγματικό φόβο άπέναντι στο άφεντικό του ». Συνομιλία με ένα χωρικό.

22 Βλ., Regis Debray, *Revolution in the Revolution*, (New York 1967).

ώς « πράγματα » πού ανήκουν στον καταπιεστή. Για τον καταπιεστή είμαι ίσον έχω, σχεδόν πάντα σε βάρος εκείνων πού δέν έχουν τίποτε. Για τους καταπιεζόμενους, σε μιά όρισμένη στιγμή τής υπαρξιακής τους εμπειρίας, τό είμαι δέν σημαίνει νά μοιάζω μέ τό δυνάστη, αλλά νά είμαι κάτω άπ' αυτόν, νά έξαρτιέμαι άπ' αυτόν. Έτσι, οί καταπιεζόμενοι είναι συναισθηματικά έξαρτώμενοι.

« Ο χωρικός είναι έξαρτώμενος. Δέν μπορεί νά λείει αυτό πού θέλει. Πρίν ν' ανακαλύψει τήν έξάρτησή του, ύποφέρει. Έκτονώνεται στό σπίτι, όπου ξεσπά στά παιδιά του, τά δέρνει και άπελπίζεται. Παραπονιέται για τή γυναίκα του και νομίζει πως τό καθετί είναι φοβερό. Δέν ξεσπά στό άφεντικό του γιατί τον θεωρεί άνώτερο δν. Τό ρίχνει στό πιότη για νά βρει διέξοδο στη θλίψη του »²³.

Αυτή ή πλήρης συναισθηματική έξάρτηση μπορεί νά οδηγήσει τους καταπιεζόμενους στη συμπεριφορά εκείνη πού ο Fromm όνομάζει νεκροφιλική : στην καταστροφή τής ζωής — τής δικής τους ζωής ή τής ζωής των καταπιεζόμενων συντρόφων τους.

Μόνο όταν ανακαλύψει ο καταπιεζόμενος τον καταπιεστή και προσχωρήσει στον οργανωμένο άγώνα για τήν άπελευθέρωση του, μόνο τότε αρχίζει νά πιστεύει στον έαυτό του. Η ανακάλυψη αυτή δέν είναι μόνο διανοητική προσπάθεια, αλλά συνεπάγεται όπωσδήποτε και δράση. Ούτε περιορίζεται σε σκέτο άκτιβισμό, αλλά περικλείνει σοβαρή διανοητική δραστηριότητα : μόνο τότε γίνεται σωστή Πράξη.

Ο κριτικός και άπελευθερωτικός διάλογος, πού προϋποθέτει δράση, πρέπει νά γίνεται μέ τον καταπιεζόμενο σε όποιοδήποτε στάδιο έχει φτάσει ο άπελευθερωτικός του άγώνας²⁴. Τό περιεχόμενο αυτού του διαλόγου μπορεί και πρέπει νά διαφέρει,

23 Από τή συνομιλία του συγγραφέα μέ ένα χωρικό.

24 Όχι βέβαια στά άνοιχτά, γιατί αυτό θα μπορούσε νά προκαλέσει τή λύσσα του καταπιεστή και νά τον σπρώξει σε ακόμα μεγαλύτερη τρομοκρατία.

ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες και με τό επίπεδο στό όποιο ό δυναστευόμενος αντιλαμβάνεται τήν πραγματικότητα. "Αν όμως στή θέση τοῦ διαλόγου βάλεις τό μονόλογο, τά συνθήματα και τ' ανακοινωθέντα, τότε είναι σά νά επιχειρείς νά άπελευθερώσεις τόν καταπιεζόμενο με τά όργανα τής ύποταγής. Τό νά δοκιμάζεις νά έλευθερώσεις τούς καταπιεζόμενους χωρίς τή δική τους συνειδητή συμμετοχή στήν άπελευθερωτική δράση, είναι σά νά τούς μεταχειρίζεσαι ως αντικείμενα, πού πρέπει νά τά σώσεις από μιá καιόμενη οίκοδομή. Είναι σάν νά τούς σπρώχνεις στό λαϊκιστικό λάκκο και νά τούς μετατρέπεις σε εὐμάλακτες μάζες.

Σ' όλα τά στάδια τής άπελευθερωτικής πάλης τους, οί καταπιεζόμενοι πρέπει νά βλέπουν τόν έαυτό τους ως ανθρώπους πού αγωνίζονται νά κατακτήσουν τόν όντολογικό και ιστορικό τους προορισμό και πού δέν είναι άλλος από τήν όλοκλήρωσή τους ως ανθρώπινες ύπάρξεις. Σκέψη και δράση γίνονται έπιτακτικές, όταν δέν επιχειρείται ή δημιουργία μιáς διχοτόμησης μεταξύ τοῦ περιεχομένου ανθρωπιáς και τῶν ιστορικῶν του μορφῶν.

Ἡ έπιμονή μας στό ότι οί καταπιεζόμενοι όφείλουν νά σκεφτοῦν συστηματικά πάνω στή συγκεκριμένη τους κατάσταση δέν σημαίνει πώς τούς καλοῦμε σε μιάν επανάσταση τής πολυθρόνας. Ἀντίθετα, ή στόχαση, ή γνήσια στόχαση, όδηγεϊ στή δράση. Ἐξάλλου, όταν ή κατάσταση άπαιτεϊ δράση, αὐτή ή δράση θ' άποτελέσει μιάν αυθεντική πράξη μόνον αν οί συνέπειές της γίνουν αντικείμενο κριτικοῦ στοχασμοῦ. Μ' αὐτή τήν έννοια ή πράξη είναι ό νέος λόγος ύπαρξης τοῦ καταπιεζόμενου, και ή επανάσταση πού εγκαινιάζει τήν ιστορική στιγμή αὐτοῦ τοῦ λόγου ύπαρξης δέν είναι βιώσιμη χωρίς τή συνακόλουθη συνειδητή συμμετοχή. Διαφορετικά ή δράση είναι καθαρός άκτιβισμός, δράση για τή δράση.

Γιά νά έπιτευχθεϊ αὐτή ή πράξη είναι άνάγκη νά δειχθεϊ έμπιστοσύνη στόν καταπιεζόμενο και στήν ικανότητά του νά σκέφτεται λογικά. "Όποιος δέν έχει αὐτή τήν έμπιστοσύνη δέν

θά μπορέσει νά φέρει σέ πέρας (ή θά ἐγκαταλείψει) τόν διάλογο, τόν στοχασμό καί τήν ἐπικοινωνία καί θά καταλήξει νά χρησιμοποιοῖ συνθήματα, ἀνακοινώσεις, μονόλογο καί ὀδηγίες. Οἱ ἐπιβόλαιοι προσηλυτισμοί στήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης περιέχουν πάντα τοῦτον τόν κίνδυνο.

Ἡ πολιτική δράση στό πλευρό τῶν καταπιεζομένων πρέπει νά εἶναι διαπαιδαγωγική δράση στήν κυριολεκτική της ἔννοια καί αὐτό σημαίνει δράση μαζί μέ τόν καταπιεζόμενο. Ἐκεῖνοι πού ἐργάζονται γιά τήν ἀπελευθέρωση δέν θά πρέπει νά ἐκμεταλλεύονται τή συναισθηματική ἐξάρτηση τῶν καταπιεζομένων — ἐξάρτηση πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συγκεκριμένης κατάστασης καταδυναστεύσης πού τοὺς κυκλώνει ὀλοῦθε καί προκαλεῖ τή μὴ σωστή ἀντίληψή τους γιά τόν κόσμο. Τό νά χρησιμοποιοῦν τήν ἐξάρτησή τους γιά νά δημιουργήσῃς μεγαλύτερη ἐξάρτηση, εἶναι τακτική ἐνός καταπιεστή.

Ἡ ἀπελευθερωτική δραστηριότητα οφείλει νά ἀναγνωρίσει τήν τέτοια ἐξάρτηση σάν ἓνα ἀδύνατο σημεῖο καί νά προσπαθήσῃ, μέ τό στοχασμό καί τή δράση, νά τήν μετατρέψῃ σέ ἀνεξαρτησία. Ὡστόσο, οὔτε ἡ πιό καλοπροαίρετη ἡγεσία μπορεῖ νά χορηγήσῃ τήν ἀνεξαρτησία σάν δῶρο. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν καταπιεζομένων εἶναι ἀπελευθέρωση ἀνθρώπων καί ὄχι πραγμάτων. Κατά συνέπεια, ἐφόσον κανένας δέν ἀπελευθερώνει τόν ἑαυτό του μόνο μέ τίς δικές του προσπάθειες, δέν ἀπελευθερώνεται οὔτε ἀπό ἄλλους. Ἡ ἀπελευθέρωση, πού εἶναι ἓνα καθαρά ἀνθρώπινο φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀπό ἡμι-ανθρώπους. Κάθε προσπάθεια νά μεταχειρισθεῖς τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἡμι-ανθρώπους δέν κάνει παρά νά τοὺς ἀπανθρωπίζει. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἤδη ἀπανθρωπισμένοι ἐξαιτίας τῆς καταπίεσης πού ὑφίστανται, ἡ διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσής τους δέν πρέπει νά χρησιμοποιοῦν μεθόδους ἀπανθρωπίσης.

Ἡ σωστή μέθοδος πού μιᾶ ἐπαναστατική ἡγεσία πρέπει νά χρησιμοποιοῦν στό ἔργο τῆς ἀπελευθέρωσης εἶναι, ἐπομένως, ὄχι ἡ « φιλελεύθερη προπαγάνδα ». Οὔτε μπορεῖ ἡ ἡγεσία νά περιοριστεῖ στό νά « ἐμφυτεύσει » στίς καρδιές τῶν καταπιεζομένων τήν

πίστη στην ελευθερία, με τή σκέψη να κερδίσει έτσι τήν εμπιστοσύνη τους. Ἡ σωστή μέθοδος ἐγκρατεῖται στό διάλογο. Ἡ πεποίθηση τῶν καταπιεζόμενων ὅτι πρέπει νά ἀγωνιστοῦν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους δέν εἶναι δῶρο πού τό χαρίζει ἡ ἐπαναστατική ἡγεσία, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς τους κριτικῆς συνειδητοποίησης.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ὀφείλουν νά καταλάβουν ὅτι καί ἡ δική τους πεποίθηση γιά τήν ἀνάγκη τῆς πάλης (μιά ἀπαραίτητη διάσταση τῆς ἐπαναστατικῆς σοφίας) δέν τούς ἔχει δοθεῖ ἀπό κανέναν ἄλλον — ἂν εἶναι γνήσια πεποίθηση. Δέν μπορεῖ λοιπόν αὐτή ἡ πεποίθηση νά γίνει πακέτο καί νά πωληθεῖ : ἀποκτᾶται, ἀντίθετα, μέ μία συνδυασμένη προσπάθεια λογισμοῦ καί δράσης. Μόνο ἡ συμμετοχή τῶν ἴδιων τῶν ἀρχηγῶν στήν πραγματικότητα, μέσα σέ μία δοσμένη ἱστορική κατάσταση, τούς ἐσπρωξε νά ἐπικρίνουν αὐτή τήν κατάσταση καί νά θέλουν νά τήν ἀλλάξουν.

Κατά τήν ἴδια ἔννοια, οἱ καταπιεζόμενοι (πού δέν προσχωροῦν στόν ἀγῶνα ἂν δέν πειστοῦν, καί πού ὅταν δέν προσχωροῦν ἀναστέλλουν τούς ἀπαραίτητους δρους γι' αὐτόν τόν ἀγῶνα), θά πρέπει νά ἀποκτήσουν αὐτή τήν πεποίθηση ὡς Ἵποκειμένα καί ὄχι ὡς ἀντικείμενα. Θά πρέπει ἐπίσης νά ἐπέμβουν κριτικά στήν κατάσταση πού τούς περιβάλλει καί πού τούς σημαδεύει. Ἡ προπαγάνδα δέν μπορεῖ νά τό πετύχει αὐτό. Ἄν ἡ πεποίθηση γιά τήν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀγῶνα εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἐπαναστατική ἡγεσία (στήν πραγματικότητα αὐτή ἡ πεποίθηση δημιουργήσε τήν ἡγεσία), εἶναι ἐπίσης ἀναγκαῖα καί γιά τούς καταπιεζόμενους. Ἐκτός ἂν κάποιος ἔχει τήν πρόθεση νά πραγματοποιήσῃ τήν ἀλλαγὴ γιά τούς καταπιεζόμενους καί ὄχι μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους. Πιστεύω πῶς μόνο ὁ δεῦτερος τύπος ἀλλαγῆς εἶναι ὁ σωστός²⁵.

Παρουσιάζουμε αὐτούς τούς συλλογισμούς γιά νά τονίσουμε τόν κατεξοχήν παιδαγωγικό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης. Οἱ

²⁵ Τά σημεία αὐτά ἀναπτύσσονται στό κεφάλαιο Δ.

ηγέτες τῆς ἐπανάστασης ὄλων τῶν ἐποχῶν πού ὑποστήριξαν ὅτι οἱ καταπιεζόμενοι ὀφείλουν νά δεχτοῦν τόν ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους — κάτι πού εἶναι ὀλοφάνερο — ἀναγνώρισαν ἔτσι ἔμμεσα τήν παιδαγωγική πλευρά αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα. Πολλοί ὁμως ἀπό αὐτούς τούς ἡγέτες (ἴσως γιατί εἶχαν φυσικές καί κατανοητές προκαταλήψεις ἐναντίον τῆς παιδαγωγικῆς) κατέληξαν νά χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες « παιδαγωγικές » μέθοδες πού χρησιμοποιοῦσε ὁ καταπιεστής. Ἀρνήθηκαν τή διαπαιδαγωγική δράση στήν ἀπελευθερωτική διαδικασία καί στή θέση τῆς χρησιμοποίησαν τήν προπαγάνδα γιά νά πείσουν.

Γιά τούς καταπιεζόμενους ἔχει βασική σημασία νά καταλάβουν πώς ἔδαν δέχονται τόν ἀγώνα γιά τόν ἐξανθρωπισμό, δέχονται ἐπίσης, ἀπό τήν ἴδια αὐτή στιγμή, καί τήν εὐθύνη γιά τόν ἀγώνα. Θά πρέπει νά κατανοήσουν ὅτι δέν ἀγωνίζονται μόνο γιά νά λυτρωθοῦν ἀπό τήν πείνα ἀλλά καί — γιά νά χρησιμοποιήσουμε τά λόγια τοῦ Fromm — γιά

« ... τήν ἐλευθερία νά δημιουργοῦν καί νά οἰκοδομοῦν, ν' ἀποροῦν καί νά τολμοῦν. Μιά τέτοια ἐλευθερία ζητᾶ ἀπό τό ἄτομο νά εἶναι δραστήριο καί ὑπεύθυνο καί ὄχι ἕνας σκλάβος ἢ ἕνας καλολαδωμένος τροχός τῆς μηχανῆς... Δέν εἶναι ἀρκετό νά μὴν εἶναι οἱ ἄνθρωποι σκλάβοι. Ἄν οἱ κοινωνικές συνθήκες εὐνοήσουν τήν ὕπαρξη ρομπότ, τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ὄχι ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς, ἀλλά ἡ ἀγάπη τοῦ θανάτου »²⁶.

Οἱ καταπιεζόμενοι πού ἔχουν διαπλαστεῖ μέσα στό πεισιθανάτιο κλίμα τῆς καταπίεσης, θά χρειαστεῖ μέ τήν πάλη νά βροῦν τό δρόμο τῆς ἐξανθρώπισης πού καταφάσκει στή ζωή, κι αὐτό δέν συνίσταται μόνο στό νάχεις περισσότερα νά τρώς (ἄν καί συνεπάγεται καί ὀπωσδήποτε θά περιλάβει καί τήν περισσότερη τροφή). Οἱ καταπιεζόμενοι ἐξουθενώθηκαν ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ κατάστασή τους τούς κατάντησε νά γίνουν πράγματα. Γιά νά ξανακερδίσουν τήν ἀνθρωπιά τους πρέπει νά πάψουν νά εἶναι πράγματα καί νά ἀγωνιστοῦν σάν ἄνθρωποι. Αὐτό εἶναι

26 E. Fromm, *The Heart of Man*.

ένα ριζικό αίτημα. Δέν μπορούν νάμποῦν στὸν ἀγῶνα ὡς ἀντικείμενα γιὰ νά γίνουν ἀργότερα ἄνθρωποι.

Ὁ ἀγῶνας ἀρχίζει μὲ τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὅτι ἔχουν ἐξουθενωθεῖ. Γιὰ νά ξαναβροῦν τὴν ἀνθρωπιὰ τους δέν θὰ χρησιμοποιήσουν τὴν προπαγάνδα, τὰ διοικητικὰ μέσα καὶ τὸν ἐπηρεασμὸ — ὅλα τους ὅπλα καταδυνάστευσης. Τὸ μόνο πραγματικὸ μέσο εἶναι μιὰ ἐξανθρωπίζουσα παιδεία, ὅπου οἱ ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης καθιερώνουν μιὰ μόνιμη σχέση διαλόγου μὲ τοὺς καταπιεζόμενους. Σέ μιὰ ἐξανθρωπίζουσα παιδεία ἡ μέθοδος παύει νά εἶναι ἓνα ὄργανο, πού μ' αὐτὸ οἱ δάσκαλοι (στὴν περίπτωσή μας, οἱ ἡγέτες τῆς ἐπανάστασης) χειραγωγοῦν τοὺς φοιτητές (τοὺς καταπιεζόμενους), γιατί αὐτὴ ἡ παιδαγωγικὴ ἐκφράζει τὴ συνείδηση τῶν ἰδίων τῶν φοιτητῶν.

« Ἡ μέθοδος εἶναι, στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς συνείδησης ἐκφρασμένη σέ πράξεις, πού ἀντιπροσωπεύει τὴ βασικὴ ιδιότητα τῆς συνείδησης : τὴν τατικότητά της. Ἡ οὐσία τῆς συνείδησης εἶναι τὸ νά ὑπάρχει μαζί μὲ τὸν κόσμο, καὶ αὐτὴ ἡ συμπεριφορά εἶναι μόνιμη καὶ ἀναπόφευκτη. Κατὰ συνέπεια, ἡ συνείδηση εἶναι στὴν οὐσία μιὰ ὀδευση πρὸς "κάτι" πού βρῖσκεται μακριὰ καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια, κάτι πού τὴν περιβάλλει, κάτι πού τὸ κατανοεῖ μὲ τὴν ἰκανότητά της νά φτιάχνει ἰδέες. Συνειδητοποίηση, λοιπόν, εἶναι μιὰ μέθοδος, στὴ γενικότατη ἔννοια τοῦ ὄρου »²⁷.

Μιὰ ἐπαναστατικὴ ἡγεσία πρέπει ἐπομένως νά ἐφαρμόζει μιὰ παιδεία συσκοπευτικὴ. Δάσκαλοι καὶ μαθητές (ἡγεσία καὶ λαός) ἔχουν τοὺς ἴδιους στόχους ἀπέναντι στὴν πραγματικότητα, εἶναι καὶ οἱ δύο ὕποκειμενα ὄχι μόνο στὸ ἔργο τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, καὶ στὴν παραπέρα κριτικὴ γνώση της, ἀλλὰ καὶ στὸ ἔργο τῆς ἀναδημιουργίας αὐτῆς τῆς γνώσης.

27 Alvaro Vieira Pinto, ἀπὸ μιὰ ἐργασία πού ἐτοιμάζει πάνω στὴ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης. Θεωρῶ ὅτι τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα εἶναι πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν κατανόηση μιᾶς προβληματίζουσας παιδαγωγικῆς (πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὸ κεφάλαιο Β) καὶ εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ Vieira Pinto πού μοῦ ὠδωσε τὴν ἀδεια νά ἀναφερθῶ στὴν ἐργασία του πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ της.

Καθώς φτάνουν σέ τούτη τή γνώση τῆς πραγματικότητας μέ τή συλλογική στόχαση καί δράση, ἀνακαλύπτουν πώς εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ μόνιμοι ἀναδημιουργοί της. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ παρουσία τῶν καταπιεζόμενων στόν ἀγῶνα γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους θά εἶναι ὅ,τι πρέπει νά εἶναι : ὄχι εἰκονική ἀλλά ὑπεύθυνη συμμετοχή.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ἡ «τραπεζική» καί ἡ
«προβληματίζουσα» αντίληψη
τῆς ἐκπαίδευσης

Μιά προσεχτική ανάλυση τῆς σχέσης δασκάλου-μαθητῆ, ἀπό τὴν κατώτερη βαθμίδα ὡς τὴν ἀνώτερη, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο, ἀποκαλύπτει τὸν βαθειὰ ἀφηγηματικὸ της χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά εἶναι ἐκεῖνος πού ἀφηγεῖται, τὸ Ἵποκείμενο (ὁ δάσκαλος), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐκεῖνοι πού ὑπομονετικὰ ἀκοῦνε τὸν ὀμιλητῆ, τὰ ἀντικείμενα (οἱ μαθητές). Τὸ περιεχόμενο — ἄσχετα ἂν πρόκειται γιὰ ἀξίες ἢ γιὰ ἐμπειρικές διαστάσεις τῆς πραγματικότητας — κατὰ τὴν ἀφήγηση τείνει νὰ γίνεαι ἄψυχο καὶ ἀπολιθωμένο. Ἡ ἐκπαίδευση ὑποφέρει ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς ἀφήγησης.

Ἐὸ δάσκαλος μιλάει γιὰ τὴν πραγματικότητα σάν αὐτὴ νὰ ἦταν στατική, ἀκίνητη, χωρισμένη σὲ στεγανά καὶ προβλεπτὴ μὲ πλήρη ἀκρίβεια. Ἡ ἐκθέτει ἓνα θέμα πού εἶναι τελείως ξένο στὴν ὑπαρξιακὴ ἐμπειρία τῶν μαθητῶν. Σκοπὸς του εἶναι « νὰ γεμίσει » τοὺς μαθητές μὲ τὴν ὕλη τῆς ἀφήγησης — μιὰ ὕλη πού εἶναι ἀποσπασμένη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀποσυνδεδεμένη ἀπὸ τὸ σύνολο πού τὴ γέννησε, καὶ πού θὰ μπορούσε νὰ τῆς δώσει νόημα. Οἱ λέξεις ἀδειάζουν ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη σημασία τους καὶ καταντοῦν κούφια ἀλλοτριωμένη καὶ ἀλλοτριωτικὴ πολυλογία.

Τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἀφηγηματικῆς παιδείας εἶναι ἐπομένως ἡ ἠχηρότητα τῶν λέξεων, ὄχι ἡ μεταμορφωτικὴ τους δύναμη. Ἐὸ μαθητὴς καταγράφει, ἀποστηθίζει καὶ ἐπαναλαμβάνει φράσεις, ὅπως : « τέσσερες φορές τὸ τέσσερα

μας κάνουν δεκαέξι » ή « ή πρωτεύουσα του νομού Ἀχαΐας εἶναι ἡ Πάτρα », δίχως ν' ἀντιλαμβάνεται τί πραγματικά σημαίνει τέσσερες φορές τό τέσσερα ή τί ἀκριβῶς σημαίνει « πρωτεύουσα » στή φράση « ἡ Πάτρα εἶναι πρωτεύουσα του νομού Ἀχαΐας », δηλαδή τί σημαίνει ἡ Πάτρα γιά τήν Ἀχαΐα καί τί ἡ Ἀχαΐα γιά τήν Ἑλλάδα*.

Ἡ ἀφήγηση (μέ ἀφηγητή τό δάσκαλο) ἔχει σάν ἀποτέλεσμα νά βάζει τό μαθητή νά ἀποστηθίζει τό ἀφηγηθέν περιεχόμενο. Ἀκόμα χειρότερα : μετατρέπει τούς μαθητές σέ δοχεῖα πού τά γεμίζει ὁ δάσκαλος. "Ὅσο πιό καλά γεμίζει τά δοχεῖα, τόσο καλύτερος δάσκαλος εἶναι. "Ὅσο πιό πειθήνια τά δοχεῖα ἀφήνονται νά γεμιστοῦν ἀπό τό δάσκαλο, τόσο καλύτεροι μαθητές εἶναι.

Ἡ ἐκπαίδευση γίνεται ἔτσι μιά πράξη ἀποταμίευσης, ὅπου οἱ μαθητές εἶναι τά ταμιευτήρια κι ὁ δάσκαλος ὁ καταθέτης. Στή θέση τῆς ἐπικοινωνίας ὁ δάσκαλος ἐκδίδει ἀνακοινώσεις καί « κάνει καταθέσεις », πού οἱ μαθητές τίς δέχονται, τίς ἀποτυπώνουν στή μνήμη τους καί τίς ἐπαναλαμβάνουν ὑπομονετικά. Αὐτή εἶναι ἡ « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπου ἡ σφαῖρα δράσης πού ἐπιτρέπεται στούς μαθητές περιορίζεται στό νά δέχονται, νά καταχωροῦν καί νά ἀποταμιεύουν τίς καταθέσεις τοῦ δασκάλου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τούς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά γίνουν καλοί συλλέκτες ἢ καλοί καταγραφεῖς τῶν εἰδῶν πού ἀποταμιεύουν. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅμως, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού σιγά-σιγά χάνονται, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης δημιουργικότητας, ἀλλαγῆς καί γνώσης πού χαρακτηρίζει τοῦτο τό πλανερό (στήν καλύτερη περίπτωση) σύστημα. Γιατί, ἔξω ἀπό τήν ἔρευνα, ἔξω ἀπό τήν πράξη, οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά γίνουν σωστοί ἄνθρωποι. Ἡ γνώση γεννιέται μόνο μέ τήν ἀνακάλυψη καί τήν ξαναανακάλυψη· κι αὐτή πετυχαίνεται μέσω τῆς ἀσίγαστης, ἀνυπόμονης, συνεχοῦς, γεμάτης ἐλπίδες, ἀναζήτησης πού οἱ ἄνθρωποι κάνουν στόν κόσμο, μαζί μέ τόν κόσμο καί ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλον.

* Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τό παράδειγμα εἶναι προσαρμοσμένο στήν ἐλληνική πραγματικότητα ἀπό τόν μεταφραστή. (Σημ. Μετ.).

Στήν « τραπεζική » αντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, ἡ γνώση εἶναι ἓνα δῶρο πού τό χαρίζουν ὅσοι θεωροῦν τόν ἑαυτό τους κάτοχο γνώσεων, σέ ὅσους αὐτοί θεωροῦν ἀδαεῖς. Αὐτό τό σύστημα τῆς προβολῆς τῆς ἀμάθειας καί τῆς ἀγνοίας στούς ἄλλους — χαρακτηριστικό τῆς ἰδεολογίας τῆς καταπίεσης — ἀρνιέται τήν παιδεία καί τή γνώση ὡς διαδικασία ἔρευνας. Ὁ δάσκαλος παρουσιάζει τόν ἑαυτό του στούς μαθητές του σάν τό ἀναγκαῖο ἀντίθετό τους. Μέ τό νά θεωρεῖ τήν ἀμάθειά τους ἀπόλυτη, δικαιολογεῖ τήν ἴδια τήν ὑπαρξή του.

Οἱ μαθητές, ἄλλοτριωμένοι, σάν τό σκλάβο τῆς ἐγελιανῆς διαλεκτικῆς, ἀποδέχονται τήν ἀμάθειά τους σάν αἰτιολογικό γιά τήν ὑπαρξη τοῦ δασκάλου — ἀλλά, ἀντίθετα ἀπό τόν σκλάβο, αὐτοί δέν ἀνακαλύπτουν ποτέ ὅτι καί οἱ ἴδιοι ἐκπαιδεύουν τό δάσκαλο.

Ἐξάλλου, ὁ λόγος ὑπαρξης τῆς φιλελεύθερης παιδαγωγικῆς βρίσκεται στήν παρόρμησή της γιά συμφιλίωση. Ἡ ἀγωγή ἀρχίζει μέ τήν ἄρση τῆς ἀντίφασης δάσκαλου-μαθητῆ, μέ τή συμφιλίωση τῶν δύο πόλων τῆς ἀντίφασης, ἔτσι πού καί οἱ δύο νά εἶναι ταυτόχρονα καί δάσκαλοι καί μαθητές.

Μιά τέτοια λύση δέν βρίσκεται (οὔτε μπορεῖ νά βρίσκεται) στήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης. Ἀντίθετα, ἡ ἀντίληψη αὐτή διατηρεῖ καί μάλιστα ἐνισχύει τήν ἀντίφαση μέ τίς ἀκόλουθες τακτικές καί μέθοδες, πού ἀντανακλοῦν τήν καταπιεστική κοινωνία σάν σύνολο :

α) Ὁ δάσκαλος διδάσκει καί οἱ μαθητές διδάσκονται.

β) Ὁ δάσκαλος τά ξέρει ὅλα καί οἱ μαθητές δέν ξέρουν τίποτα.

γ) Ὁ δάσκαλος σκέφτεται καί οἱ μαθητές εἶναι ἀντικείμενα τῆς σκέψης τοῦ δασκάλου.

δ) Ὁ δάσκαλος ὁμιλεῖ καί οἱ μαθητές ἀκοῦν πειθήνια τό δάσκαλο.

ε) Ὁ δάσκαλος ἐφαρμόζει πειθαρχικά μέτρα καί οἱ μαθητές ὑφίστανται τά μέτρα.

ζ) 'Ο δάσκαλος προτείνει και επιβάλλει τήν κρίση του, και οί μαθητές συμμορφώνονται σ' αὐτήν.

η) 'Ο δάσκαλος δρᾷ και οί μαθητές ἔχουν τήν ψευδαίσθηση πώς δροῦν μέσα ἀπό τή δράση τοῦ δασκάλου.

θ) 'Ο δάσκαλος καθορίζει τό πρόγραμμα διδασκίας ὕλης και οί μαθητές (πού οὔτε καν ρωτήθηκαν) προσαρμόζονται σ' αὐτό.

ι) 'Ο δάσκαλος συγχέει τήν αὐθεντία τῆς γνώσης μέ τή δική του ἐπαγγελματική αὐθεντία, πού τήν ἀντιπαραθέτει στήν ἐλευθερία τῶν μαθητῶν.

κ) 'Ο δάσκαλος εἶναι τό ὑποκείμενο τῆς διαδικασίας τῆς μάθησης ἐνῶ οί μαθητές εἶναι ἀπλά ἀντικείμενα.

Δέν εἶναι παράξενο τό ὅτι ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης θεωρεῖ τούς ἀνθρώπους προσαρμόσιμα, εὐκολοδοικούμενα ὄντα. "Ὅσο πιά πολύ ἐργάζονται οί μαθητές γιά τήν ἀποταμίευση τῶν καταθέσεων πού τούς ἐμπιστεύθηκαν, τόσο λιγότερο ἀναπτύσσουν τήν κριτική τους συνείδηση, πού θά προέκυπτε ἀπό τήν ἐπέμβασή τους στόν κόσμο σάν μεταπλάστες αὐτοῦ τοῦ κόσμου. "Ὅσο πληρέστερα ἀποδέχονται τόν παθητικό ρόλο πού τούς ἐπιβλήθηκε, τόσο περισσότερο τείνουν ἀπλῶς νά προσαρμόζονται στόν κόσμο, ὅπως αὐτός εἶναι, και στήν ἀποσπασματική ἄποψη τῆς πραγματικότητας πού ἔχει κατατεθεῖ μέσα τους.

'Η ἱκανότητα τῆς τραπεζικῆς ἀντίληψης τῆς ἐκπαίδευσης νά ἐλαχιστοποιεῖ ἢ νά ἐκμηδενίσει τή δημιουργική δύναμη τῶν μαθητῶν και νά ἐνισχύει τήν εὐκολοπιστία τους ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῶν καταπιεστῶν, πού οὔτε νοιάζονται νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ πραγματικότητα οὔτε θέλουν νά ἀλλάξει ὁ κόσμος. Οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν τά « φιλόφρονα αἰσθήματά » τους γιά νά συντηροῦν μιᾶ ἐπιχειρηματική κατάσταση. Γι' αὐτό ἀντιδροῦν, σχεδόν ἐνστιγματικά, σέ κάθε ἐκπαιδευτικό πειραματισμό πού ἐνισχύει τίς κριτικές ἱκανότητες και δέν ἀρκεῖται μέ μιᾶ μονομερή ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας ἀλλά ἀναζητεῖ πάντοτε

τούς κρίκους πού συνδέουν τό ένα σημείο μέ τό άλλο και τό ένα πρόβλημα μέ τό άλλο.

Στήν ούσια, τό συμφέρον τῶν καταπιεστώων εἶναι « ἡ ἀλλαγὴ τῆς συνείδησης τῶν καταπιεζομένων, ὄχι τῆς κατάστασης πού τούς καταπιέζει »¹, γιατί ὅσο περισσότερο οἱ καταπιεζόμενοι μαθαίνουν νά προσαρμόζονται σ' αὐτή τήν κατάσταση, τόσο εὐκολότερα μποροῦν νά ἐξουσιάζονται. Γιά νά τό πετύχουν αὐτό, οἱ καταπιεστές χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας σέ συνδυασμό μ' ἕνα μηχανισμό πατερναλιστικῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος μέσα στόν ὅποιο οἱ καταπιεζόμενοι λαβαίνουν τόν εὐφημιστικό τίτλο τοῦ « δέκτη τῆς εὐημερίας ». Τό κατεστημένο τούς μεταχειρίζεται σάν ἀτομικές περιπτώσεις, σάν περιθωριακοὺς ἀνθρώπους πού ἀποκλίνουν ἀπό τή γενική φυσιογνωμία μιᾶς « χρηστῆς, ὀργανωμένης και δίκαιης » κοινωνίας. Οἱ καταπιεζόμενοι θεωροῦνται παθολογικές περιπτώσεις μιᾶς ὑγιοῦς κοινωνίας, πού ὀφείλει ἐπομένως νά προσαρμόζει αὐτούς τούς « ἀνίκανους και τεμπέληδες » στά δικά της καλούπια, ἀλλάζοντας τή νοοτροπία τους. Οἱ περιθωριακοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη νά « ἐνσωματωθοῦν » στήν ὑγιή κοινωνία πού ἔχουν « ἀπαρνηθεῖ ».

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὥστόσο, πῶς οἱ καταπιεζόμενοι δέν εἶναι περιθωριακοὶ ἄνθρωποι πού ζοῦν « ἔξω » ἀπό τήν κοινωνία. Πάντα βρισκόνταν μέσα — μέσα στήν ἴδια τή δομὴ τῆς κοινωνίας, πού τούς μετέτρεψε σέ « ὄντα γιά τούς ἄλλους ». Ἡ λύση βρίσκεται ὄχι στήν « ἐνσωμάτωσή » τους μέσα στή δομὴ τῆς καταπίεσης, ἀλλά στήν ἀλλαγὴ τῆς δομῆς, ἔτσι πού νά μποροῦν νά γίνουν « ὄντα γιά τόν ἑαυτὸ τους ». Μιά τέτοια ἀλλαγὴ, βέβαια, θά ὑπονόμειε τούς σκοποὺς τῶν καταπιεστώων. Γι' αὐτό και χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική ἀντίληψη τῆς ἐκπαίδευσης, γιά ν' ἀποφύγουν τούς κινδύνους πού προέρχονται ἀπό τήν κριτική συνειδητοποίηση τῶν μαθητῶν.

Ἡ τραπεζικὴ μέθοδος γιά τήν ἐκπαίδευση τῶν ἐνήλικων,

¹ Simone de Beauvoir, *La Pensée de Droite Aujourd'hui*.

λογουχάρη, δέν θά προτείνει ποτέ στους φοιτητές νά ἐξετάσουν τήν πραγματικότητα μέ κριτικό μάτι. Ἐπεναντίας, θά ἀσχοληθεῖ μέ ζωτικά θέματα, ὅπως, λ.χ., ἂν ὁ Γιῶργος ἔδωσε στήν κατσίκια φρέσκο χορτάρι, ἐπιμένοντας στή σημασία πού ἔχει νά μάθουμε πώς, ἀντίθετα, ὁ Γιῶργος ἔδωσε φρέσκο χορτάρι στό κουνέλι. Ὁ « ἀνθρωπισμός » τῆς τραπεζικῆς μεθόδου συγκαλύπτει τήν προσπάθεια μετατροπῆς τῶν ἀνθρώπων σέ ρομπότ — δηλαδή σέ κάτι πού εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἄρνηση τοῦ ὄντολογικοῦ προορισμοῦ τους νά γίνουν πληρέστερα ἄνθρωποι.

Ὅσοι χρησιμοποιοῦν τήν τραπεζική μέθοδο, συνειδητά ἢ ἀσυνεῖδα (γιατί ὑπάρχουν ἀναρίθμητοι καλοπροαίρετοι « τραπεζικοί » δάσκαλοι, πού δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ δουλειά τους εἶναι μόνο ν' ἀπανθρωπίζουν), δέν βλέπουν ὅτι οἱ ἴδιες οἱ καταθέσεις περιέχουν ἀντιφάσεις σχετικά μέ τήν πραγματικότητα. Ἄργά ἢ γρήγορα, ὁμως, οἱ ἀντιφάσεις αὐτές μποροῦν νά ὀδηγήσουν τούς ὡς τώρα παθητικούς μαθητές νά στραφοῦν ἐναντία στήν τιθάσσευσή τους καί πρὸς τήν προσπάθεια τιθάσσευσης τῆς πραγματικότητας. Μπορεῖ ν' ἀνακαλύψουν μέσα ἀπό τήν πείρα τῆς ζωῆς ὅτι ὁ τωρινός τους τρόπος ζωῆς εἶναι ἀσυμβίβαστος μέ τόν προορισμό τους νά γίνουν ἄρτιοι ἄνθρωποι. Μπορεῖ ν' ἀντιληφθοῦν, μέ τήν ἐπαφή τους μέ τήν πραγματικότητα, ὅτι ἡ πραγματικότητα εἶναι πράγματι μιά πορεία, πού περνάει ἀπό διαρκεῖς μεταλλαγές. Ἄν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐρευνητές καί ὁ ὄντολογικός προορισμός τους εἶναι ἡ ἐξανθρώπιση, τότε, ἄργά ἢ γρήγορα θ' ἀντιληφθοῦν τήν ἀντίφαση μέσα στήν ὁποία προσπαθεῖ νά τούς κρατήσει ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση καί θ' ἀρχίσουν τήν πάλη γιά τήν ἀπολύτρωσή τους.

Ἄλλά ὁ ἀνθρωπιστής, ἐπαναστάτης παιδαγωγός δέν μπορεῖ νά περιμένει τήν πραγμάτωση αὐτῆς τῆς δυνατότητας. Οἱ προσπάθειές του ἀπό μιᾶς ἀρχῆς θά συγκλίνουν μέ τίς προσπάθειες τῶν μαθητῶν γιά μιά κριτική θεώρηση τῆς πραγματικότητας καί γιά τήν ἀναζήτηση ἑνός ἀμοιβαίου ἐξανθρωπισμοῦ. Οἱ προσπάθειές του θά εἶναι ἐμποτισμένες μέ μιά βαθειάν ἐμπιστοσύνη στους ἀνθρώπους καί στίς δημιουργικές τους ду-

νάμεις. Για νά τό πετύχει αυτό, θά πρέπει νά εἶναι ἕνας σύντροφος τῶν μαθητῶν στίς σχέσεις του μαζί τους.

Ἡ τραπεζική ἀντίληψη δέν σηκώνει παρόμοια συντροφικότητα. Κι αὐτό εἶναι φυσικό. Γιατί ἡ ἄρση τῆς ἀντίφασης δασκάλου-μαθητῆ, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ρόλου τοῦ καταθέτη, τοῦ συνταγολόγου, τοῦ δασμαστῆ, μέ τόν ρόλο τοῦ μαθητῆ ἀνάμεσα σέ μαθητές, θά ὑπονόμει τήν ἐξουσία τῆς καταπίεσης καί θά ἐξυψητετοῦσε τήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης.

Ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας ἐξυπακούει μιά διχοτόμηση ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στόν κόσμο : ὁ ἄνθρωπος ἀπλῶς βρίσκεται μέσα στόν κόσμο, ὄχι μαζί μέ τόν κόσμο ἢ μαζί μέ τούς ἄλλους. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεατής καί ὄχι ἀναδημιουργός. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἀποψη ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι ἐνσυνείδητο ὄν (cogno consciente), εἶναι μάλλον κάτοχος μιᾶς συνείδησης : ἕνα ἄδειο « μυαλό » παθητικά δεκτικό τῶν καταθέσεων τῆς πραγματικότητας ἀπό τόν ἔξω κόσμο. Ἀ.χ., τό τραπέζι μου, τά βιβλία μου, τό φλυτζάνι τοῦ καφέ μου, ὅλα τά ἀντικείμενα μπροστά μου — ὡς κομμάτια τοῦ κόσμου πού μέ περιστοιχίζει — εἶναι μέσα μου, ἀκριβῶς ὅπως ἐγώ βρίσκομαι μέσα στό γραφεῖο μου τώρα. Ἡ ἀποψη αὐτή δέν κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό τί εἶναι προσιτό στή συνείδηση καί στό τί μπαίνει στή συνείδηση. Ἡ διάκριση, ὅμως, εἶναι οὐσιώδης : τά ἀντικείμενα πού μέ περιστοιχίζουν εἶναι ἀπλῶς προσιτά στή συνείδησή μου, ὄχι τοποθετημένα μέσα της. Ἐχω γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά δέν εἶναι μέσα μου.

Ἀπό τήν τραπεζική ἔννοια τῆς συνείδησης ἔπεται λογικά πῶς ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νά ρυθμίζει τόν τρόπο πού ὁ κόσμος « μπαίνει μέσα » στούς μαθητές. Τό καθῆκον του εἶναι νά ὀργανώνει τή διαδικασία, πού ἤδη συντελεῖται αὐθόρμητα, νά « γεμίζει » τούς μαθητές, κάνοντας καταθέσεις πληροφοριῶν πού τίς θεωρεῖ ὅτι ἀποτελοῦν τήν ἀληθινή γνώση². Καί μιά πού

² Ἡ ἔννοια αὐτή ἀντιστοιχεῖ σέ κείνο πού ὁ Sartre ὀνομάζει « χωνευτική » ἢ « θρεπτική » ἔννοια τῆς παιδείας, σύμφωνα μέ τήν ὅποια ὁ δάσκαλος « ταίξει » τούς μαθητές μέ γνώση γιά νά τούς « δυναμώσει ». Βλ., Jean-

οί άνθρωποι « δέχονται » τόν κόσμο ώς παθητικά όντα, ή εκπαίδευση θά πρέπει νά τούς κάνει άκόμα πιό παθητικούς και νά τούς προσαρμόζει στόν κόσμο. 'Ο μορφωμένος άνθρωπος είναι ό προσαρμοσμένος άνθρωπος, γιατί είναι ό πιό « κατάλληλος » γιά τόν κόσμο. Μεταφραζόμενη στήν πράξη, αυτή ή αντίληψη ταιριάζει περίφημα στους σκοπούς τών καταπιεστών, πού ή γαλήνη τους βασιζεται στό πόσο καλά οί άνθρωποι είναι προσαρμοσμένοι στόν κόσμο πού οί ίδιοι οί καταπιεστές δημιούργησαν, και στό πόσο ελάχιστα τόν άμφισβητοῦν.

"Όσο πιό τέλεια ή πλειοψηφία προσαρμόζεται στους σκοπούς πού ή άρχουσα μειοψηφία όρίζει γι' αυτούς (στερώντας τους έτσι τό δικαίωμα νά έχουν δικούς τους σκοπούς), τόσο πιό άνετα ή μειοψηφία μπορεί νά συνεχίζει νά καθοδηγεῖ. 'Η θεωρία και ή πράξη τής « τραπεζικής » παιδείας έξυπηρετεῖ άρκετά καλά αυτόν τό σκοπό. Τά βερμπαλιστικά μαθήματα, οί βιβλιογραφικές ύποδειξεις³, οί μέθοδες αξιολόγησης τής « γνώσης », ή άπόσταση ανάμεσα στό δάσκαλο και στό μαθητή, τά κριτήρια γιά τίς προαγωγές, κλπ., τό καθετί σέ τούτη τήν παραδοσιακή μέθοδο χρησιμεύουν γιά νά ξεστρατίζουν τή σκέψη.

'Ο « τραπεζικός » παιδαγωγός δέν αντιλαμβάνεται ότι στόν υπερτροφικό ρόλο του δέν ύπάρχει άληθινή ασφάλεια, ότι ό άνθρωπος πρέπει νά επιδιώκει νά ζει μαζί μέ τούς άλλους. Δέν μπορείς νά επιβάλεις τόν έαυτό σου, ούτε άπλως νά συνυπάρχεις μέ τούς μαθητές σου. 'Η άλληλεγγύη άπαιτεῖ άληθινή έπικοινωνία και ή αντίληψη από τήν όποία καθοδηγεῖται ένας τέτοιος παιδαγωγός φοβάται και άποκλείει τήν έπικοινωνία.

'Ωστόσο, μόνο μέ τήν έπικοινωνία ή ανθρώπινη ζωή άποκτᾷ νόημα. 'Η σκέψη τοῦ δασκάλου άποκτᾷ κύρος μόνο διαμέσου

Paul Sartre, « Μιά θεμελιώδης ιδέα τής φαινομενολογίας τοῦ Husserl : ή τατικότητα » (l'intentionalité), *Situations I*.

³ Α.χ., μερικοί καθηγητές στήν ύπόδειξη τής βιβλιογραφίας όρίζουν άκόμα και τίς σελίδες πού θά διαβάσουν οί μαθητές, από τή 10η ώς τή 15η, και τό κάνουν αυτό γιά νά « βοηθήσουν » δήθεν τούς μαθητές τους !

τῆς αὐθεντικότητας τῆς σκέψης τῶν μαθητῶν. Ὁ δάσκαλος δέ μπορεῖ νά σκέφτεται γιά λογαριασμό τῶν μαθητῶν του, οὔτε νά τούς ἐπιβάλλει τή σκέψη του. Ἡ αὐθεντική σκέψη, ἡ σκέψη πού νοιάζεται γιά τήν *πραγματικότητα*, δέν λειτουργεῖ στήν ἀπομόνωση ἐνός φιλντισένιου πύργου, ἀλλά μόνο στήν ἐπικοινωνία. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ σκέψη ἔχει νόημα μόνο ὅταν γεννιέται ἀπό τή δράση πάνω στόν κόσμο, τότε ἡ ὑποταγή τῶν μαθητῶν στούς δασκάλους γίνεται ἀκατανόητη.

Ἐπειδή ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας ἀρχίζει μέ μιὰ λαθεμένη ἰδέα γιά τούς ἀνθρώπους ὡς ἀντικείμενα, δέν μπορεῖ νά προάγει τήν ἀνάπτυξη τῆς « βιοφιλίας », ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Fromm. Ἀντίθετα παράγει τή « νεκροφιλία ».

« Ἐνῶ χαρακτηριστικό τῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη μ' ἕναν ὀρισμένο δομικό-λειτουργικό τρόπο, τό νεκρόφιλο ἄτομο ἀγαπᾷ ὅ,τι δέν ἀναπτύσσεται, ὅ,τι εἶναι μηχανικό. Ὁ νεκρόφιλος ὀρμᾶται ἀπό τήν ἐπιθυμία νά μετασχηματίσει τό ὄργανικό σέ ἀνόργανο, νά μελετᾷ τή ζωή μηχανικά, λές κι ὅλα τά ζωντανά πρόσωπα εἶναι πράγματα... Προτιμᾷ τή μνήμη ἀπό τήν ἐμπειρία. Τό τί ἔχεις καί ὄχι τό τί εἶσαι εἶναι κείνο πού μετράει. Τό νεκρόφιλο ἄτομο, τότε μόνο σχετίζεται μέ κάτι — μ' ἕνα λουλούδι ἢ μέ ἕνα πρόσωπο — ὅταν τό κατέχει. Κατά συνέπεια, μιὰ ἀπειλή κατά τῆς ἰδιοκτησίας του εἶναι μιὰ ἀπειλή κατά τοῦ ἴδιου. Ἄν χάσει τήν ἰδιοκτησία χάνει τήν ἐπαφή μέ τόν κόσμο. Ἄγαπᾷ νά ἔχει τόν ἔλεγχο πάνω στούς ἄλλους καί μέ τήν ἄσκηση αὐτοῦ τοῦ ἐλέγχου σκοτώνει τή ζωή »⁴.

Ἡ καταπίεση — ὁ καταθλιπτικός ἔλεγχος — εἶναι νεκροφιλική. Θρέφεται μέ τήν ἀγάπη τοῦ θανάτου, ὄχι τῆς ζωῆς. Ἡ τραπεζική ἀντίληψη τῆς παιδείας, πού ἐξυπηρετεῖ τά συμφέροντα τῆς καταπίεσης, εἶναι κι αὐτή νεκροφιλική. Καθώς εἶναι θεμελιωμένη σέ μιὰ μηχανιστική, στατική, νατουραλιστική, ἐκτατική ἀποψη τῆς συνειδήσης, μετατρέπει τούς μαθητές σέ

⁴ Fromm, *The Heart of Man*, Routledge and Kegan Paul.

παθητικά αντικείμενα-δοχεία. Προσπαθεί νά θέσει υπό έλεγχο τή σκέψη και τή δράση, οδηγεί τούς ανθρώπους στην προσαρμογή τους προς τόν κόσμο και ανακόπτει τή δημιουργική τους ενέργεια.

Οί άνθρωποι, όταν βλέπουν νά ματαιώνονται οί προσπάθειές τους νά δράσουν υπεύθυνα, όταν βρίσκονται σέ αδυναμία νά χρησιμοποιήσουν τίς ικανότητές τους, υποφέρουν. « Αὐτή ἡ θλίψη, πού ὀφείλεται στήν ἀνημποριά, ἔχει τίς ρίζες της στό ἴδιο τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἰσορροπία ἔχει διαταραχθεῖ », λέει ὁ Fromm⁵. Ἄλλά ἡ ἀνικανότητα γιά δράση, πού προκαλεῖ τό ἀγχος τῶν ἀνθρώπων, τούς σπρώχνει ἐπίσης ν' ἀπορρίψουν τήν ἀνημποριά τους, ἐπιχειρώντας

« ... ν' ἀνακτήσουν τήν ικανότητά τους γιά δράση. Ἄλλά εἶναι σέ θέση νά τό κάνουν, καί πῶς ; Ἐνας τρόπος εἶναι νά ὑποταχθοῦν σ' ἕνα ἄτομο, ἢ σέ μιά ομάδα, πού ἔχει δύναμη καί νά ταυτιστοῦν μ' αὐτό. Μέ τή συμβολικήν αὐτή συμμετοχή στή ζωή ἑνός ἄλλου ἀτόμου, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τήν αὐταπάτη πῶς δροῦν, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν κάνουν ἄλλο παρά νά ὑποτάσσονται καί νά γίνονται ἕνα κομμάτι ἐκείνων πού δροῦν »⁶.

Τά λαϊκά συλλαλητήρια εἶναι ἴσως τό καλύτερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου συμπεριφορᾶς ἐκμέρους τῶν καταπιεζομένων. Ταυτίζοντας τόν ἑαυτό τους μέ τούς χαρακτηριστικούς ἡγέτες, οἱ καταπιεζόμενοι νομίζουν ὅτι δροῦν οἱ ἴδιοι ἀποτελεσματικά. Ἡ ἀνταρσία πού ἐκφράζουν, καθῶς ἀναδύονται μέσα στήν ἱστορική πορεία, ἔχει ὡς κίνητρο τήν ἐπιθυμία νά κάνουν πραγματικά κάτι. Οἱ ἄρχουσες ἐλίτ βρίσκουν ὅτι ἡ μόνη θεραπεία εἶναι περισσότερη καταπίεση καί περισσότερη δυνάστευση στό βνομα τῆς ἐλευθερίας, τῆς τάξης καί τῆς κοινωνικῆς γαλήνης (πού σημαίνει τή γαλήνη τῶν ἡγετῶν). Σύμφωνα μέ τή δική τους λογική, « μιά ἀπεργία ἐργατῶν εἶναι πράξη βίας καί γι'

⁵ Fromm, *στό ἴδιο*.

⁶ Fromm, *στό ἴδιο*.

αυτό είναι καταδικαστέα, και δίνει τό δικαίωμα στό κράτος νά επέμβει βίαια και νά τήν καταστείλει »⁷.

Ἡ ἐκπαίδευση ὡς ἀσκηση κυριαρχίας ἐνισχύει τήν εὐπιστία τῶν μαθητῶν, μέ τόν ἰδεολογικό σκοπό πού ἐπιδιώκει (καί πού συχνά δέν τόν ἀντιλαμβάνονται οὔτε οἱ παιδαγωγοί) νά τοὺς διδάξει νά προσαρμόζονται στόν κόσμο τῆς καταπίεσης. Ἡ κατηγορία αὐτή δέν διατυπώνεται μέ τήν ἀφελή ἐλπίδα ὅτι οἱ ἄρχουσες ἔλιτ θά ἐγκαταλείψουν μιά τέτοια τακτική. Σκοπός της εἶναι νά προκαλέσει τήν προσοχή τῶν ἀληθινῶν ἀνθρωπιστῶν στό γεγονός ὅτι δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τίς μέθοδες τῆς « τραπεζικῆς » ἐκπαίδευσης γιά τήν ἐπιδίωξη τῆς ἐλευθερίας, γιατί οἱ μέθοδες αὐτές ἀπλῶς ἀρنيοῦνται αὐτή τήν ἐπιδίωξη. Οὔτε μπορεῖ μιά ἐπαναστατική κοινωνία νά κληρονομήσει αὐτές τίς μέθοδες ἀπό μιά κοινωνία καταπίεσης. Ἡ ἐπαναστατική κοινωνία πού ἀσκεῖ τήν « τραπεζική » παιδεία, ἢ ἔχει πάρει τό στραβό δρόμο ἢ τῆς ἔχει λείψει ἢ ἐμπιστοσύνη στόν ἄνθρωπο. «Ὅπως και νᾶχει τό πράγμα, τήν ἀπειλεῖ τό φάσμα τῆς ἀντίδρασης.

Δυστυχῶς, αὐτοί πού ἀσπάζονται τήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης, εἶναι οἱ ἴδιοι πολιορκημένοι και ἐπηρεασμένοι ἀπό τό κλίμα πού γεννᾷ τήν τραπεζική ἀντίληψη και συχνά δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀληθινή σημασία της, τήν ἀπανθρωπιστική της δύναμη. Παραδόξως, τότε, χρησιμοποιοῦν τό ἴδιο ἐργαλεῖο τῆς ἀλλοτρίωσης σ' αὐτό πού θεωροῦν ἀγῶνα γιά ἀπελευθέρωση. Μάλιστα, μερικοί « ἐπαναστάτες » στιγματίζουν ὡς « ἀνύποπτους », « ὄνειροπαρμένους » ἢ και « ἀντιδραστικούς » ὄσους ἀμφισβητοῦν αὐτή τή μέθοδο. Ὡστόσο, δέν μπορεῖς νά ἀπελευθερώσεις τοὺς ἀνθρώπους ἀλλοτριώνοντάς τους. Ἡ γήγισια ἀπελευθέρωση — ἢ πορεία ἐξανθρωπισμοῦ — δέν εἶναι μιά νέα « κατάθεση » πού πρέπει νά κάνουμε στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι μιά πράξη : εἶναι ἡ δράση και ὁ στοχασμός

7 Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (New York 1960).

τῶν ἀνθρώπων πάνω στήν πραγματικότητά τους μέ πρόθεση νά τή μετασχηματίσουν. "Όσοι ἀφιερώνουν τόν ἑαυτό τους στήν ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης, δέν πρέπει νά δέχονται οὔτε τή μηχανιστική ἀντίληψη, πού θέλει τή συνείδηση ἕνα ἄδειο δοχεῖο πού πρέπει νά γεμίσει, οὔτε τή χρήση τῶν « τραπεζικῶν » μεθόδων κυριαρχίας (προπαγάνδα, συνθήματα-« καταθέσεις ») στό ὄνομα τῆς ἀπελευθέρωσης.

"Όσοι εὐλικρινά ἀφοσιώνονται στόν ἀγώνα τῆς ἀπολύτρωσης, θά πρέπει νά ἀπορρίψουν τήν τραπεζική ἀντίληψη στό σύνολό της καί νά υἱοθετήσουν, ἀντίθετα, μιάν ἀντίληψη γιά τούς ἀνθρώπους ὡς ἐνσυνειδητων ὄντων, καί γιά τή συνείδηση ὡς συνείδηση πού στρέφεται πρὸς τήν ἀνθρωπότητα. Θά πρέπει νά ἐγκαταλείψουν τόν παιδαγωγικό σκοπό τῆς ἀποταμίευσης γνώσεων καί νά τόν ξαναπροσδιορίσουν μέ τήν τοποθέτηση τῶν προβλημάτων τῶν ἀνθρώπων στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο. Μιά ἐκπαίδευση « πού θέτει προβλήματα », πού ἀνταποκρίνεται στήν οὐσία τῆς συνείδησης — στήν *τατικότητα* — ἀπορρίπτει τά ἀνακοινωθέντα καί υἱοθετεῖ τήν ἐπικοινωνία. Συνοψίζει τό εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς συνείδησης : *νά ἔχεις γνώση τοῦ...*, ὄχι μόνο ὡς τάση πρὸς τά ἀντικείμενα, ἀλλά ὡς ἐπαναστροφή στόν ἑαυτό σου, μ' ἕνα εἶδος « διχοτόμησης » τῆς συνείδησης ὡς συνείδησης τῆς συνείδησης, ὅπως τήν χαρακτήρισε ὁ Γιάσπερς.

Μιά ἀπελευθερωτική παιδεία συνίσταται σέ ἐνεργήματα γνώσης καί ὄχι σέ μεταβιβάσεις πληροφοριῶν. Εἶναι μιά κατάσταση μάθησης ὅπου τό πρὸς γνώση ἀντικείμενο (χωρίς νά εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς γνωστικῆς ἐνέργειας) μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στοὺς παράγοντες τῆς γνώσης — στό δάσκαλο ἀπὸ τή μιά πλευρά καί στοὺς μαθητές ἀπὸ τήν ἄλλη. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀσκηση τῆς προβληματίζουσας ἐκπαίδευσης ἀπαιτεῖ πρῶτ' ἀπ' ὅλα τήν ἄρση τῆς ἀντίφασης δασκάλου-μαθητῆ. Διαφορετικά εἶναι ἀδύνατη ἡ λειτουργία τῶν διαλογικῶν σχέσεων, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά γίνει ἐφικτή ἡ συνεργασία τῶν γνωστικῶν παραγόντων στή σύλληψη τοῦ ἴδιου πρὸς γνώση ἀντικειμένου.

Πράγματι, ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση, σπάζοντας τά

κάθετα καλούπια πού χαρακτηρίζουν τήν « τραπεζική » εκπαίδευση, μπορεί νά εκπληρώσει τό ρόλο της ως άσκηση έλευθερίας, μόνο άν ξεπεράσει τήν πιό πάνω αντίφαση. Μέ τό διάλογο, ό δάσκαλος-των-μαθητων και οι μαθητές-του-δασκάλου, παύουν νά υπάρχουν και αναδύεται μιá νέα σχέση : του δασκάλου-μαθητή μέ τούς μαθητές-δασκάλους. 'Ο δάσκαλος δέν είναι πιά εκείνος-πού-διδάσκει, αλλά εκείνος πού και ό ίδιος διδάσκεται, στό διάλογο μέ τούς μαθητές, οι όποιοι μέ τή σειρά τους ενώ διδάσκονται ταυτόχρονα διδάσκουν. Γίνονται από κοινοϋ υπεύθυνοι για μιá διαδικασία στήν όποια όλοι αναπτύσσονται. Σ' αυτή τή διαδικασία τά επιχειρήματα τά βασισμένα στό « κύρος » παύουν νά ισχύουν. Για νά μπορεί νά λειτουργήσει, ή αυθεντία πρέπει νά είναι μέ τό μέρος τής έλευθερίας, και όχι ενάντια της. 'Εδϋ, κανένας δέν διδάσκει τόν άλλο, ούτε είναι κανένας αυτοδίδακτος. Οι άνθρωποι αλληλοδιδάσκονται, αλληλοσυνδεόμενοι μέ τόν κόσμο πού τούς περιβάλλει, μέ τά προς γνώση αντικείμενα, πού στήν « τραπεζική » εκπαίδευση είναι « ιδιοκτησία » του δασκάλου.

'Η τραπεζική αντίληψη (μέ τήν τάση της νά διχοτομεί τά πάντα) διακρίνει στό έργο του δασκάλου δυό στάδια. Στο πρώτο, ό δάσκαλος έντοπίζει ένα προς γνώση αντικείμενο και προετοιμάζει τά μαθήματά του στό γραφείο του ή στό εργαστήριό του. Στο δεύτερο στάδιο, έξηγεί στους μαθητές του αυτό τό αντικείμενο. Οι μαθητές δέν καλοϋνται νά γνωρίσουν, αλλά νά αποστηθίσουν τά όσα τούς ανέπτυξε ό δάσκαλος, δέν προβαίνουν σε καμιá ενέργεια γνωστική, μιá πού τό αντικείμενο προς τό όποιο θά έπρεπε νά στραφεί ή ενέργεια είναι περισσότερο ιδιοκτησία του δασκάλου, παρά ένα υλικό πού συναγείρει τόν κριτικό στοχασμό και του δασκάλου και των μαθητων. Και έτσι στό όνομα τής « διαφύλαξης τής κουλτούρας και τής γνώσης » έχουμε ένα σύστημα πού δέν εξασφαλίζει ούτε αληθινή γνώση ούτε αληθινή κουλτούρα.

'Η προβληματίζουσα μέθοδος δέν διχοτομεί τή δραστηριότητα του δασκάλου-μαθητή : ό δάσκαλος δέν είναι σ' ένα

σημεῖο « φορέας γνώσεων » καὶ σ' ἄλλο σημεῖο « ἀφηγητής », ἀλλὰ εἶναι πάντα « φορέας γνώσεων », τόσο ὅταν καταρτίζει ἓνα πρόγραμμα, ὅσο κι ὅταν συμμετέχει στό διάλογο μέ τούς μαθητές. Δέν θεωρεῖ τά πρός γνώση ἀντικείμενα ὡς ἀτομική ἰδιοκτησία του, ἀλλά ὡς ἀντικείμενο στοχασμοῦ γιά τόν ἴδιο καί γιά τούς μαθητές. Ἔτσι, ὁ προβληματίζων παιδαγωγός ξαναπλάθει διαρκῶς τίς σκέψεις του μέσα ἀπό τίς σκέψεις τῶν μαθητῶν. Οἱ μαθητές — πού παύουν νά εἶναι πειθήνιοι ἀκροατές — εἶναι τώρα κριτικοί συν-ερευνητές στό διάλογο μέ τό δάσκαλο. Ὁ δάσκαλος παρουσιάζει τό ὑλικό στούς μαθητές γιά νά τό μελετήσουν, καί ὁ ἴδιος ἐπανεξετάζει τίς ἀπόψεις πού εἶχε νωρίτερα καθώς οἱ μαθητές ἐκφράζουν τίς δικές τους. Ὁ ρόλος τοῦ προβληματίζοντος παιδαγωγοῦ εἶναι νά δημιουργεῖ, μαζί μέ τούς μαθητές, τίς συνθήκες στίς ὁποῖες ἡ γνώση ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς δόξας (τῆς ἀπλῆς γνώμης) περνᾷ στό στάδιο τῆς ἀληθινῆς γνώσης, στό ἐπίπεδο τοῦ λόγου.

Ἐνῶ ἡ τραπεζική ἐκπαίδευση ναρκώνει καί παραλύει τή δημιουργική δύναμη, ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση συνεπάγεται μιᾶ συνεχῆ ἀποκάλυψη τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρώτη προσπαθεῖ νά διατηρήσει τό βούλιαγμα τῆς συνείδησης, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἀγωνίζεται γιά τήν ἀνάθυση τῆς συνείδησης καί γιά μιᾶ κριτική ἐπέμβαση στήν πραγματικότητα.

Οἱ μαθητές, καθώς ἔρχονται ὄλο καί περισσότερο ἀντιμέτωποι μέ προβλήματα ἀναφερόμενα στίς σχέσεις τους μέσα στόν κόσμο, καί μέ τόν κόσμο, αἰσθάνονται ὄλο καί περισσότερο τήν πρόκληση καί τό χρέος νά δώσουν λύσεις σ' αὐτά τά προβλήματα. Ἐπειδή ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ πρόκληση συσχετίζεται μέ ἄλλα προβλήματα μέσα σ' ἓνα γενικότερο πλαίσιο, κι ὅχι ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα θεωρητικό θέμα, ἡ κατανόηση πού προκύπτει τείνει νά εἶναι ὄλο καί περισσότερο κριτική κι ἐπομένως ὄλο καί λιγότερο ἀλλοτριωμένη. Ἡ ἀπάντησή τους στήν πρόκληση γεννᾷ νέες προκλήσεις πού ἀκολουθοῦνται ἀπό νέα βαθύτερη κατανόηση. Ἔτσι βαθμιαῖα οἱ μαθητές φτάνουν νά ἀναγνωρίσουν τόν ἑαυτό τους ὡς συνυπεύθυνο.

Ἡ παιδεία ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας — σέ ἀντίθεση πρὸς τὴν παιδεία ὡς ἄσκηση καταπίεσης — ἀρνιέται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι τὸ ἀφηρημένο, ἀπομονωμένο, ἀνεξάρτητο καὶ ἀποσπασμένο ἀπὸ τὸν κόσμο. Ἀρνιέται ἐπίσης ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει ὡς πραγματικότητα ἔξω ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ γνήσιος στοχασμὸς δὲν θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο ὡς ἀφαίρεση, οὔτε ἀτενίζει τὸν κόσμο χωρὶς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ τοὺς ἀνθρώπους στὶς σχέσεις τους μὲ τὸν κόσμο. Σ' αὐτές τὶς σχέσεις, ἡ συνείδηση καὶ ὁ κόσμος εἶναι ταυτόχρονοι : ἡ συνείδηση οὔτε προηγεῖται οὔτε ἔπεται τοῦ κόσμου.

« Ἡ συνείδηση καὶ ὁ κόσμος εἶναι δοσμένοι ταυτόχρονα. Ὁ κόσμος, ἂν καὶ κατοῦσα εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδηση, εἶναι συνέχεια κατοῦσα σχετικὸς πρὸς αὐτήν », γράφει ὁ Σάρτρ⁸.

Σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς μορφωτικὸς κύκλους μας στὴ Χιλή, ἡ ὁμάδα συζητοῦσε τὴν ἀνθρωπολογικὴ ἔννοια τῆς κουλτούρας. Ἐνῶ ἡ συζήτηση εἶχε προχωρήσει, ἕνας χωρικός πού, σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τῆς τραπεζικῆς ἀντίληψης, ἦταν ἐντελῶς ἀμόρφωτος, εἶπε : « Τώρα καταλαβαίνω ὅτι χωρὶς τὸν ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχει κόσμος ». Ὅταν ὁ δάσκαλος ρώτησε : « Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πάνω στὴ γῆ πεθαίνουν, ἀλλὰ ἡ γῆ ἢ ἴδια παραμένει, μὲ τὰ δέντρα, τὰ πουλιά, τὰ ζῶα, τὰ ποτάμια, τίς θάλασσες, τ' ἀστέρια... αὐτὰ ὅλα δὲν θά ἦταν ἕνας κόσμος ; » « Ὁχι ! » ἀπάντησε μὲ ἔμφαση ὁ χωρικός. « Γιατί δὲν θά ὑπῆρχε τότε κανένας γιὰ νὰ πεῖ : " Αὐτός εἶναι ἕνας κόσμος " ».

Ὁ χωρικός θέλησε νὰ ἐκφράσει τὴν ἰδέα ὅτι θά ἔλειπε ἡ συνείδηση τοῦ κόσμου, πού ἀναγκαστικὰ συνεπάγεται τὸν κόσμο τῆς συνείδησης. « Ἐγώ » δὲν μπορῶ νὰ ὑπάρχω χωρὶς ἕνα « Μή-Ἐγώ ». Μὲ τὴ σειρά του τὸ « Μή-Ἐγώ » ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτὴ τὴν ὑπαρξή. Ὁ κόσμος πού γεννᾶ τὴ συνείδηση γίνεται ὁ κόσμος αὐτῆς τῆς συνείδησης. Ἀπ' ἐδῶ βγαίνει ἡ βεβαίωση τοῦ Σάρτρ : « Ἡ συνείδηση καὶ ὁ κόσμος εἶναι δοσμένοι ταυτόχρονα ».

⁸ J.-P. Sartre, *Situations I*, Gallimard, (Paris, p. 32).

Καθώς οἱ ἄνθρωποι, στοχαζόμενοι ταυτόχρονα τόν ἑαυτό τους καί τόν κόσμο, μεγαλώνουν τόν ὀρίζοντα τῆς ἀντιληπτικότητάς τους, ἀρχίζουν νά κατευθύνουν τήν προσοχή τους σέ φαινόμενα πού πρὶν ἦταν ἀσήμαντα. Ὁ Husserl γράφει :

« Στήν κατ' αἴσθηση ἀντίληψη — πού εἶναι μιά σαφῆς αἰσθητηριακή διαπίστωση — στρέφομαι πρὸς τό ἀντικείμενο, λ.χ., τό φύλλο χαρτιοῦ. Τό βλέπω νά ὑπάρχει ἐδῶ καί τώρα. Ἡ ἀντίληψη εἶναι ἕνα νοητικό ξεμονάχιασμα, ἀφοῦ τό κάθε ἀντικείμενο ἔχει ἕνα φόντο στήν ἐμπειρία. Γύρω καί κοντά στό φύλλο χαρτιοῦ βρίσκονται βιβλία, μολύβια, μελανοδοχεῖο, κτλ., κι αὐτά κατὰ μιάν ὀρισμένη ἔννοια εἶναι ἐπίσης « ἀντιληπτά », μέ τήν αἴσθηση, μέσα στό « ἐποπτικό μου πεδίο ». Ἄλλά ἐνῶ ἐγώ στρέφω τήν προσοχή μου στό χαρτί, δέν τή στρέφω πρὸς τήν κατευθυσή τους, δέν ἀντιλαμβάνομαι κανένα ἀπ' αὐτά, οὔτε κἀν κατὰ μιά δευτερεύουσα ἔννοια. Φάνηκαν μπροστά μου, ἀλλά ὄχι ξεχωριστά, σάν αὐτοτελῆ πράγματα. Ἡ κάθε ἀντίληψη ἑνός πράγματος ἔχει μιά τέτοια ζώνη περιφερειακῶν ἐποπτικῶν παραστάσεων ἢ περιφερειακῶν διαπιστώσεων, ἃν ἡ ἄμεση ἐποπτεία περικλείνει ἤδη τήν κατάστασι τῆς « στροφῆς πρὸς ». Κι αὐτό εἶναι ἐπίσης μιά « ἐνσυνειδητῆ ἐμπειρία », ἢ ἀκόμα συντομότερα μιά « συνειδηση » ὄλων ἐκείνων πού στήν πραγματικότητα βρίσκονται μέσα στό συν-αντιληπτό ἀντικειμενικό φόντο »⁹.

Αὐτό πού ὑπῆρχε ἀντικειμενικά ἀλλά δέν ἔγινε ἀντιληπτό στίς βαθύτερες του συνεπαγωγές (ἃν εἶχε πράγματι γίνει ἀντιληπτό) ἀρχίζει νά « ξεπροβάλλει », νά παίρνει τό χαρακτήρα ἑνός προβλήματος καί κατὰ συνέπεια μιᾶς πρόκλησης. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νά ξεχωρίζουν στοιχεῖα ἀπό τό φόντο τῶν ἐποπειῶν τους καί νά στοχάζονται πάνω σ' αὐτά. Αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι τώρα ἀντικείμενα μελέτης τοῦ ἀνθρώπου, καί, σάν τέ-

⁹ Edmund Husserl, *Ἰδέες-Γενική Εἰσαγωγή στήν Καθαρή Φαινομενολογία*, (London 1969, σελ. 105-106).

τοια, γίνονται αντικείμενα τῆς δράσης του καί τῆς γνώσης του.

Στήν προβληματίζουσα ἐκπαίδευση οἱ ἄνθρωποι ἀναπτύσσουν τήν ἱκανότητά τους ν' ἀντιλαμβάνονται κριτικά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὑπάρχουν στόν κόσμο, μέ τόν ὁποῖο κόσμο καί μέσα στόν ὁποῖο βρίσκονται. Καί κατορθώνουν νά βλέπουν τόν κόσμο ὄχι ὡς μιά στατική πραγματικότητα, ἀλλά ὡς μιά πραγματικότητα πού ἐξελίσσεται καί μεταβάλλεται. Ἄν εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ διαλεκτικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τόν κόσμο ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπό τό πῶς γίνονται ἀντιληπτές (ἤ ἀπό τό ἄν γίνονται κἀν ἀντιληπτές ἤ ὄχι), εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ἡ μορφή δράσης πού υἰοθετοῦν οἱ ἄνθρωποι εἶναι, σέ μεγάλο βαθμό, μιά λειτουργία τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται τόν ἑαυτό τους μέσα στόν κόσμο. Γι' αὐτό καί ὁ δάσκαλος-μαθητής καί οἱ μαθητές-δάσκαλοι στοχάζονται ταυτόχρονα τόν ἑαυτό τους καί τόν κόσμο χωρίς νά χωρίζουν αὐτή τή σκέψη ἀπό τή δράση, καί μ' αὐτόν τόν τρόπο θεσπίζουν μιά ἀυθεντική μορφή στοχασμοῦ καί δράσης.

Γιά μιά ἀκόμα φορά, οἱ δύο παιδαγωγικές ἀντιλήψεις καί ἐφαρμογές πού ἀναλύονται ἐδῶ, ἐρχονται σέ σύγκρουση. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση (γιά εὐνόητους λόγους) ἐπιχειρεῖ, μυθοποιώντας τήν πραγματικότητα, νά ἀποκρύψει ὀρισμένα γεγονότα πού ἐξηγοῦν τόν τρόπο ὑπαρξης τῶν ἀνθρώπων μέσα στόν κόσμο. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση ὀρίζει στόν ἑαυτό της τό καθῆκον ν' ἀπομυθοποιήσῃ τήν πραγματικότητα.

Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση ἀντιστέκεται στόν διάλογο. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση θεωρεῖ τό διάλογο ἀπαραίτητο γιά τή γνωστική διαδικασία πού ἀποκαλύπτει τήν πραγματικότητα. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση μεταχειρίζεται τούς μαθητές σάν αντικείμενα πού θέλουν βοήθεια. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση τούς κάνει κριτικούς στοχαστές. Ἡ « τραπεζική » ἐκπαίδευση παραλύει τή δημιουργικότητα καί ὑποτάσσει (ἄν καί δέν μπορεῖ ἐντελῶς νά ἀφανίσει) τήν τατικότητα τῆς συνειδήσης, ἀπομονώνοντας τή συνείδηση ἀπ' τόν κόσμο καί στερώνοντας τούς ἀνθρώπους ἀπό τόν ὄντολογικό καί ἱστορικό προ-

ορισμό τους νά γίνουν ἀρτιότεροι ἄνθρωποι. Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση στηρίζεται πάνω στή δημιουργικότητα καί δυναμώ-νει τήν ἀληθινή σκέψη καί δράση πάνω στήν πραγματικότητα, καί ἔτσι ἀνταποκρίνεται στόν προορισμό τῶν ἀνθρώπων, ὡς ὄντων πού τότε μόνο εἶναι αὐθεντικά ὅταν ἐπιδίδονται στήν ἐρευ-να καί στή δημιουργική ἀλλαγὴ. Μὲ δύο λόγια, ἡ « τραπεζι-κή » θεωρία καί πράξη, ὄντας δυνάμεις ἀκινητοποιήσεως καί ἀγ-κύλωσης, δέν ἀναγνωρίζουν τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἱστορικά ὄντα, ἐνῶ ἡ προβληματίζουσα θεωρία καί πράξη παίρνουν τήν ἱστο-ρικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀφετηρία.

Ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση καταξιώνει τοὺς ἀνθρώ-πους ὡς ὑπάρξεις στή διαδικασία τοῦ γίνεσθαι — ὡς ἀτελειώ-τες, ἀσυμπλήρωτες ὑπάρξεις μέσα σέ—καί μαζί μέ—μιὰ πραγ-ματικότητα πού εἶναι ὁμοίως ἀσυμπλήρωτη. Πράγματι, σέ ἀν-τίθεση μέ τ' ἄλλα τὰ ζῶα πού εἶναι ἀτελεῖ, ἀλλά ὄχι ἱστορικά, οἱ ἄνθρωποι γνωρίζουν ὅτι εἶναι ἀτελεῖς. Ἐχουν ἐπίγνωση τῆς μὴ ἀρτιότητάς τους. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ μὴ ἀρτιότητά καί σ' αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση βρίσκονται οἱ πηγές τῆς παιδείας ὡς ἀποκλειστικά ἀνθρώπινης ἐκδήλωσης. Ὁ ἀτελής χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου καί ὁ μεταβλητός χαρακτήρας τῆς πραγματικότητας κάνουν τὴν παιδεία ἀναγκαία, σάν μιὰ δραστηριότητα πού προχωρεῖ.

Ἔτσι, ἡ παιδεία διαρκῶς ἀνανεώνεται στήν πράξη. Γιὰ νά εἶναι, πρέπει νά γίνεται. Ἡ « διάρκειά » τῆς (σύμφωνα μέ τὴν μπερζονική σημασία τοῦ ὄρου) βρίσκειται στήν πάλη τῶν ἀντι-θέτων : τῆς σταθερότητας καί τῆς ἀλλαγῆς. Ἡ τραπεζική μέθοδος δίνει ἔμφαση στή σταθερότητα καί ἔτσι καταντᾶ ἀντι-δραστική. Ἡ προβληματίζουσα παιδεία — πού δέν παραδέχεται οὔτε ἓνα « χρηστόν » παρόν οὔτε ἓνα προκαθορισμένο μέλλον — ριζώνει στό δυναμικὸ παρόν καί γίνεται ἐπαναστατική.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία εἶναι ἐπαναστατικὴ μελλοντι-κότητα. Γι' αὐτὸ εἶναι προφητική (καί, σάν τέτοια, ἐλπιδοφόρα) καί ἀνταποκρίνεται ἔτσι στήν ἱστορικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, καταξιώνει τοὺς ἀνθρώπους ὡς ὑπάρξεις πού υπερβαί-νουν τὸν ἑαυτὸ τους, πού προχωροῦν καί κοιτάζουν πρὸς τὰ

μπρός, πού η άκινήσια είναι γι' αυτούς μιά θανάσιμη άπειλή και τό κοίταγμα πρὸς τά πίσω τούς χρησιμεύει μόνο ὡς ἓνα μέσο γιά νά κατανοήσουν πιό καθαρά τό τί είναι και ποιοί είναι, και ἔτσι νά μπορέσουν πιό σοφά νά χτίσουν τό μέλλον. Ἔτσι, ἡ προβληματίζουσα παιδεία συμβαδίζει μέ τό κίνημα στό ὅποιο συμμετέχουν οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα πού ἔχουν ἐπίγνωση τῆς μή ἀρτιότητάς τους — ἓνα ἱστορικό κίνημα πού ἔχει τήν ἀφετηρία του, τούς ὑποκειμενικούς του φορεῖς και τόν ἀντικειμενικό του σκοπό.

Ἡ ἀφετηρία αὐτοῦ τοῦ κινήματος βρίσκεται μέσα στούς ἴδιους τούς ἄνθρώπους. Μιά ὁμως πού ἄνθρωποι δέν υπάρχουν ἔξω ἀπό τόν κόσμο, ἀπό τήν πραγματικότητα, τό κίνημα ἀρχίζει ἀπό τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀνθρώπων και κόσμου. Ἔτσι, ἡ ἀφετηρία πρέπει νά είναι πάντα μαζί μέ τούς ἄνθρώπους στό « ἔδω και στό τώρα », δηλαδή στήν κατάσταση μέσα στήν ὁποία είναι βυθισμένοι, ἀπό τήν ὁποία ἀναδύονται και στήν ὁποία ἐπεμβαίνουν. Μόνο μέ ἀφετηρία αὐτή τήν κατάσταση — πού καθορίζει και τόν τρόπο πού τήν ἀντιλαμβάνονται — μποροῦν νά ἀρχίσουν νά κινοῦνται. Γιά νά τό κάνουν αὐτό σωστά, θά πρέπει νά δοῦν τή θέση τους ὄχι σάν μοιραία κι ἀμετάβλητη, ἀλλά ἀπλῶς σάν περιοριστική κι ἐπομένως σάν προκλητική.

Ἐνῶ ἡ « τραπεζική » μέθοδος ἐνισχύει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τή μοιρολατρική ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων γιά τήν κατάσταση τους, ἡ προβληματίζουσα μέθοδος παρουσιάζει τήν ἴδια αὐτή κατάσταση ὡς ἓνα πρόβλημα. Κι ἐπειδὴ ἡ κατάσταση γίνεται ἀντικείμενο τῆς γνώσης τους, ἡ μαγική ἢ ἀφελῆς ἀντίληψη, πού δημιούργησε τή μοιρολατρία τους, ὑποχωρεῖ και ἀντικαθίσταται μέ μιάν ἀντίληψη ἱκανή νά δεῖ τόν ἑαυτό της ὅπως βλέπει τήν πραγματικότητα, και ἔτσι μπορεῖ νά εἶναι κριτικά ἀντικειμενική ὅσον ἀφορᾷ αὐτή τήν πραγματικότητα.

Μιά βαθύτερη ἐπίγνωση τῆς κατάστασής τους, ὀδηγεῖ τούς ἄνθρώπους νά ἀντιληφθοῦν αὐτή τήν κατάσταση ὡς μιάν ἱστορική πραγματικότητα ἐπιδεικτική ἀλλαγῶν. Ἡ παθητική ὑποταγή ἀντικαθίσταται ἀπό τή ροπή γιά ἀλλαγὴ και ἀναζήτηση, τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι νιώθουν πῶς εἶναι σέ θέση νά κατευθύνουν.

Ἄν οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἱστορικά ὄντα, πού συμμετέχουν κατανάγκη μαζί μέ ἄλλους ἀνθρώπους σέ μιά κίνηση ἀναζήτησης, δέν ἔλεγχαν αὐτή τήν κίνηση, τότε αὐτό θά ἦταν (καί εἶναι) μιά παραβίαση τῆς ἀνθρωπιᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ὅποιαδήποτε κατάσταση στήν ὁποία μερικοί ἄνθρωποι ἐμποδίζουν ἄλλους νά ἐνημερωθοῦν, νά συμμετάσχουν στήν ἀναζήτηση, εἶναι κατάσταση βίας. Τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται δέν ἔχουν σημασία. Τό νά ἀλλοτριώνεις ἀνθρώπους ἀπό τήν ἱκανότητά τους νά παίρνουν ἀποφάσεις σημαίνει νά τούς ματατρέπεις σέ ἀντικείμενα.

Ἡ κίνηση γιά ἀναζήτηση πρέπει νά στρέφεται πρὸς τόν ἐξανθρωπισμό — πού εἶναι ἡ ἱστορική ἀποστολή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιδίωξη ὁμως μιᾶς πλήρους ἀνθρωπιᾶς, δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν ἀπομόνωση ἢ τόν ἀτομικισμό, ἀλλά μόνο μέ τή συντροφικότητα καί τήν ἀλληλεγγύη. Ἐπομένως δέν μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ μέσα στίς ἀνταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ καταπιεστῶν καί καταπιεζομένων. Κανένας δέν μπορεῖ νά γίνεи σωστός ἄνθρωπος ἂν ἐμποδίζει τούς ἄλλους νά γίνουν τό ἴδιο. Ἡ προσπάθεια νά εἶσαι περισσότερο ἄνθρωπος, ἀτομικιστικά, σέ ὁδηγεῖ νά ἔχεις περισσότερα, ἐγωιστικά : πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά μορφή ἀπανθρώπισης. Ὅχι γιατί δέν εἶναι βασικό νά ἔχεις, γιά νά εἶσαι ἄνθρωπος. Ἀλλά ἀκριβῶς, ἐπειδή εἶναι ἀναγκαῖο, δέν θά πρέπει νά ἐπιτρέπεται τό ἔχειν μερικῶν ἀνθρώπων νά ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στό ἔχειν τῶν ἄλλων, δέν θά πρέπει νά σταθεροποιεῖ τή δύναμη τῶν πρώτων νά συντρίβουν τούς τελευταίους.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία, ὡς ἀνθρωπιστική καί ἀπελευθερωτική πράξη, θέτει ὡς βασικό αἶτημα, ὅτι οἱ δυναστευόμενοι ὀφείλουν νά ἀγωνίζονται γιά τή χειραφέτησή τους. Γιά τόν σκοπό αὐτό, βοηθάει τούς δασκάλους καί τούς μαθητές νά γίνουν Ὑποκείμενα τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, παραμερίζοντας τήν αὐταρχικότητα καί τόν ἀλλοτριωτικό διανοουμενισμό. Βοηθάει ἐπίσης τούς ἀνθρώπους νά ξεπεράσουν τή λαθεμένη ἀντίληψή τους γιά τήν πραγματικότητα. Ὁ κόσμος δέν εἶναι πιά κάτι πού μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ ἀπατηλές λέξεις. Γίνεται τό ἀντικεί-

μενο τῆς ἀναπλαστικῆς δράσης τῶν ἀνθρώπων, πού ὀδηγεῖ τελικά στὴν ἐξανθρώπισή τους.

Ἡ προβληματίζουσα παιδεία δέν ἐξυπηρετεῖ οὔτε μπορεῖ νά ἐξυπηρετήσῃ τὰ συμφέροντα τοῦ καταπιεστῆ. Κανένα καταπιεστικό καθεστῶς δέν μπορεῖ νά ἐπιτρέπῃ στόν καταπιεζόμενο ν' ἀρχίζῃ νά ρωτᾷ : Γιατί ; Καί ἐφόσον μόνο μιά ἐπαναστατική κοινωνία μπορεῖ νά ἐφαρμόσῃ αὐτή τήν παιδεία μέ συστηματικό τρόπο, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν ἔχουν ἀνάγκη νά πάρουν πλήρη ἐξουσία στά χέρια τους πρὶν νά μπορέσουν νά ἐφαρμόσουν τή μέθοδο. Στὴν ἐπαναστατική διαδικασία οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν τήν « τραπεζική » μέθοδο ὡς προσωρινό μέτρο, πού δικαιολογεῖται ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς, μέ τὴν πρόθεση τάχα νά υλοθετήσουν ἀργότερα μιά γνήσια ἐπαναστατική συμπεριφορά. Ὅφειλουν νά εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπαναστατικοί — δηλαδή νά δέχονται τόν διάλογο.

Κεφάλαιο τρίτο

*Ὁ διάλογος εἶναι ἡ οὐσία γιὰ μιάν
ἀγωγή πού ἐπιδιώκει
τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου*

Καθώς προσπαθοῦμε νά ἀναλύσουμε τή σημασία τοῦ διαλόγου ὡς φαινόμενου ἀνθρώπινου, ἀνακαλύπτουμε κάτι πού εἶναι ἡ οὐσία τοῦ ἴδιου τοῦ διαλόγου : τόν λόγο. Ἄλλά ὁ λόγος εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἓνα ὄργανο πού κάνει δυνατό τό διάλογο. Γι' αὐτό θά χρειαστεῖ ν' ἀναζητήσουμε τά συστατικά του στοιχεῖα. Μέσα στόν λόγο βρίσκουμε δύο διαστάσεις, τή σκέψη καί τή δράση, σέ μιὰ τέτοια βαθειά ἀλληλεπίδραση, πού ὅταν ἡ μιὰ διάσταση θυσιάζεται — ἔστω καί ἐνμέρει — ἡ ἄλλη πάσχει κατὰ τρόπο ἄμεσο. Δέν ὑπάρχει ἀληθινός λόγος πού νά μὴν εἶναι συγχρόνως μιὰ πράξη¹. Ἔτσι, τό νά πεῖς ἓνα σωστό λόγο ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά μετασχηματίζεις τόν κόσμο².

Ἐνας ὄχι αὐθεντικός λόγος, δηλαδή ἓνας λόγος ἀνίκανος νά μετασχηματίσει τήν πραγματικότητα, προκύπτει ἀπό τή διχοτόμηση πού ἔχει γίνει στά δύο του συστατικά στοιχεῖα. Ὅταν ἓνας λόγος ἀποστερεῖται ἀπό τή διάστασή του τῆς δράσης, τότε καί ἡ διάστασή του τῆς σκέψης πάσχει. Ὁ λόγος τότε μετατρέπεται σέ ἄσκοπη φλυαρία, σέ βερμπαλισμό, σέ μιὰ ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριωτική κενολογία, τέτοια πού δέν μπορεῖ νά καταγγεῖλει

1 Δράση } λόγος = ἔργο = πράξη.
 Σκέψη }
 Οὐσία τῆς δράσης = βερμπαλισμός.
 Οὐσία τῆς σκέψης = ἀκτιβισμός.

2 Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τίς σκέψεις προέκυψαν ἀπὸ συζητήσεις πού εἶχα μέ τόν καθηγητὴ Ernani Maria Fiori.

τόν κόσμο, γιατί μιά τέτοια καταγγελία προϋποθέτει δέσμευση για αλλαγή, και αλλαγή δέν υπάρχει δίχως δράση.

Ἐπί τήν ἄλλη μεριά, ἄν δίνεται ἔμφαση ἀποκλειστικά στή δράση, σέ βάρος τῆς σκέψης, τότε ὁ λόγος μετατρέπεται σέ ἀκτιβισμό — σέ δράση γιά τή δράση — πού ἀρνιέται τή σωστή πράξη καί καθιστᾷ ἀδύνατο τό διάλογο. Ὅποια μορφή καί ἄν πάρει ἡ διχοτόμηση, δημιουργεῖ μὴ αὐθεντικές μορφές ὑπαρξης, κι ἔτσι δημιουργεῖ ταυτόχρονα ψεύτικες μορφές στοχασμοῦ, πού μέ τή σειρά τους ἐνισχύουν τήν ἀρχική διχοτόμηση.

Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά εἶναι βουβή, οὔτε μπορεῖ νά τρέφεται μέ ψεύτικα λόγια, ἀλλά μόνο μέ ἀληθινά, πού μ' αὐτά οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τόν κόσμο. Τό νά ὑπάρξεις ὡς ἄνθρωπος εἶναι τό ἴδιο μέ τό νά ὀνοματίζεις τόν κόσμο, πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό ν' ἀλλάζεις τόν κόσμο. Μιᾶς καί ὀνομάστηκε, ὁ κόσμος μέ τή σειρά του ἐπανεμφανίζεται στούς ὀνοματοθέτες του ὡς πρόβλημα καί ἀπαιτεῖ ἀπ' αὐτούς μιά νέα ὀνομασία. Οἱ ἄνθρωποι δέν πλάθονται μέ τή σιωπή³, ἀλλά μέ τό λόγο, μέ τό ἔργο, μέ τόν συνδυασμό δράσης-σκέψης.

Ἄλλά ἐνῶ τό νά λές τό σωστό λόγο — πού εἶναι ἔργο, πού εἶναι πράξη — σημαίνει νά ἀλλάζεις τόν κόσμο, τό νά λές αὐτόν τό λόγο δέν εἶναι προνόμιο μερικῶν μόνο καί λίγων ἀνθρώπων, ἀλλά τό δικαίωμα τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Συνεπῶς, κανένας δέν μπορεῖ νά ἐκφέρει ἕναν ἀληθινό λόγο ἄλλου — οὔτε μπορεῖ νά τόν πεῖ γιά λογαριασμό κάποιου ἄλλου, σάν κεκτημένο δικαίωμα πού ἀφαιρεῖ ἀπό τούς ἄλλους τό λόγο.

Ὁ διάλογος εἶναι ἡ συνάντηση μεταξύ ἀνθρώπων, μέ ἐνδιάμεσο τήν πραγματικότητα, γιά τήν ἀνακάλυψη καί ὀνομάτιση

³ Εἶναι φανερό πῶς δέν ἀναφέρομαι ἐδῶ στή σιωπή τῆς βαθεῖας περισυλλογῆς, δταν οἱ ἄνθρωποι ἀποσύρονται φαινομενικά μόνο ἀπό τόν κόσμο γιά νά τόν θεωρήσουν στό σύνολό του, καί ἔτσι μένουν μαζί του. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τό ἀποτράβηγμα εἶναι αὐθεντικό μόνον δταν ὁ μελετητής « βαφτίζεται » στήν πραγματικότητα, ὅχι δταν τό ἀποτράβηγμα σημαίνει περιφρόνηση γιά τόν κόσμο καί φυγή ἀπ' αὐτόν, κάτι ἄλλαδὴ πού μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε σάν « ἱστορική σχιζοφρένεια ».

αυτῆς τῆς πραγματικότητας. Γι' αυτό διάλογος δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεῖ ἀνάμεσα σέ κείνους πού θέλουν νά ὀνομάσουν τήν πραγματικότητα καί κείνους πού δέν θέλουν νά τήν ὀνομάσουν, ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἀρνιοῦνται τό δικαίωμα στους ἄλλους νά ἐκφέρουν τό λόγο τους καί σέ κείνους πού τούς ἔχει ἀφαιρεθεῖ τό δικαίωμα νά ποῦν τό λόγο τους. Ἐκεῖνοι πού ἔχασαν τό θεμελιακό αὐτό δικαίωμα πρέπει πρῶτα νά τό ἀνακτήσουν καί νά ἀποτρέψουν τήν ἐπανάληψη αὐτῆς τῆς ἀπανθρωπίζουσας ἐπίθεσης.

Ἄν μέ τό λόγο τους οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τήν πραγματικότητα ὀνοματίζοντάς την, τότε ὁ διάλογος ἐπιβάλλεται ὡς τό μέσο μέ τό ὅποιο οἱ ἄνθρωποι ἀποκτοῦν νόημα ὡς ἄνθρωποι. Ἐπομένως ὁ διάλογος εἶναι μιὰ ὑπαρξιακή ἀναγκαιότητα. Καί μιὰ πού ὁ διάλογος εἶναι ἡ συνάντηση ὅπου ἐνωμένες ἡ σκέψη καί ἡ δράση τῶν διαλεγόμενων ἀπευθύνονται στόν κόσμο πού πρέπει ν' ἀλλάξει καί νά ἐξανθρωπιστεῖ, ὁ διάλογος αὐτός δέν μπορεί νά περιορίζεται σέ ἀπλή κατάθεση ἰδεῶν τοῦ ἑνός ἀτόμου στό ἄλλο, οὔτε μπορεί νά γίνει μιὰ ἀπλή ἀνταλλαγή ἰδεῶν πού προορίζονται γιά « κατανάλωση » τῶν μετεχόντων στή συζήτηση. Ἄλλα οὔτε μπορεί νά ἔχει τή μορφή ἑνός ἐπιχειρήματος ἐχθρικοῦ, πολεμικῆς, ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού δέν ἀνέλαβαν νά ὀνομάσουν τήν πραγματικότητα ἢ νά ἐρευνήσουν τήν ἀλήθεια, ἀλλά μάλλον ἀποσκοποῦν στό νά ἐπιβάλουν τή δική τους ἀλήθεια στους ἄλλους. Καί ἐπειδή ὁ διάλογος εἶναι μιὰ συνάντηση ἀνθρώπων πού ὀνομάζουν τήν πραγματικότητα, δέν μπορεί νά εἶναι μιὰ κατάσταση ὅπου μερικοί ὀνομάζουν τήν πραγματικότητα γιά λογαριασμό τῶν ἄλλων. Εἶναι μιὰ πράξη δημιουργίας. Δέν μπορεί νά χρησιμεύει ὡς δόλιο ὄργανο γιά τήν ἐξουσίαση ἑνός ἀνθρώπου ἀπό ἄλλον. Μόνο μιὰ μορφή κυριαρχίας εἶναι ἀνεκτὴ στό διάλογο : ἡ ἐξουσίαση τῆς πραγματικότητας ἀπό τούς διαλεγόμενους, ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ διάλογος ὅμως δέν μπορεί νά ὑπάρξει ὅταν λείπει μιὰ βαθειά ἀγάπη γιά τόν κόσμο καί γιά τούς ἀνθρώπους. Ἡ ὀνο-

μάτιση τοῦ κόσμου, πού εἶναι μιά πράξη δημιουργίας καί ἀνα-
 δημιουργίας, δέν εἶναι δυνατή ἂν δέν εἶναι διαποτισμένη ἀπό
 ἀγάπη⁴. Ἡ ἀγάπη εἶναι συγχρόνως τό θεμέλιο τοῦ διαλόγου
 καί ὁ διάλογος ὁ ἴδιος. Ἔτσι ἀποτελεῖ ἔργο ὑπεύθυνων Ἵποκει-
 μένων καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει σέ μιά σχέση κυριαρχίας. Ἡ
 κυριαρχία ἀποκαλύπτει τήν παθολογία τῆς ἀγάπης : τόν σαδι-
 σμό τοῦ καταπιεστῆ καί τόν μαζοχισμό τοῦ καταπιεζομένου.
 Γιατί ἡ ἀγάπη εἶναι μιά πράξη θάρρους καί ὄχι φόβου. Ἡ ἀγάπη
 εἶναι ἀφοσίωση στοῦς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἄσχετα ἀπό τό πού
 βρίσκονται οἱ καταπιεζόμενοι, ἡ πράξη ἀγάπης εἶναι ἕνας χρέος
 πού ἀναλαμβάνεις γιά τήν υπεράσπιση τῆς ὑπόθεσής τους — τήν
 ὑπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης. Αὐτή ἡ δέσμευση, ἐπειδή ἐμπνέ-
 ται ἀπό ἀγάπη, εἶναι διαλογική. Ὡς πράξη γενναϊότητας, ἡ
 ἀγάπη δέν μπορεῖ νά εἶναι συναισθηματική ὡς πράξη Ἐλευθερίας
 ἡ ἀγάπη δέν μπορεῖ νά χρησιμεύει ὡς πρόσχημα γιά ἐπηρεασμό.
 Θά πρέπει νά γενῶ ἄλλες πράξεις ἐλευθερίας διαφορετικά δέν
 εἶναι ἀγάπη. Μόνο μέ τήν κατάρρηση τῆς καταπίεσης εἶναι δυ-
 νατή ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἀγάπης, πού ἡ κατάσταση τῆς κα-
 ταπίεσης τήν ἔχει κάνει ἀδύνατη. Ὅταν δέν ἀγαπῶ τόν κό-
 σμο — ὅταν δέν ἀγαπῶ τή ζωή — ὅταν δέν ἀγαπῶ τοὺς ἀνθρώ-
 πους — δέν μπορῶ νά ἀνοίξω διάλογο.

4 Ὅσο περᾶ ὁ καιρός πειθόμαι ἔλο καί πῶ βαθιά ὅτι οἱ πραγματικοί
 ἐπαναστάτες πρέπει νά βλέπουν τήν ἐπανάσταση — ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς
 δημιουργικῆς καί λυτρωτικῆς τῆς φύσης — ὡς πράξη ἀγάπης. Γιά μένα,
 ἡ ἐπανάσταση, πού δέν εἶναι δυνατή χωρίς μιά θεωρία τῆς ἐπανάστασης
 — δηλαδή μιάν ἐπιστήμη —, δέν ἀποτελεῖ κάτι τό ἀσυμβίβαστο μέ τήν
 ἀγάπη. Ἀντιθέτα : ἡ ἐπανάσταση γίνεται ἀπό ἀνθρώπους γιά νά δλοκλη-
 ρωθεῖ ἡ ἀνθρωπιά τους. Ποιῶ εἶναι, πράγματι, τό βαθύτερο κίνητρο πού
 κάνει τοὺς ἀνθρώπους νά γίνονται ἐπαναστάτες ; Ἡ διαστρέβλωση πού
 ἐπέβαλε στή λέξη « ἀγάπη » ὁ καπιταλιστικός κόσμος δέν μπορεῖ νά ἐμ-
 ποδίσει τήν ἐπανάσταση νά εἶναι βασικά μιά πράξη ἀγάπης, οὔτε μπορεῖ
 νά ἐμποδίσει τοὺς ἐπαναστάτες νά ἐκδηλώσουν τήν ἀγάπη τους γιά τή ζωή.
 Ὁ Γκεβέρα (ἐνῶ δέχτηκε τόν « κίνδυνο νά φανεῖ γελοῖος ») δέν φοβόταν νά
 τόνεῖ : « Ἐπιτρέψτε μου νά πῶ, μέ τόν κίνδυνο νά φανῶ γελοῖος, ὅτι ὁ
 ἀληθινός ἐπαναστάτης κατευθύνεται ἀπό δυνατό συναίσθημα ἀγάπης. Εἶ-
 ναι ἀδύνατο νά φανταστῆ κανεῖς ἕναν γνήσιο ἐπαναστάτη χωρίς αὐτή τήν
 ιδιότητα ». (*Venceremos — Οἱ λόγοι καί τά γραφτά τοῦ Che Guevara*,
 ἐκδότρια John Gerassi, New York 1969, σελ. 398).

Ἐκ τῆς ἄλλης μεριά, ὁ διάλογος εἶναι ἀνύπαρκτος χωρὶς τὴν ταπεινοφροσύνην. Ἡ ὀνομάτιση τοῦ κόσμου, διαμέσου τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι ἀναδημιουργοῦν συνέχεια αὐτὸν τὸν κόσμον, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πράξις ἀλαζονείας. Ὁ διάλογος, ὄντας ἡ συνάντησις ἀνθρώπων πού ἀναλαβαίνουν ἀπὸ κοινοῦ τὸ καθήκον νὰ διδάσκονται καὶ νὰ δροῦν, διασπᾶται ἂν τὰ συμμετέχοντα μέρη (ἢ τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτά) δείξουν ἑλλειψὴ ταπεινοφροσύνης. Πῶς θὰ κάνω διάλογο ἂν θεωρῶ ὅτι οἱ ἄλλοι εἶναι ἀμαθεῖς καὶ μόνο ἐγὼ δὲν βλέπω τὴ δική μου ἀμάθεια ; Πῶς θὰ μπορέσω νὰ κάνω διάλογο ἂν θεωρῶ τὸν ἑαυτὸ μου σάν κάτι τὸ ξεχωρὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, στοὺς ὁποίους δὲν μπορῶ ν' ἀναγνωρίσω ἄλλα « Ἐγὼ » ; Πῶς θὰ κάνω διάλογο ἂν θεωρῶ τὸν ἑαυτὸ μου σάν ἓνα μέλος τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῶν « καθαρῶν ἀνθρώπων », κατόχων τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς γνώσης, γιὰ τοὺς ὁποίους ὅλα τὰ μὴ-μέλη εἶναι « ὁ χύδην ὄχλος », « οἱ ἄξεστοι » ; Πῶς θὰ μπορέσω ν' ἀνοίξω διάλογο ἂν ξεκινῶ ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ὀνομάτιση τοῦ κόσμου εἶναι ἔργο μόνο τῶν ἐκλεκτῶν, καὶ πῶς ἡ παρουσία τοῦ λαοῦ στὴν ἱστορίαν εἶναι σημεῖον παρακμῆς πού πρέπει ν' ἀποφεύγεται ; Πῶς θ' ἀνοίξω διάλογο ἂν κουμπώνομαι — καὶ μάλιστα ἂν νιώθω προσβεβλημένος — μπροστὰ στὴ συνεισφορά τῶν ἄλλων, ἂν ταραζομαι καὶ ἀρρωσταίνω μπροστὰ στοῦ ἐνδεχόμενον νὰ μετατοπιστῶ ; Ἐπαρση καὶ διάλογος εἶναι ἔννοιαι ἀσυμβίβαστοι. Ἄνθρωποι πού τοὺς λείπει ἡ ταπεινοφροσύνη (ἢ πού τὴν ἔχασαν) δὲν μποροῦν νὰ πλησιάσουν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, οὔτε μποροῦν νὰ γίνουν σύντροφοὶ τοὺς στὴν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Ἐκεῖνος πού δὲν ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτὸ του ὡς κοινὸ θνητὸ, ἔχει νὰ κάνει πολὺ δρόμο ἀκόμα γιὰ νὰ φτάσῃ στοῦ σημεῖο τῆς συνάντησης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν οὔτε τελείως ἀμαθεῖς, οὔτε τέλει σοφοί, παρὰ μόνο ἄνθρωποι πού ἐπιχειροῦν μαζὶ νὰ μάθουν περισσότερα ἀπ' ὅσα ξέρονται τώρα.

Ὁ διάλογος ἀπαιτεῖ ἀκόμα μιὰ ἐντονη πίστη στὸν ἄνθρωπον, πίστη στὴ δυνάμει του νὰ δημιουργεῖ καὶ νὰ ἀναδημιουργεῖ, πίστη στὸν προορισμὸν του νὰ γίνῃ πληρέστερα ἀνθρώπινος (πράγμα πού δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸ προνόμιον μιᾶς ἐλίτ, ἀλλὰ τὸ ἐκ

γενετῆς δικαίωμα ὄλων τῶν ἀνθρώπων). Ἡ πίστη στὸν ἄνθρωπο εἶναι μιά ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸν διάλογο. Ὁ « διαλεγόμενος ἄνθρωπος » πιστεύει στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πρὶν ἀκόμα τοὺς συναντήσει πρόσωπο μὲ πρόσωπο. Ἡ πίστη του, ὡστόσο, δὲν εἶναι ἀφελής. Ὁ « διαλεγόμενος ἄνθρωπος » τηρεῖ κριτικὴ στάση καὶ ξέρεי πῶς ἂν καὶ εἶναι σὸ χέρι τῶν ἀνθρώπων νὰ δημιουργοῦν καὶ ν' ἀλλάζουν τὸν κόσμον, ὡστόσο, σέ μιά συγκεκριμένη κατάσταση ἀλλοτρίωσης, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνῆμποροι νὰ κάνουν χρῆση αὐτῆς τῆς δυνάμεϊς τους. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀντὶ νὰ τοῦ καταστρέψει τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, τὸν κεντρίζει σάν πρόκληση στὴν ὁποία πρέπει ν' ἀπαντήσει. Εἶναι πεισμένος πῶς ἡ δύναμη γιὰ δημιουργία κι ἀλλαγὴ, ἀκόμα κι ὅταν παραλύει μέσα στὶς συγκεκριμένες συνθῆκες, τείνει νὰ ξαναγεννιέται. Κι αὐτὸ τὸ ξαναγέννημα μπορεῖ νὰ ἐπέλθει — ὄχι βέβαια τυχαῖα, ἀλλὰ μέσα στὸν ἀγῶνα καὶ διαμέσου τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση — ὅταν ἡ δουλειὰ τοῦ σκλάβου ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλευθερωμένη δουλειὰ πού δίνει ὄρεξη γιὰ ζωὴ. Δίχως τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, ὁ διάλογος εἶναι μιά φάρσα, πού ἀναπόφευκτα ἐκφυλίζεται σέ πατερναλιστικὴ χειραγῶγηση.

Ὁ διάλογος, θεμελιωμένος στὴν ἀγάπη, στὴν ταπεινοφροσύνη καὶ στὴν πίστη, γίνεται μιά ὀριζόντια σχέση πού ἔχει σάν λογικὴ συνέπεια τὴν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη ἀνάμεσα στοὺς διαλεγόμενους. Θὰ ἦταν ἓνα σχῆμα ὀξύμωρο ἂν ὁ διάλογος — στηριγμένος στὴν ἀγάπη, στὴν ταπεινοφροσύνη καὶ στὴν πίστη — δὲν δημιουργοῦσε ἓνα κλίμα ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης πού ὀδηγεῖ τοὺς συνδιαλεγόμενους σέ ὀλοένα στενότερη συμμετοχὴ στὴν ὀνομάτιση τοῦ κόσμου. Ἀντίστροφα, μιά τέτοια ἐμπιστοσύνη λείπει ὀλοφάνερα στὸν ἀντι-διάλογο τῆς τραπεζικῆς μεθόδου ἐκπαίδευσης. Καὶ ἐνῶ ἡ πίστη στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἓνα πρωταρχικὸ αἴτημα γιὰ τὸν διάλογο, ἡ ἐμπιστοσύνη ἐγκαθίσταται μὲ τὸν διάλογο. Ἄν ἀποτύχει, θὰ διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ προϋποθέσεις αὐτῆς ἔλειπαν. Ψεύτικη ἀγάπη, ὑποκριτικὴ ταπεινοφροσύνη καὶ ἀναμικτὴ πίστη, δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν ἐμπιστοσύνη. Ἡ ἐμπιστοσύνη ἐξαρτιέται ἀπὸ τίς ἀποδείξεις πού

τό ένα μέρος παρουσιάζει στά άλλα για τίς πραγματικές, συγκεκριμένες προθέσεις του. Δέν μπορεί νά υπάρξει ἄν οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ μέρους δέν συμβιβάζονται μέ τά ἔργα του. Τό νά λές ἕνα πράγμα καί νά κάνεις ἄλλο — τό νά δίνεις τό λόγο σου μ' ἐλαφρότητα — εἶναι κάτι πού δέν ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη. Τό νά ὑμνολογεῖς τή δημοκρατία καί νά φιμώνεις τόν λαό, εἶναι κοροϊδία. Τό νά κάνεις διαλέξεις περί ἀνθρωπισμοῦ καί νά ἀρνιέσαι τόν ἄνθρωπο, εἶναι ὑποκρισία.

Οὐτε μπορεί νά υπάρξει διάλογος χωρίς ἐλπίδα. Ἡ ἐλπίδα εἶναι ριζωμένη στῶν ἀνθρώπων τήν ἀτέλεια, ἀπ' οὗ αὐτοί ξεκινᾶνε σέ μιά συνεχή ἀναζήτηση — μιά ἀναζήτηση πού μπορεί νά διεξάγεται μόνο ἀπό κοινού μέ ἄλλους ἀνθρώπους. Ἡ ἀπελπισία εἶναι μιά μορφή σιωπῆς, ἀρνήσεως τοῦ κόσμου καί φυγῆς ἀπό αὐτόν. Ἡ ἀπανθρώπιση πού προκύπτει ἀπό ἕνα ἀδικο καθεστῶς δέν εἶναι αἰτία γιά ἀπόγνωση ἀλλά γιά ἐλπίδα, πού μᾶς ὀδηγεῖ στήν ἀδιάκοπη ἐπιδιώξη τῆς ἀνθρωπιᾶς, τήν ὁποία μᾶς ἀρνήθηκε ἡ ἀδικία. Ἐλπίδα δμως δέν σημαίνει σταύρωμα τῶν χειρῶν καί ἀναμονή. "Ὅσον καιρό ἀγωνίζομαι, μέ παρακινεῖ ἡ ἐλπίδα. Κι ἄν ἀγωνίζομαι μ' ἐλπίδα, τότε μπορῶ καί νά περιμένω. "Ὅπως καί ἡ συνάντηση τῶν ἀνθρώπων πού προσπαθοῦν νά γίνουν πληρέστερα ἀνθρώπινοι, ἔτσι κι ὁ διάλογος δέν μπορεί νά εὐδοκιμήσει σ' ἕνα κλίμα ἀπελπισίας. Ἄν οἱ διαλεγόμενοι δέν προσδοκοῦν τίποτα ἀπό τίς προσπάθειές τους, ἡ συνάντησή τους θά εἶναι ἄδεια καί στείρα, γραφειοκρατική καί πληκτική.

Τέλος, δέν μπορεί νά υπάρξει πραγματικός διάλογος, ἄν δέν περιέχει κριτικό στοχασμό — ἕνα στοχασμό πού ἀντιλαμβάνεται μιά ἀδιαίρετη ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στόν κόσμο καί στούς ἀνθρώπους καί δέν δέχεται κανένα διχασμό μεταξύ τους — ἕνα στοχασμό πού βλέπει τήν πραγματικότητα σάν μιά ἐξελικτική πορεία καί σάν ἀλλαγὴ καί ὄχι σάν στατική ὄντοτητα — ἕνα στοχασμό πού δέν ἀπομονώνεται ἀπό τή δράση — ἀλλά διαρκῶς βρίσκεται μέσα στή συγκεκριμένη πραγματικότητα, χωρίς νά φοβᾶται τούς κινδύνους πού αὐτό συνεπάγεται. Ὁ κριτικός στοχασμός εἶναι ἀντίθετος πρὸς τόν ἀφελή στοχασμό, πού ἀτενί-

ζει « τόν ιστορικό χρόνο ως βάρος, ως μιά στρωμάτωση τῶν ἐπιτεύξεων καί τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος »⁵, ἀπ' ὅπου τό παρόν θά ἀναδυθεῖ ταχτοποιημένο καί « εὐπρεπές ». Γιά τόν ἀφελή στοχαστή σημασία ἔχει ἡ προσαρμογή σ' αὐτό τό ταχτοποιημένο « σήμερα ». Γιά τόν κριτικό στοχαστή σημασία ἔχει ἡ συνεχῆ μεταλλαγή τῆς πραγματικότητας, γιά χάρη τῆς συνεχοῦς ἐξανθρώπισης τῶν ἀνθρώπων. "Ὅπως λέει κι ὁ Pierre Furter :

« Σκοπός δέν θά εἶναι πιά νά ἐξαλείψουμε τοὺς κινδύνους πού περικλείνει ἡ ιστορικότητα τῆς ζωῆς περιχαρακωόμενοι στόν χῶρο πού θεωροῦμε ἀσφαλῆ, ἀλλά ἀντίθετα νά κάνουμε τόν χῶρο ιστορικό... Τό Σύμπαν ἀποκαλύπτεται σέ μένα ὄχι ὡς χῶρος, πού ἐπιβάλλεται μέ τή μαζική παρουσία του, στήν ὁποία δέν μπορῶ νά κάνω ἄλλο ἀπό τό νά προσαρμοστῶ, ἀλλά ὡς ἓνα ἐλεύθερο πεδίο, ἓνας τομέας πού παίρνει μορφή καθὼς ἐπενεργῶ πάνω του »⁶.

Γιά τόν ἀφελή στοχασμό, ὁ σκοπός εἶναι ἀκριβῶς νά προσκολληθεῖ γερά σ' αὐτόν τόν ἀσφαλισμένο χῶρο καί νά προσαρμοστεῖ σ' αὐτόν. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἀρνούμενος τήν ιστορικότητα, ἀρνιέται καί τόν ἑαυτό του σάν στοχασμό.

Μόνο ὁ διάλογος, πού ἀπαιτεῖ κριτικό στοχασμό, εἶναι ἱκανός νά γεννήσει καί κριτικό στοχασμό. Χωρίς διάλογο δέν ὑπάρχει ἐπικοινωνία, καί χωρίς ἐπικοινωνία δέν ὑπάρχει ἀληθινή παιδεία. Μιά παιδεία πού εἶναι σέ θέση νά ἄρει τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στό μαθητή πραγματοποιεῖται μόνο σέ μιά κατάσταση ὅπου καί οἱ δύο κατευθύνουν τή δραστηριότητα τῆς γνώσης στό ἀντικείμενο πού ὑπάρχει ἀνάμεσά τους. "Ἐτσι, ὁ διαλογικός χαρακτήρας τῆς παιδείας, ὡς ἄσκηση ἐλευθερίας, δέν ἀρχίζει ὅταν ὁ δάσκαλος-μαθητής συναντᾶ τοὺς μα-

⁵ Ἀπό τήν ἐπιστολή ἐνός φίλου.

⁶ Pierre Furter, *Educação e Vida*, Instituto Superior de Estudos Brasileiros, (Rio de Janeiro, 1966).

θητές-δασκάλους σέ παιδαγωγικές συνθήκες, αλλά αντίθετα, δταν ό πρώτος αναρωτιέται ποιό θά είναι τό θέμα τοῦ διαλόγου μέ τούς τελευταίους. Καί ἡ ἀπασχόληση μέ τό περιεχόμενο τοῦ διαλόγου είναι πράγματι ἀπασχόληση μέ τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης.

Γιά τόν ἀντιδιαλογικό « τραπεζικό » παιδαγωγό τό πρόβλημα τοῦ περιεχομένου ἀπλῶς ἀφορᾷ τό πρόγραμμα γιά τό ὅποιο θά μιλήσει στούς μαθητές του. Καί ὁ ἴδιος ἀπαντᾷ στή δική του ἐρώτηση, ὀργανώνοντας τό δικό του πρόγραμμα. Γιά τόν ὅπαδό τοῦ διαλόγου, τόν προβληματίζοντα δάσκαλο-μαθητή, ἡ διδακτέα ὕλη δέν είναι οὔτε δῶρο, οὔτε κάτι πού ἐπιβάλλεται — ἀποσπασματικές πληροφορίες πού « καταθέτονται » στό μυαλό τῶν μαθητῶν — ἀλλά ἡ ὀργανωμένη, ἡ συστηματοποιημένη καί ἀναπτυγμένη « ἀνα-παράσταση » στά ἄτομα τῶν πραγμάτων πάνω στά ὅποια θέλουν νά μάθουν περισσότερο⁷.

Μιά αὐθεντική παιδεία δέν ἀσκειῖται ἀπό τόν Α γιά τόν Β ἢ ἀπό τόν Α περὶ τοῦ Β, ἀλλά μάλλον ἀπό τόν Α μαζί μέ τόν Β, μέ μεσάζοντα τήν πραγματικότητα — μίαν πραγματικότητα πού ἐντυπωσιάζει καί προκαλεῖ καί τά δύο ἐνδιαφερόμενα μέρη καί γενῶ ἀπόψεις καί γνῶμες πάνω σ' αὐτήν. Αὐτές οἱ ἀπόψεις, διαποτισμένες ἀπό ἀνησυχίες, ἀμφιβολίες, ἐλπίδες ἢ καί ἀποθαρρύνσεις, περιλαβαίνουν σημαντικά θέματα πάνω στά ὅποια μπορεῖ νά καταρτιστεῖ τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς παιδείας. Ἐνας ἀπλοϊκᾶ ἐννοούμενος ἀνθρωπισμός, στήν ἐπιθυμία του νά οἰκοδομήσει ἕνα ἰδεατό μοντέλο τοῦ « καλοῦ ἀνθρώπου » συχνά παραβλέπει τή συγκεκριμένη, τωρινή παρουσία τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων. Ὁ αὐθεντικός ἀνθρωπι-

7 Σέ μιά μακρά συζήτηση πού εἶχε ὁ Μαλρώ μέ τόν Μάο Τσέ-Τούγκ, ὁ Μάο δήλωσε : « Ξέρεις, εἶχα πει πρὶν ἀπό πολὺν καιρό : Θά πρέπει νά διδάξουμε στίς μάζες μέ σαφήνεια ὅ,τι ἐμεῖς ἐπῆραμε ἀπ' αὐτές συγκεκριμένα ». (André Malraux, *Antimemoirs*, New York, 1968). Αὐτή ἡ βεβαίωση περιέχει μιά δλοκλήρη διαλογική θεωρία γιά τό πῶς καταρτίζεται τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης, τό ὅποιο δέν μπορεῖ νά βασιζέται στό τί ὁ παιδαγωγός νομίζει πῶς είναι καλύτερο γιά τούς μαθητές του.

σμός, όπως λέει κι ο Pierre Furter, « συνίσταται στο να μάς δίνεται ή δυνατότητα να συνειδητοποιήσουμε ότι ή άρτια άνθρωπιά μας είναι ένας όρος και μία ύποχρέωση, μία κατάσταση και ένα πρόγραμμα »⁸. Δέν μπορούμε ούτε να πλησιάσουμε τούς εργάτες ή τούς αγρότες⁹ ακολουθώντας τό « τραπεζικό » στύλ, για να τούς δώσουμε « γνώσεις » ή για να τούς επιβάλλουμε τό μοντέλο του « καλού ανθρώπου » μ' ένα πρόγραμμα πού τό περιεχόμενό του έμεις οι ίδιοι οργανώσαμε. Πολλά πολιτικά και εκπαιδευτικά προγράμματα ναυάγησαν γιατί οι συντάκτες τους τά κατάρτισαν σύμφωνα μέ τίς προσωπικές τους απόψεις για τήν πραγματικότητα, δίχως ούτε μία φορά να λογαριάσουν (έκτός ώς άπλά άντικείμενα τής δράσης τους) τούς ανθρώπους-πού-ύπάρχουν-μέσα-σέ-όρισμένες-συνθήκες και για τούς όποιους προορίζεται επιδεικτικά τό σχετικό πρόγραμμα.

Για τόν άληθινά ανθρωπιστή παιδαγωγό και τόν γνήσιο επαναστάτη, τό άντικείμενο τής δράσης είναι ή πραγματικότητα πού πρέπει να μετασχηματιστεί από αυτούς τούς ίδιους μαζί μέ άλλους ανθρώπους — όχι από μόνο τούς άλλους. Οι καταπιεστές είναι εκείνοι πού άσχοϋν τήν επίδρασή τους στους ανθρώπους για να τούς προσηλυτίσουν και να τούς προσαρμόσουν σέ μία πραγματικότητα πού πρέπει να μείνει άθικτη.

Δυστυχώς, όμως, οι επαναστάτες ήγέτες στήν επιθυμία τους να πετύχουν τήν ύποστήριξη του λαού για τήν επαναστατική δράση, πέφτουν συχνά στο σφάλμα να άσπάζονται τήν « τραπεζική » μέθοδο κατάρτισης ενός προγραμματικού περιεχομένου από τά πάνω προς τά κάτω. Πλησιάζουν τούς εργάτες ή τούς αγρότες μέ προγράμματα πού μπορεί να ανταποκρίνονται στη δική τους κοσμοαντίληψη, αλλά όχι στήν κοσμοαντίληψη του λαού¹⁰. Ξεχνούν πώς ο βασικός στόχος είναι να άγω-

⁸ P. Furter, στο ίδιο, σελ. 165.

⁹ Οι τελευταίοι, συνήθως βυθισμένοι μέσα σ' ένα άποικιακό περιβάλλον, είναι σχεδόν όμαλικά δεμένοι μέ τόν κόσμο τής φύσης, του όποιου νιώθουν πώς είναι συστατικά στοιχεία και όχι πλαστοργόι.

¹⁰ « Τά στελέχη μας πού εργάζονται στον πολιτιστικό τομέα πρέπει να ύπηρετούν τό λαό μέ μεγάλο ένθουσιασμό και άφοσίωση και πρέπει να

νιστοῦν στό πλευρό τοῦ λαοῦ γιά νά ξανακερδίσει ὁ λαός τή χαμένη του ἀνθρωπιά καί ὄχι αὐτοί « νά κερδίσουν τό λαό » μέ τό μέρος τους. Μιά τέτοια διατύπωση δέν ἀνήκει στό λεξιλόγιο μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας, ἀλλά στό λεξιλόγιο τοῦ καταπιεστή. Ὁ ρόλος τοῦ ἐπαναστάτη εἶναι νά ἀπελευθερώσει, καί νά ἀπελευθερωθεῖ μαζί μέ τό λαό — καί ὄχι νά κερδίσει τό λαό γιά τόν ἑαυτό του.

Στήν πολιτική τους δραστηριότητα, οἱ ἄρχουσες ἐλίτ χρησιμοποιοῦν τήν « τραπεζική » ἀντίληψη τῆς ἀγωγῆς γιά νά ἐνθαρρύνουν τήν παθητικότητα στόν καταπιεζόμενο, πού ἀντιστοιχεῖ μέ τήν « καταποντισμένη » συνείδηση τοῦ τελευταίου, καί ἐκμεταλλεῦνται αὐτή τήν παθητικότητα γιά νά « γεμίσουν » τήν τέτοια συνείδηση μέ συνθήματα προπαγανδιστικά, πού δημιουργοῦν ἀκόμα μεγαλύτερο φόβο γιά ἐλευθερία. Πρόκειται γιά μιᾶ τακτική ἀσυμβίβαστη μέ μιᾶ πραγματικά ἀπελευθερωτική πορεία δράσης ἡ ὁποία, παρουσιάζοντας τά προπαγανδιστικά συνθήματα τῶν καταπιεστῶν ὡς ἕνα πρόβλημα, βοηθεῖ τοὺς καταπιεζόμενους νά « ἀποτινάξουν » αὐτά τά συνθήματα ἀπό μέσα τους. Στό κάτω-κάτω, ἔργο τῶν ἀνθρωπιστῶν δέν εἶναι βέβαια ν' ἀντιπαραθέτουν τά δικά τους συνθήματα στά συνθήμα-

— — — — —
 συνδέονται μέ τίς μάζες καί ὄχι νά ἀπομονώνονται ἀπό τίς μάζες. Γιά νά τό πετύχουν αὐτό πρέπει νά δροῦν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τίς ἐπιθυμίες τῶν μαζῶν. Κάθε ἐργασία πού γίνεται γιά τίς μάζες πρέπει νά ξεκινᾶ ἀπό τίς ἀνάγκες τους καί ὄχι ἀπό τίς ἐπιθυμίες ὁποιοῦδήποτε ἀτόμου, ὅσο κι ἂν εἶναι καλοπροαίρετο. Συχνά συμβαίνει ἀντικειμενικά οἱ μάζες νά ἔχουν ἀνάγκη μιᾶς ὀρισμένης ἀλλαγῆς χωρίς ἀκόμα νά ἔχουν ὑποκειμενικά ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης, χωρίς ἀκόμα νά θέλουν ἢ νά εἶναι ἀποφασισμένες νά κάνουν τήν ἀλλαγῆ. Σέ τέτοιες περιπτώσεις πρέπει νά περιμένουμε ὑπομονητικά. Δέν πρέπει νά προχωροῦμε στήν ἀλλαγῆ, μέχρι πού μή τῆ δουλειά μας ἡ πλειοψηφία θά ἔχει συνειδητοποιήσει τήν ἀνάγκη καί ἀποφασίσει νά τήν πραγματοποιήσει. Διαφορετικά θά ἀπομονωθοῦμε ἀπό τίς μάζες... Ἰσχύουν ἐδῶ δύο ἀρχές : ἡ μία εἶναι οἱ πραγματικές ἀνάγκες τῶν μαζῶν καί ὄχι αὐτό πού ἐμεῖς φανταζόμαστε ὅτι ἔχουν ἀνάγκη ἡ ἄλλη εἶναι οἱ πόθοι τῶν μαζῶν, πού θά πρέπει νά ἀποφασίζουμε μόνες τους ἀντί νά τίς κάνουμε ἐμεῖς νά ἀποφασίζουν γιά τίς ἐπιδιώξεις τους. Ἀπό τὰ *Selected Works* (Διαλεγτὰ Ἔργα) τοῦ Μάο Τσέ Τσὺνγκ, τόμ. III. Τὸ Ἐνωμένο μέτωπο στό ἐκπολιτιστικό ἔργο, (Ὀκτώβριος 1944, Πεκίνο 1967, σελ. 186-187).

τα τῶν καταπιεστῶν, χρησιμοποιώντας τούς καταπιεζόμενους ὡς ἔδαφος πειραματισμοῦ, ὅπου « τοποθετοῦνται » τὰ συνθήματα τῆς μιᾶς ομάδας κ' ὕστερα τῆς ἄλλης. Ἀντίθετα, ἔργο τῶν ἀνθρωπιστῶν εἶναι νά φροντίσουν ὥστε οἱ καταπιεζόμενοι νά ἀντιληφθοῦν ὅτι, σάν διχασμένες ὑπάρξεις, πού « στεγάζουν » μέσα τους τόν δυνάστη, δέν μποροῦν ποτέ νά γίνουν ἀληθινά ἀνθρώπινες ὑπάρξεις.

Τό καθῆκον αὐτό προϋποθέτει ὅτι οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν πηγαίνουν στό λαό γιά νά τοῦ μεταβιβάσουν ἕνα μήνυμα « σωτηρίας » ἀλλά γιά νά μάθουν, διαμέσου τοῦ διαλόγου μαζί του, καί τήν ἀντικειμενική κατάστασή του καί τήν ἐπίγνωση πού ἔχει ὁ λαός γι' αὐτή τήν κατάσταση — τά διάφορα ἐπίπεδα ἀντίληψης τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ κόσμου μέσα στόν ὅποιο καί μέ τόν ὅποιο ζεῖ. Δέν μπορεῖς νά περιμένεις θετικά ἀποτελέσματα ἀπό ἕνα ἐκπαιδευτικό πρόγραμμα πού δέν σέβεται τίς ἀπόψεις πού ἔχει ὁ λαός γιά τόν κόσμο. Ἐνα τέτοιο πρόγραμμα ἀποτελεῖ πολιτιστική ἐπιδρομή¹¹, ἄσχετα ἀπό καλές προθέσεις.

Ἄφετηρία γιά τήν ὀργάνωση τοῦ προγραμματικοῦ περιεχομένου τῆς παιδείας ἢ τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος θά πρέπει νά εἶναι τό παρόν, ἡ ὑπάρχουσα συγκεκριμένη κατάσταση, πού ἀντανανκᾶ τούς πόθους τοῦ λαοῦ. Χρησιμοποιώντας ὀρισμένες βασικές ἀντιφάσεις πρέπει νά θέτουμε τήν ὑπάρχουσα, συγκεκριμένη κατάσταση στόν λαό ὡς πρόβλημα πού τόν προκαλεῖ νά δώσει κάποια ἀπάντηση, ὄχι ἀκριβῶς στό θεωρητικό ἐπίπεδο ἀλλά στό ἐπίπεδο τῆς δράσης¹².

Ποτέ δέν πρέπει νά περιοριζόμαστε σέ ἀπλές διαλέξεις γιά τήν παρούσα κατάσταση, ποτέ δέν πρέπει νά παρουσιάζουμε στό λαό προγράμματα πού δέν ἔχουν παρά λίγη ἢ καί καμιᾶ σχέση

11 Τό σημεῖο αὐτό ἀναλύεται λεπτομερῶς στό Κεφάλαιο Δ.

12 Θά ἀντέφασκαν μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους ὅσοι ἀνθρωπιστές θά χρησιμοποιοῦσαν τήν « τραπεζική » μέθοδο, ὅπως ἐξάλλου θ' ἀντέφασκαν μέ τόν ἑαυτό τους καί οἱ δεξιολογικοὶ πού θά ἐφάρμοζαν τήν προβληματίζουσα ἀγωγή. (Οἱ τελευταῖοι εἶναι πάντα συνεπεῖς μέ τόν ἑαυτό τους : δέν χρησιμοποιοῦν ποτέ μίαν προβληματίζουσα παιδαγωγική).

μέ τις έγνοιες, τις άμφιβολίες, τις έλπίδες και τούς φόβους του — προγράμματα πού κάποτε μεγαλώνουν στήν πραγματικότητα τούς φόβους τής καταπιεζόμενης συνείδησης. Δέν είναι ρόλος δικός μας νά μιλάμε στό λαό γιά τή δική μας κοσμοαντίληψη, ούτε νά προσπαθοῦμε νά τοῦ τήν επιβάλουμε, αλλά ν' ανοίξουμε διάλογο μέ τό λαό σχετικά μέ τή δική του άποψη και μέ τή δική μας. Θά πρέπει νά καταλάβουμε ότι ἡ άποψή του γιά τόν κόσμο, έτσι όπως έκδηλώνεται ποικιλότροπα στή δράση του, καθρεφτίζει τήν κατάστασή του μέσα στόν κόσμο. Μιά έκπαιδευτική και πολιτική δράση πού δέν είναι κριτικά ενημερωμένη γιά τήν κατάσταση αὐτή διατρέχει τόν κίνδυνο εἴτε νά κάνει « καταθέσεις » εἴτε νά είναι φωνή βοώντος ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Συχνά, παιδαγωγοί και πολιτικοί μιλοῦν και δέν κατανοοῦνται γιατί τά λεγόμενά τους δέν εναρμονίζονται μέ τή συγκεκριμένη κατάσταση ἐκείνων στους ὁποίους ἀπευθύνονται. Ἔτσι ἡ ὁμιλία τους είναι ἀλλοτριωμένη και ἀλλοτριώνουσα ρητορική. Ἡ γλώσσα τοῦ παιδαγωγοῦ ἢ τοῦ πολιτικοῦ (και φαίνεται ὅλο και πιό καθαρά πώς ὁ πολιτικός πρέπει νά γίνει και παιδαγωγός, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ δρου), όπως και ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει δίχως σκέψη. Και ούτε ἡ γλώσσα, ούτε ἡ σκέψη μποροῦν νά ὑπάρχουν χωρίς μία δομή στήν ὁποία ν' ἀναφέρονται. Ὁ παιδαγωγός και ὁ πολιτικός, γιά νά ἐπικοινωνοῦν ἀποτελεσματικά, θά πρέπει νά κατανοοῦν τίς δομικές συνθήκες μέσα στις ὁποῖες ἡ σκέψη και ἡ γλώσσα τοῦ λαοῦ ἔχουν διαλεκτικά διαμορφωθεῖ.

Στήν πραγματικότητα πού συνδέει τούς ἀνθρώπους, και στόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνονται αὐτή τήν πραγματικότητα παιδαγωγοί και λαός, πρέπει νά πᾶμε νά βροῦμε τό προγραμματικό περιεχόμενο τής παιδείας. Ἡ διερεύνηση αὐτοῦ πού ἔχω ὀνομάσει « θεματικό σύμπαν »¹³ τοῦ λαοῦ — τό σύμπλεγμα τῶν « παραγωγικῶν θεμάτων » (θεμάτων πού γεννοῦν ἄλλα θέμα-

¹³ Ἡ ἔκφραση « σημαντική θεματική » (meaningful thematics) χρησιμοποιεῖται μέ τό ἴδιο νόημα.

τα) — εγκαινιάζει τό διάλογο τῆς παιδείας ὡς ἀσκηση ἐλευθερίας. Ἡ μεθοδολογία αὐτῆς τῆς διερεύνησης πρέπει νά εἶναι κι αὐτή διαλογική, νά δίνει τήν εὐκαιρία τόσο γιά τήν ἀνακάλυψη παραγωγικῶν θεμάτων ὅσο καί γιά τό δυνάμωμα τῆς συνειδητοποίησης τοῦ λαοῦ πάνω σ' αὐτά τά θέματα. Σέ ἀπόλυτη ἀρμονία μέ τόν ἀπελευθερωτικό σκοπό τῆς διαλογικῆς παιδείας, τό ἀντικείμενο τῆς διερεύνησης εἶναι ὄχι οἱ ἄνθρωποι (σάν νά ἦταν ἀνατομικά κομμάτια), ἀλλά ἡ σκέψη-γλώσσα, πού οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν γιά ν' ἀναφερθοῦν στήν πραγματικότητα, τά ἐπίπεδα στά ὁποῖα συλλαμβάνουν αὐτήν τήν πραγματικότητα, καί ἡ ἀποψή τους γιά τόν κόσμο, πού εἶναι καί ἡ πηγὴ τῶν παραγωγικῶν τους θεμάτων.

Πρὶν νά προχωρήσουμε στήν ἀκριβέστερη περιγραφή ἐνός « παραγωγικοῦ θέματος » (πράγμα πού θά φωτίσει καί τό τί ἐννοοῦμε μέ τόν ὄρο « ἓνα ἐλάχιστο θεματικό σύμπαν »), θεωρῶ ἀπαραίτητο νά παρουσιάσω μερικές προκαταρκτικές σκέψεις. Ἡ ἔννοια « παραγωγικό θέμα » δέν εἶναι οὔτε μιά αὐθαίρετη ἐπινόηση, οὔτε μιά ὑπόθεση ἐργασίας πού πρέπει νά ἀποδειχτεῖ. Ἄν ἦταν μιά ὑπόθεση πού ἔπρεπε ν' ἀποδειχτεῖ, ἡ ἀρχική διερεύνηση δέν θάπρεπε νά ἐπιδιώκει νά πιστοποιήσει τή φύση τοῦ θέματος, ἀλλά τήν ἴδια τήν ὑπαρξή ἢ τήν ἀνυπαρξία τῶν θεμάτων αὐτῶν καθαυτῶν. Ἄν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τότε πρὶν νά δοκιμάσουμε νά κατανοήσουμε τό θέμα σ' ὄλο του τόν πλοῦτο, τή σημασία του, τήν πολλαπλότητά του, τίς μεταβολές του (βλέπε τό βιβλίο μου « Μορφωτική δράση γιά τήν Ἐλευθερία »), καί τήν ἱστορική του σύνθεση, θά πρέπει πρῶτα νά ἐπαληθεύσουμε ἂν εἶναι ἢ ὄχι ἓνα ἀντικειμενικό γεγονός. Τότε μόνο θά μπορέσουμε νά προχωρήσουμε στήν κατανόησή του. Ἄν καί μιά στάση κριτικῆς ἀμφιβολίας δικαιολογεῖται, ὥστόσο φαίνεται πώς εἶναι δυνατό νά ἐπαληθεύσουμε τήν πραγματικότητα τοῦ παραγωγικοῦ θέματος — ὄχι μόνο μέσω τῆς προσωπικῆς ὑπαρξιακῆς ἐμπειρίας μας, ἀλλά καί μέσω τῆς κριτικῆς ἐξέτασης τῶν σχέσεων μεταξύ ἀνθρώπων καί κόσμου, καθῶς καί τῶν διανθρώπινων σχέσεων πού περιλαμβάνονται στίς πρῶτες.

Ἄξιζει νά προσέξουμε περισσότερο αὐτό τό σημεῖο. Δέν πρέπει νά ξεχνάμε — ὅσο κι ἄν φαίνεται κοινοτοπία—ὅτι, ἀνάμεσα στά ἀτελῆ ζῶα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τό μόνο πού ἄχι μόνο ἀσχολεῖται μέ τίς πράξεις του ἀλλά καί μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ὡς ἀντικείμενο τοῦ στοχασμοῦ του. Ἡ ἱκανότητα αὐτή τόν διακρίνει ἀπό τά ἄλλα ζῶα, πού εἶναι ἀνίκανα νά ξεχωρίσουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τή δραστηριότητά τους καί ἐπομένως εἶναι ἀνίκανα νά σκεφτοῦν τόν ἑαυτό τους. Σέ τούτη τή φαινομενικά ἐπιφανειακή διάκριση βρίσκονται τά σύνορα πού χωρίζουν τή δράση τοῦ καθενός στό διάστημα τῆς ζωῆς του. Γιατί ἡ δραστηριότητα τοῦ ζώου εἶναι μιᾶ προέκταση τοῦ ἴδιου καί τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς δραστηριότητος εἶναι ἐπίσης ἀξεχώριστα ἀπό τό ἴδιο : τά ζῶα δέν μποροῦν νά σκοποθετοῦν, οὔτε μποροῦν νά συσχετίζον τίς ἀλλαγές πού ἐπιφέρουν στή φύση μέ ὅποιοδήποτε νόημα πέρα ἀπ' αὐτές. Ἀκόμα καί ἡ « ἀπόφαση » γι' αὐτή τους τή δραστηριότητα ἀνήκει στό εἶδος τους καί ἄχι σ' αὐτά τά ἴδια. Ἔτσι, τά ζῶα εἶναι βασικά « ὄντα καθ' ἑαυτά ».

Ἀνίκανα νά ἀποφασίζουν τά ἴδια, ἀνίκανα νά ἀντικειμενικοποιοῦν τόν ἑαυτό τους ἢ τή δραστηριότητά τους, ἀνίκανα νά ὀρίσουν στόχους γιά τόν ἑαυτό τους, « βυθισμένα » σ' ἕνα κόσμο στόν ὅποιο δέν μποροῦν νά δώσουν κανένα νόημα, στερούμενα ἑνός « αὔριο » κι ἑνός « σήμερα », γιατί ζοῦν σ' ἕνα καταθλιπτικό παρόν, τά ζῶα εἶναι ἀνιστορικά. Ἡ ἀνιστορική ζωή τους δέν ξετυλίγεται μέσα στόν « κόσμο » — νοούμενο στή στενή του ἔννοια. Γιά τό ζῶο ὁ κόσμος δέν ἀποτελεῖ ἕνα « ἄχι ἐγώ », πού θά μπορούσε νά τό ξεχωρίσει ὡς « ἐγώ ». Ὁ ἀνθρώπινος κόσμος, πού εἶναι ἱστορικός, χρησιμεύει σάν ἀπλό στήριγμα γιά τό « ὄν καθ' ἑαυτό ». Τά ζῶα δέν προκαλοῦνται ἀπό τόν περίγυρο πού καθημερινά ἀντιμετωπίζουν. Ἀπλῶς δέχονται τούς ἐρεθισμούς του. Ἡ ζωή τους δέν εἶναι ἡ ζωή ἐκείνου πού δέχεται νά ριψοκινδυνέψει, γιατί δέν ἔχουν ἐπίγνωση ὅτι ριψοκινδυνεύουν. Ὁ κίνδυνος δέν εἶναι πρόκληση πού τήν ἀντιλαμβάνεσαι ὕστερα ἀπό σκέψη, ἀλλά ἀπλῶς « παρατηρεῖται » ἀπό

τά σημάδια πού τόν φανερώνουν. Κατά συνέπεια δέν απαιτεί αντιδράσεις πού προκύπτουν από τή λήψη κάποιας απόφασης.

Γι' αὐτούς τούς λόγους, τά ζῶα δέν αὐτοδεσμεύονται μέ ὑποχρεώσεις κι εὐθύνες. Ἡ ἀνιστορική τους κατάσταση δέν τούς ἐπιτρέπει νά « ἀναλάβουν » ὑπεύθυνα τή ζωή τους, δέν μποροῦν νά φτιάξουν τή ζωή τους. Καί, ἐφόσον δέν μποροῦν νά τή φτιάξουν, δέν μποροῦν νά ἀλλάξουν οὔτε τόν περιγυρό της. Οὔτε μποροῦν νά γνωρίζουν τόν ἀφανισμό τους, γιατί δέν ἔχουν τή δύναμη νά διαστείλουν τόν κόσμο τους-« ἔρεισμα » σέ ἓναν κόσμο μέ νόημα, συμβολικό, πού νά περιλαμβάνει τήν κουλτούρα καί τήν ἱστορία. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι τά ζῶα δέν « ἐκζωίζουν » τόν περιγυρό τους γιά νά ἐκζώισουν τόν ἑαυτό τους — οὔτε ὅμως τόν « ἀποζωίζουν ». Ἄκόμα καί στά δάση παραμένουν « ὄντα καθ' ἑαυτά » τόσο ζώωδη ὅσο καί στόν ζωολογικό κῆπο.

Ἄντίθετα, οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐνήμεροι γιά τή δραστηριότητά τους καί γιά τόν κόσμο πού τούς περιστοιχίζει, δροῦν σέ συνάρτηση μέ τούς στόχους πού καθορίζουν, ἔχοντας τό κέντρο λήψης ἀποφάσεων μέσα τους καί στίς σχέσεις τους μέ τούς ἄλλους καί μέ τόν κόσμο, διαποτίζοντας τόν κόσμο μέ τή δημιουργική τους παρουσία, χάρη στίς ἀλλαγές πού ἐπιτελοῦν πάνω του. Σέ διάκριση ἀπό τά ζῶα, οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνο ζοῦν ἀλλά καί ὑπάρχουν¹⁴· καί ἡ ὑπαρξή τους εἶναι ἱστορική. Τά ζῶα περνοῦν τή ζωή τους πάνω σ' ἓνα ἀχρονικό, ἐπίπεδο, ὁμοίομορφο στήριγμα. Οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουν σ' ἓναν κόσμο, πού διαρκῶς τόν ἀναδημιουργοῦν καί μεταβάλλουν. Γιά τά ζῶα, τό « ἐδῶ » εἶναι μόνο μιά φυσική κατοικία, μέ τήν ὁποία ἔρχονται σ' ἐπαφή. Γιά τούς ἄνθρώπους, τό « ἐδῶ » σημαίνει ὄχι τόν σκέτο φυσικό χῶρο ἀλλά καί ἓναν ἱστορικό χῶρο.

Τό « ἐδῶ », τό « τώρα », τό « ἐκεῖ », τό « αὔριο » καί τό

¹⁴ Στά ἀγγλικά, οἱ ὄροι « ζῶ » καί « ὑπάρχω » πῆραν ἔννοιες ἀντίθετες ἀπό τήν ἑτυμολογική τους προέλευση. Ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, τό ρῆμα « ζῶ » εἶναι ὁ πῶς βασικός ὄρος, πού σημαίνει μόνο ἐπιβίωση. Ὁ ὄρος « ὑπάρχω » σημαίνει μιά βαθύτερη συμμετοχή στή διαδικασία τοῦ « γίνεσθαι ».

« χτές » δέν υπάρχουν κυριολεκτικά γιά τό ζῶο, πού ἡ ζωή του στερεΐται αὐτοσυνειδήσης καί εἶναι, ἐπομένως, πέρα γιά πέρα καθορισμένη. Τά ζῶα δέν μποροῦν νά ξεπεράσουν τά ὄρια πού τούς ἐπιβάλλονται ἀπό τό « ἐδῶ », τό « τώρα », ἤ τό « ἐκεῖ ».

Οἱ ἄνθρωποι, ὁμως, ἐπειδή ἔχουν ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ τους καί, ἐπομένως, τοῦ κόσμου — ἐπειδή εἶναι συνειδητές ὑπάρξεις — υπάρχουν σέ μιά διαλεκτική σχέση ἀνάμεσα στόν καθορισμό τῶν ὀρίων καί τῆς ἐλευθερίας τους. Ἐπειδή διαχωρίζουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τόν κόσμο, πού τόν ἀντικειμενικοποιοῦν, ἐπειδή διακρίνουν τόν ἑαυτό τους ἀπό τήν ἴδια τή δραστηριότητά τους, ἐπειδή τοποθετοῦν τό κέντρο λήψης ἀποφάσεων μέσα τους καί στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο καί μέ τούς ἄλλους, οἱ ἄνθρωποι ξεπερνοῦν τίς καταστάσεις πού τούς περιορίζουν : « τίς ὀριακές καταστάσεις »¹⁵. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἄνθρωποι τίς ἀντιλαμβάνονται ὡς δεσμά, ὡς ἐμπόδια γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους, οἱ καταστάσεις αὐτές ξεπροβάλλουν ἀνάγλυφες ἀπό τό φόντο τους, ἀποκαλύπτοντας τήν πραγματική τους φάση ὡς συγκεκριμένες ἱστορικές διαστάσεις μιᾶς δοσμένης πραγματικότητας. Οἱ ἄνθρωποι ἀποκρίνονται σ' αὐτή τή πρόκληση μέ ἐνέργειες, πού ὁ Vieira Pinto ὀνομάζει « ὀριακές ἐνέργειες » : ἐνέργειες, δηλαδή, πού ἀποβλέπουν στήν ἄρνηση καί στό ξεπέραςμα, κι ὄχι στήν παθητική ἀποδοχή τοῦ « δοσμένου ».

Ἔτσι, δέν εἶναι οἱ ὀριακές καταστάσεις καθ' ἑαυτές καί μόνες τους πού δημιουργοῦν ἕνα κλίμα ἀπελπισίας, ἀλλά ὁ τρόπος πού οἱ ἄνθρωποι τίς ἀντιλαμβάνονται σέ μιά δοσμένη ἱστορική

15 Ὁ καθηγητής Alvaro Vieira Pinto ἀναλύει μέ σαφήνεια τό πρόβλημα τῶν « ὀριακῶν καταστάσεων », χρησιμοποιώντας τήν ἔννοια χωρίς τήν ἀπαισιόδοξη ἀποψη πού βρῖσκουμε προηγουμένα στόν Jaspers. Γιά τόν A. Vieira Pinto, οἱ « ὀριακές καταστάσεις » δέν εἶναι τά « ἀξεπέραστα ὄρια, ὅπου τελειώνουν οἱ δυνατότητες ἀλλά τά πραγματικά ὄρια ἀπ' ὅπου βλεπ οἱ δυνατότητες ἀρχίζουν ». Δέν εἶναι τό σύνορο πού χωρίζει τό ὄν ἀπό τό μηδέν ἀλλά τό σύνορο πού χωρίζει τό ὄν ἀπό τό ὄν πού εἶναι περισσότερο ὄν ». (Alvaro Vieira Pinto, *Consciencia e Realidade Nacional* (Rio de Janeiro, 1960, τόμος II, σ. 284).

στιγμή : αν δηλαδή εμφανίζονται ως δεσμά ή ως άξεπέραστοι φραγμοί. Κι επειδή η κριτική αντίληψη ένσαρκώνεται στη δράση, αναπτύσσεται ένα κλίμα έλπίδας και εμπιστοσύνης που σπρώχνει τους ανθρώπους να ξεπεράσουν τις όριακές καταστάσεις. 'Ο στόχος αυτός μπορεί να έπιτευχθεί μόνο με τή δράση πάνω στη συγκεκριμένη, ιστορική πραγματικότητα, στην όποια οι όριακές καταστάσεις θεμελιώνονται ιστορικά. Καθώς η πραγματικότητα αλλάζει και παραμερίζονται αυτές οι καταστάσεις, νέες καταστάσεις εμφανίζονται πού με τή σειρά τους προκαλούν νέες όριακές ενέργειες.

'Ο κόσμος τών ζώων με τά σταθερά του έρεισματα δέν περιέχει όριακές καταστάσεις, λόγω του άνιστορικού χαρακτήρα του. Καί γι' αυτό τά ζώα δέν έχουν ικανότητα για όριακές ενέργειες, πού άπαιτούν μιά άποφασιστική στάση άπέναντι στον κόσμο : διαχωρισμό άπό τον κόσμο και άντικειμενικοποίηση του κόσμου με σκοπό τήν άλλαγή του. Δεμένα όργανικά στά έρεισματά τους, τά ζώα δέν ξεδιακρίνουν άνάμεσα στον κόσμο και στον έαυτό τους. Συνεπώς, τά ζώα δέν περιορίζονται άπό όριακές καταστάσεις — πού είναι ιστορικές — άλλά άπό όλόκληρο τό έρεισμα. Καί ό πιό ταιριαστός ρόλος για τά ζώα δέν είναι να δημιουργήσουν σχέσεις με τό έρεισμα τους (όποτε τό έρεισμα θά ήταν ένας κόσμος), άλλά η προσαρμογή σ' αυτό. "Έτσι, όταν τά ζώα « φτιάχνουν » μιά φωλιά, μιά κυψέλη ή τήν τρύπα τους μέσα στη γή, δέν δημιουργούν προϊόντα πού προκύπτουν άπό « όριακές ενέργειες », δηλαδή άπό μεταμορφωτικές άντιδράσεις. 'Η παραγωγική τους δραστηριότητα ύποτάσσεται στην ίκανοποίηση μιās φυσικής άναγκαιότητας, πού έρεθίζει άπλώς και δέν προκαλεί. « Τό προϊόν ενός ζώου άνήκει άμεσα στο φυσικό του σώμα, ενώ ό άνθρωπος άντικρίζει έλεύθερα τό προϊόν του »¹⁶.

Μόνο προϊόντα πού προέρχονται άπό τή δραστηριότητα ενός

¹⁶ Karl Marx, *Economical and Philosophical Manuscripts of 1844*, έκδ. Dirk Struik (New York, 1964, σ. 113).

δντος, αλλά πού δέν ἀνήκουν στό φυσικό του σῶμα (ἔστω κι ἂν φέρνουν ἴσως τή σφραγίδα του), μποροῦν νά δώσουν τή διάσταση τοῦ νοήματος στό γενικότερο πλαίσιο, πού γίνεται ἔτσι ἕνας κόσμος. "Ἐνα δν ἰκανό γιά μιὰ τέτοια παραγωγή (καί πού ἐπομένως ἔχει αὐτοεπίγνωση, εἶναι ἕνα « δν γιά τόν ἑαυτό του ») δέν θά μποροῦσε πιά νά εἶναι ἂν δέν ἦταν μέσα στή διαδικασία τοῦ γίνεσθαι στόν κόσμο μέ τόν ὁποῖο σχετίζεται· ὅπως ἄλλωστε καί ὁ κόσμος δέν θά ὑπῆρχε ἂν αὐτό τό δν δέν ὑπῆρχε.

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά ζῶα — πού (γιά τό λόγο ὅτι ἡ δραστηριότητά τους δέν ἀποτελεῖ ὀριακές ἐνέργειες) δέν μποροῦν νά φτιάξουν προϊόντα ἀποσπασμένα ἀπό τά ἴδια — καί τούς ἀνθρώπους — πού μέ τήν ἐπενέργειά τους πάνω στόν κόσμο δημιουργοῦν τήν περιοχὴ τῆς κουλτούρας καί τῆς ἱστορίας — εἶναι ὅτι μόνον οἱ τελευταῖοι εἶναι δντα τῆς πράξης. Μόνο οἱ ἄνθρωποι εἶναι πράξη — ἡ πράξη πού, ὅπως ὁ στοχασμός καί ἡ δράση πού ἀληθινὰ μετασχηματίζουν τήν πραγματικότητα, εἶναι ἡ πηγὴ τῆς γνώσης καί τῆς δημιουργίας. Ἡ δραστηριότητα τοῦ ζώου, πού διεξάγεται δίχως μιὰ πράξη, δέν εἶναι δημιουργική. Ἡ μετασχηματίζουσα δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δημιουργική.

Ἀκριβῶς, ὡς μετασχηματίζοντα καί δημιουργικά δντα, οἱ ἄνθρωποι, στίς διαρκεῖς σχέσεις τους μέ τήν πραγματικότητα, παράγουν ὄχι μόνο ὕλικά ἀγαθὰ — χειροπιαστά ἀντικείμενα — ἀλλά καί κοινωνικούς θεσμούς, ἰδέες καί ἔννοιες¹⁷. Μέσα ἀπὸ τή συνεχή πράξη, οἱ ἄνθρωποι ταυτόχρονα δημιουργοῦν ἱστορία καί γίνονται ἱστορικά-κοινωνικά δντα. Γιατί — ἀντίθετα ἀπὸ τά ζῶα — οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά τριδιαστατοποιοῦν τό χρόνο, σέ παρελθόν, παρόν καί μέλλον. Ἡ ἱστορία τους, σέ συνάρτηση μέ τά δημιουργήματά τους, ἀναπτύσσεται ὡς μιὰ διαρκῆ πορεία μετασχηματισμοῦ, ὅπου ὑλοποιοῦνται οἱ ἐποχικὲς ἐνότητες. Αὐτές οἱ ἐποχικὲς ἐνότητες δέν εἶναι κλειστές χρονικὲς περιοδοί,

¹⁷ Γιά τό σημεῖο αὐτό, βλ., Karel Kosik, *Dialéctica de lo Concreto* (Mexico, 1967).

στατικά στεγανά πού μέσα τους είναι κλεισμένοι οι άνθρωποι. "Αν ήταν έτσι, ένας θεμελιώδης όρος τής ιστορίας — ή συνέχειά της — θά εξαφανιζόταν. 'Αντίθετα, οι εποχικές ενότητες αλληλοσυνδέονται μέσα στή δυναμική τής ιστορικής συνέχειας¹⁸.

Μιά εποχή χαρακτηρίζεται από ένα σύμπλεγμα ιδεών, έννοιών, ελπίδων, αμφιβολιών, αξιών και προκλήσεων σέ μιά διαλεκτική αλληλεπίδραση μέ τά αντίθετά τους, κατατείνοντας πρός μιά πληρότητα. 'Η συγκεκριμένη έκθεση πολλών απ' αυτές τίς ιδέες, αξίες, έννοιες, και ελπίδες, καθώς και τά εμπόδια πού ανακόπτουν τήν πλήρη έξανθρώπιση του ανθρώπου, άποτελούν τά θέματα αύτής τής εποχής. Τά θέματα αυτά συνεπάγονται άλλα, πού αντιπαραθέτονται ή είναι και αντίθετα. Μās φανερώνουν επίσης τά καθήκοντα πού θά πρέπει νά αναληφθούν και νά εκπληρωθούν. Γι' αυτό, τά ιστορικά θέματα δέν είναι ποτέ άπομονωμένα, ανεξάρτητα, άσύνδετα ή στατικά, αλλά πάντοτε βρίσκονται σέ διαλεκτική αλληλεπίδραση μέ τά αντίθετά τους. Τά θέματα αυτά βρίσκονται παντού, έκτός από τίς σχέσεις τών ανθρώπων μέ τόν κόσμο. Τό σύμπλεγμα τών αλληλένδετων θεμάτων μιās εποχής άποτελεϊ τό « θεματικό σύμπαν » της.

Μπροστά σέ τούτο τό « σύμπαν τών θεμάτων » πού βρίσκονται σέ διαλεκτική αντίφαση, οι άνθρωποι παίρνουν έξίσου αντιφατικές θέσεις : άλλοι εργάζονται γιά τή διατήρηση τών ύφιστάμενων δομών, κι άλλοι γιά νά τίς αλλάξουν. Καθώς δξύνεται ό ανταγωνισμός ανάμεσα στά θέματα, πού είναι ή έκφραση τής πραγματικότητας, ύπάρχει μιά τάση τόσο τών θεμάτων όσο και τής ίδιας τής πραγματικότητας νά μυθοποιούνται, δημιουργώντας ένα κλίμα άνορθολογικότητας και σεκταρισμού. Αυτό τό κλίμα άπειλεϊ νά άδειάσει τά θέματα τούτα από τή βαθύτερη σημασία τους και νά τά άποστερήσει από τή χαρακτηριστικά δυναμική τους πλευρά. Σέ μιά τέτοια κατάσταση, ό μυθοπλαστικός άνορθολογισμός γίνεται ό ίδιος βασικό θέμα. Τό

¹⁸ Γιά τό πρόβλημα τών ιστορικών εποχών, βλ., Hans Freyer, *Teoria de la Epoca Actual* (Mexico, 1960).

ἀντίθετό του θέμα, ἡ κριτική καὶ δυναμικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου, τείνει νὰ ἀποκαλύψει τὴν πραγματικότητα, νὰ τὴν ἀπομυθοποιήσῃ καὶ νὰ πετύχῃ μιὰ πλήρη πραγμάτωση τοῦ ἀνθρώπινου καθήκοντος : τὴ διαρκὴ ἀλλαγὴ τῆς πραγματικότητος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου.

Σέ τελευταία ἀνάλυση τὰ θέματα¹⁹ περιέχουν καὶ περιέχονται μέσα στὶς ὀριακὲς καταστάσεις. Τὰ καθήκοντα πού συνεπάγονται, ἀπαιτοῦν ὀριακὲς ἐνέργειες. "Ὅταν τὰ θέματα συγκαλύπτονται ἀπὸ τὶς ὀριακὲς καταστάσεις, καὶ ἔτσι δὲν γίνονται εὐκρινῶς ἀντιληπτὰ, τὰ ἀντίστοιχα καθήκοντα — οἱ ἀποκρίσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ μορφή τῆς ἱστορικῆς δράσης — δὲν μποροῦν νὰ ἐκπληρωθοῦν οὔτε αὐθεντικά οὔτε κριτικά. Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι σέ θέση νὰ ὑπερβοῦν τὶς ὀριακὲς καταστάσεις καὶ νὰ ἀνακαλύψουν ὅτι πέρα ἀπ' αὐτὲς τὶς καταστάσεις — καὶ σ' ἀντίφαση μ' αὐτὲς — ὑπάρχουν ἀχρησιμοποίητες ἀκόμα δυνατότητες.

Κοντολογίς, οἱ ὀριακὲς καταστάσεις προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ τόσο ἀτόμων πού ἐξυπηρετοῦνται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπ' αὐτὲς τὶς καταστάσεις, ὅσο καὶ ἀτόμων πού παραγκωνίζονται καὶ χαλιναγωγοῦνται ἀπ' αὐτὲς. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως πού οἱ τελευταῖοι ἀντιλαμβάνονται αὐτὲς τὶς καταστάσεις ὡς σύνορο ἀνάμεσα στὸ ἀπλό ὄν καὶ στὸ περισσότερο ἀνθρώπινο ὄν κι ὄχι ὡς τὸ σύνορο ἀνάμεσα στὸ ὄν καὶ στὸ μηδέν, ἀρχίζουν νὰ στρέφουν τὶς ἀξιοζήμενες κριτικὲς τοὺς ἐνέργειες πρὸς τὴν πραγμάτωση τῶν ἀχρησιμοποίητων δυνατοτήτων πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τῆς κατάστασης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτοὶ πού ἐξυπηρετοῦνται ἀπὸ τὴν παρούσα ὀριακὴ κατάσταση θεωροῦν τὶς ἀχρησιμοποίητες δυνατότητες σάν ἀπειλή κατὰ τῆς ὀριακῆς κατάστασης, ἀπειλή πού δὲν πρέπει νὰ ὑλοποιηθεῖ, καὶ ἐργάζονται γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κατεστημένου. Συνεπῶς, οἱ ἀπελευθε-

¹⁹ Ἔχω ὀνομάσει τὰ θέματα αὐτὰ « παραγωγικά » (δημιουργικά) γιατί (ὅπως κι ἂν γίνουν ἀντιληπτὰ καὶ ὅποια δραστηριότητα κι ἂν προκαλέσουν) περιέχουν τὴ δυνατότητα νὰ ζετυλιχτοῦν ξανά σέ πολλὰ θέματα πού μὲ τὴ σειρά τοὺς ἀπαιτοῦν τὴν ἐκπλήρωση νέων καθηκόντων.

ρώνουσες ἐνέργειες σ' ἓνα ἱστορικό περιβάλλον θά πρέπει νά ἀνταποκρίνονται ὄχι μόνο στά παραγωγικά θέματα ἀλλά καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο αὐτά τά θέματα συλλαμβάνονται. Τό αἷτημα τοῦτο συνεπάγεται μέ τή σειρά του ἓνα ἄλλο : τή διερεύνηση τῆς σημαντικῆς θεματολογίας.

Τά παραγωγικά θέματα μποροῦν νά τοποθετηθοῦν σέ ὁμόκεντρος κύκλους, μέ κίνηση ἀπό τό γενικό στό μερικό. Ἡ εὐρύτερη ἐποχική ἐνότητα, πού περιλαμβάνει μιᾶ διαφοροποιημένη σειρά ἐνοτήτων καί ὑπο-ἐνοτήτων — ἡπειρωτικῆς, περιφερειακῆς, ἐθνικῆς, κτλ.—περιέχει θέματα καθολικοῦ χαρακτήρα. Θεωρῶ σάν θεμελιῶδες θέμα τῆς ἐποχῆς μας τό θέμα τῆς κυριαρχίας. Αὐτό συνεπάγεται ὅτι ὁ ἐπιδιωκόμενος στόχος εἶναι ἡ ἀπελευθέρωση, δηλ., τό ἀντίθετό της θέμα. Αὐτή ἡ βασιανιστική « θεμάτωση » δίνει στήν ἐποχή μας τόν ἀνθρωπολογικό χαρακτήρα πού ἀναφέραμε πῶς πάνω. Γιά νά πετύχουμε τήν ἐξανθρώπιση, πού προϋποθέτει τήν ἐξάλειψη τῆς ἀπανθρωπίζουσας καταπίεσης, εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νά ξεπεράσουμε τίς ὀριακές καταστάσεις, ὅπου οἱ ἄνθρωποι κατάντησαν πράγματα.

Μέσα στούς μικρότερους κύκλους, βρίσκουμε θέματα καί ὀριακές καταστάσεις, χαρακτηριστικό κοινωνιῶν (πάνω στήν ἴδια ἡπειρο ἢ καί σέ διάφορες ἡπείρους) πού, χάρη σ' αὐτά τά θέματα καί τίς ὀριακές καταστάσεις, παρουσιάζουν ἱστορικές ὁμοιότητες. Λ.χ., ἡ ὑπανάπτυξη, πού ἡ κατανόησή της δέν εἶναι δυνατή ἔξω ἀπό τή σχέση ἐξάρτησης, ἀποτελεῖ μιάν ὀριακή κατάσταση χαρακτηριστική τῶν κοινωνιῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου. Τό καθῆκον πού συνεπάγεται αὐτή ἡ ὀριακή κατάσταση εἶναι νά ξεπεραστεῖ ἡ ἀντιφατική σχέση μεταξύ αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν—« ἀντικειμένων » καί τῶν μητροπολιτικῶν κοινωνιῶν. Τοῦτο τό καθῆκον ἀποτελεῖ τήν ἀχρησιμοποίητη δυνατότητα γιά τόν Τρίτο Κόσμο.

Ἐποιαδήποτε ἰδιαιτέρη κοινωνία, μέσα στήν εὐρύτερη ἐποχική ἐνότητα, περιέχει, πέρα ἀπό τά παγκόσμια, ἡπειρωτικά, ἢ ἱστορικῶς παρόμοια θέματα, καί τά δικά της εἰδικά θέματα, τίς δικές της ὀριακές καταστάσεις. Μέσα σέ μικρότερους ἀκόμα

κύκλους συναντούμε θεματικές διαφοροποιήσεις μέσα σέ μιá καί τήν ίδια κοινωνία, διαιρεμένη σέ περιοχές καί ύποπεριοχές, πού όλες τους συνδέονται μέ τό ίδιο κοινωνικό σύνολο. Αύτές αποτελοῦν ἐποχικές ύποενότητες. Λ.χ., μέσα στήν ίδια ἐθνική ἐνότητα μπορείς νά βρεῖς τήν ἀντίφαση « τῆς συνύπαρξης τοῦ μή συγχρόνου ».

Μέσα σ' αὐτές τίς ύποενότητες, τά ἐθνικά θέματα μποροῦν ἤ δέν μποροῦν νά συλληφθοῦν στήν πραγματική τους σημασία. Μπορεῖ ἀπλῶς νά τά αἰσθανόμαστε καί καμιά φορά οὔτε κι αὐτό. Ἄλλά εἶναι ἀπόλυτα ἀδύνατη ἡ ἀνυπαρξία θεμάτων μέσα στίς ύποενότητες. Τό γεγονός ὅτι ἄτομα ὀρισμένης περιοχῆς δέν μποροῦν νά συλλάβουν ἕνα παραγωγικό θέμα, ἤ τό συλλαμβάνουν μέ τρόπο διαστρεβλωμένο, μπορεῖ ν' ἀποκαλύψει μιá ὀριακή κατάσταση καταπίεσης, στήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι εἶναι βυθισμένοι.

Γενικά, μιá δυναστευόμενη συνείδηση πού ἀκόμα δέν ἔχει συλλάβει μιάν ὀριακή κατάσταση στό σύνολό της, ἀντιλαμβάνεται μόνο τά ἐπιφανήσμενά της καί μεταβιβάζει στά τελευταῖα τήν ἀνασταλτική δύναμη πού εἶναι ἡ ιδιότητα τῶν ὀριακῶν καταστάσεων²⁰. Αὐτό τό γεγονός ἔχει μεγάλη σημασία γιά τή διερεύνηση τῶν παραγωγικῶν θεμάτων. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν μιá κριτική κατανόηση τῆς κατάστασῆς τους, καί συλλαμβάνουν μόνο κομμάτια της πού δέν τά βλέπουν σάν ἀλληλεπενεργοῦντα συστατικά στοιχεῖα τοῦ συνόλου, τότε δέν μποροῦν νά γνωρίζουν ἀληθινά αὐτή τήν πραγματικότητα. Γιατί γιά νά τή γνωρίσουν ἀληθινά, θά πρέπει ν' ἀνατρέψουν τήν ἀφετηρία :

²⁰ Ἄτομα τῆς μεσοαστικής τάξης παρουσιάζουν συχνά μιá τέτοιου εἶδους συμπεριφορά, ἄν καί μέ διαφορετικό τρόπο ἀπό τό χωρικό. Ὁ φόβος τους τῆς ἐλευθερίας τους παρακινεῖ νά ὀργανώσουν μηχανισμούς ἀμυνας καί ὀρθολογισμένα προγράμματα πού παρακάμπτουν τό θεμελιακό, δίνουν ἐμφαση στό τυχαῖο, καί ἀρνοῦνται τή συγκεκριμένη πραγματικότητα. Μπροστά σ' ἕνα πρόβλημα, πού ἡ ἀνάλυσή του θά ὀδηγοῦσε στήν ἄβολη ἀντίληψη μιᾶς ὀριακῆς κατάστασης, ἔχουν τήν τάση νά παραμένουν στήν περιφέρεια τῆς συζήτησης καί νά ἀρνοῦνται νά μποῦν στήν οὐσία τοῦ ζητήματος. Ἐνοχλοῦνται μάλιστα ὅταν κάποιος προτείνει μιá βασική ὑπόθεση πού ἐξηγεῖ τά τυχαῖα ἤ δευτερεύοντα ζητήματα, στά ὁποῖα εἶχαν δώσει πρωταρχική σημασία.

θά χρειαστεί να έχουν μία γενική αντίληψη του συνόλου, ώστε να μπορούν σε συνέχεια να ξεχωρίσουν και ν' απομονώσουν τά συστατικά στοιχεία και με τήν ανάλυση αυτή να πετύχουν μία καθαρότερη αντίληψη αυτού του συνόλου.

Ἐξίσου κατάλληλη γιά τή μεθοδολογία τῆς θεματικῆς διερεύνησης καί γιά τήν προβληματίζουσα ἐκπαίδευση εἶναι ἡ προσπάθεια αὐτή παρουσίασης σημαντικῶν διαστάσεων τῆς περιρέουσας πραγματικότητας ἑνός ἀτόμου, πού ἡ ἀνάλυσή της θά καταστήσει ἱκανό τό ἄτομο νά ἀναγνωρίσει τήν ἀλληλεπίδραση τῶν διαφόρων συστατικῶν στοιχείων. Στό μεταξύ οἱ σημαντικές διαστάσεις, πού μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦνται ἀπό ἀλληλοεπενεργοῦντα μέρη, θά πρέπει νά γίνουν ἀντιληπτές ὡς διαστάσεις μιᾶς συνολικῆς πραγματικότητας. Μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ κριτική ἀνάλυση μιᾶς σημαντικῆς ὑπαρξιακῆς διάστασης καθιστᾷ δυνατή μιᾶ νέα, κριτική στάση ἀπέναντι στίς ὀριακές καταστάσεις. Ἡ ἀντίληψη καί ἡ κατανόηση τῆς πραγματικότητας διορθώνονται καί ἀποκοῦν νέο βάθος. "Ὅταν διεξάγεται μέ μιᾶ μεθοδολογία κριτικῆς συνειδητοποίησης ἡ ἔρευνα τοῦ παραγωγικοῦ θέματος πού περιέχεται στό ἐλάχιστο θεματικό σύνολο (τῶν παραγωγικῶν θεμάτων πού βρίσκονται σέ ἀλληλεπίδραση), τότε ὀδηγεῖ ἢ ἀρχίζει νά ὀδηγεῖ τοὺς ἀνθρώπους σέ μιᾶ κριτική μορφή στόχασης γιά τόν κόσμο τους.

"Ὅταν ὁμως οἱ ἄνθρωποι ἀντιλαμβάνονται τήν πραγματικότητα ὡς κάτι τό πυκνό, τό ἀδιαπέραστο, πού σέ περιτυλίγει, εἶναι ἀπαραίτητο νά προχωροῦν στήν ἔρευνα μέ τή βοήθεια τῆς ἀφαίρεσης. Αὐτή ἡ μέθοδος δέν σημαίνει ἀναγωγή τοῦ συγκεκριμένου στό ἀφηρημένο (πράγμα πού θά σήμαινε ἄρνηση τῆς διαλεκτικῆς της φύσης), ἀλλά τή διατήρηση καί τῶν δύο στοιχείων ὡς ἀντιθέτων πού συνδέονται μεταξύ τους διαλεκτικά κατά τήν πράξη τῆς στόχασης. Ἡ διαλεκτική αὐτή κίνηση τῆς σκέψης φαίνεται καθαρά στήν ἀνάλυση μιᾶς συγκεκριμένης, ὑπαρξιακῆς, « κωδικοποιημένης » κατάστασης²¹. Ἡ ἀποκωδι-

21 Ἡ κωδικοποίηση (ἢ κωδίκωση) μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης εἶναι ἡ

κωσή της απαιτεί κίνηση από τό άφηρημένο στο συγκεκριμένο, πού σημαίνει κίνηση από τό μέρος στο όλο και ύστερα επιστροφή στα μέρη. Αυτό, με τή σειρά του, απαιτεί από τό 'Υποκείμενο νά αναγνωρίσει τόν έαυτό του στο αντικείμενο (τήν κωδικοποιημένη συγκεκριμένη ύπαρξιακή κατάσταση), και νά αναγνωρίσει τό αντικείμενο ως μιά κατάσταση όπου τό ίδιο τό 'Υποκείμενο βρίσκεται μαζί με άλλα 'Υποκείμενα. "Αν ή αποκωδίκωση γίνει σωστά, αυτή ή παλινδρομική κίνηση από τό άφηρημένο στο συγκεκριμένο πού συντελείται στην άνάλυση μιάς κωδικοποιημένης κατάστασης, οδηγεί στην άντικατάσταση τής άφάιρησης από τήν κριτική άντίληψη του συγκεκριμένου, πού έχει κιόλας πάψει νά είναι μιά πυκνή και άδιαπέραστη πραγματικότητα.

"Όταν ένα άτομο βρίσκεται μπροστά σε μιά κωδικοποιημένη ύπαρξιακή κατάσταση (ένα σκίτσο ή μιά φωτογραφία πού οδηγεί με άφάιρηση στή συγκεκριμενικότητα τής ύπαρξιακής πραγματικότητας), έχει τήν τάση νά « σκίσει » τήν κωδικοποιημένη αυτή κατάσταση. Κατά τήν αποκωδίκωση, αυτός ο διαχωρισμός άντιστοιχεί στο στάδιο πού ονομάζουμε « περιγραφή τής κατάστασης », και διευκολύνει τήν ανακάλυψη τής άλληλεπίδρασης άνάμεσα στα μέρη του άποσυνδεδεμένου συνόλου. Αυτό τό σύνολο (ή κωδικοποιημένη κατάσταση), πού προηγούμενα είχε γίνει άντίληπτό με συγκεχυμένο μόνο τρόπο, αρχίζει τ' άποκτά νόημα καθώς ή σκέψη κινείται πάλι προς αυτό από διάφορες πλευρές. Μιά όμως πού ή κωδικοποίηση είναι ή αναπαράσταση μιάς ύπαρξιακής κατάστασης, ο άποκρυπτογράφος τείνει νά κινηθεί από τήν αναπαράσταση στην πολύ συγκεκριμένη κατάσταση, στην όποια και μαζί με τήν όποια βρίσκεται ο ίδιος. "Έτσι, μπορούμε νά έξηγήσουμε νοητικά τή διαφορετική συμπεριφορά πού δείχνουν τά διάφορα άτομα μπροστά

αναπαράσταση αυτής τής κατάστασης, πού δείχνει μερικά από τά συστατικά της στοιχεία σε άλληλεπίδραση. 'Αποκωδίκωση (ή άποκρυπτογράφηση) είναι ή κριτική άνάλυση τής κωδικοποιημένης κατάστασης.

στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ἀπό τή στιγμή πού ἡ πραγματικότητα αὐτή θά πάψει νά μοιάζει μέ ἀδιέξοδο καί θά πάρει τήν ἀληθινή ὄψη τῆς : τῆς πρόκλησης στήν ὁποία οἱ ἄνθρωποι πρέπει ν' ἀπαντήσουν.

Σ' ὅλα τά στάδια τῆς ἀποκρυπτογράφησης, οἱ ἄνθρωποι ἐξωτερικεύουν τήν κοσμοαντίληψή τους. Καί ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού σκέφτονται καί ἀντικρίζουν τόν κόσμο — μοιρολατρικά, δυναμικά ἢ στατικά — θά ναι καί τά παραγωγικά θέματα πού ἀνακαλύπτουν. Μιά ομάδα πού δέν ἐκφράζει συγκεκριμένα μία παραγωγική θεματολογία — γεγονός πού μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει τήν ἀνυπαρξία θεμάτων — ὑποβάλλει, ἀντίθετα, ἕνα πολύ δραματικό θέμα : τό θέμα τῆς σιωπῆς. Τό θέμα τῆς σιωπῆς ὑποδηλώνει μία δομή βουβαμάρας μπροστά στή συντριπτική δύναμη τῶν ὀριακῶν καταστάσεων.

Θά πρέπει νά ξανατονίσω ὅτι τό παραγωγικό θέμα δέν βρίσκεται στούς ἀνθρώπους, χωριστά ἀπό τήν πραγματικότητα, οὔτε στήν πραγματικότητα χωριστά ἀπό τούς ἀνθρώπους. Πολύ λιγότερο βρίσκεται στήν « οὐδέτερη ζώνη ». Τό παραγωγικό θέμα μπορεῖ νά συλληφθεῖ μόνο στίς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν κόσμο. Ἡ διερεύνηση τοῦ παραγωγικοῦ θέματος σημαίνει διερεύνηση τῆς σκέψης τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν πραγματικότητα καί τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου πάνω στήν πραγματικότητα, δηλαδή τῆς πράξης του. Γιά τόν λόγο αὐτόν ἀκριβῶς ἡ προταθείσα μεθοδολογία ἀπαιτεῖ ἀπό τούς ἐρευνητές καί τό λαό (πού κανονικά θεωρεῖται ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἐρευνας) νά δροῦν σάν συνερευνητές. Ὅσο πιό ἐνεργητική στάση παίρνουν οἱ ἄνθρωποι στήν ἐξερεύνηση τῆς θεματολογίας τους, τόσο περισσότερο ἐμβαθύνουν τήν κριτική γνώση τους γιά τήν πραγματικότητα καί, ἀποκρυπτογραφώντας αὐτά τά θέματα, γίνονται κάτοχοι τῆς πραγματικότητάς.

Μερικοί νομίζουν πῶς δέν εἶναι φρόνιμο νά παίρνει καί ὁ λαός μέρος, ὡς ἐρευνητής, στήν ἀναζήτηση τῶν σημαντικῶν του θεμάτων : ὅτι ἡ φορτική ἐπιρροή του (γιά σκέψου : ἡ « φορτικότητα » αὐτῶν πού εἶναι, ἢ πού ὀφείλαν νά εἶναι, οἱ πιό ἐνδιαφερόμενοι

γιά τή δική τους τήν παιδεία !) μπορεί νά « νοθέψει » τά εύρήματα και έτσι νά θυσιάσει τήν αντικειμενικότητα τῆς ἔρευνας. Αὐτή ἡ ἀποψη ὑποθέτει, λαθεμένα, ὅτι θέματα υπάρχουν, στήν ἀρχική τους αντικειμενική ἀγνότητα, ἔξω ἀπό τούς ἀνθρώπους, λές και τά θέματα εἶναι πράγματα. Στήν πραγματικότητα, τά θέματα υπάρχουν μέσα στούς ἀνθρώπους, μέσα στίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο, σέ ἀναφορά μέ τά συγκεκριμένα γεγονότα. Τό ἴδιο αντικειμενικό γεγονός μπορεί νά προκαλέσει διαφορετικά διαπλέγματα παραγωγικῶν θεμάτων σέ διαφορετικές ἐποχικές ὑποενότητες. Ὑπάρχει, ἐπομένως, μιά σχέση ἀνάμεσα στό δοσμένο αντικειμενικό γεγονός, στήν ἀντίληψη πού ἔχουν οἱ ἀνθρώποι γιά τό γεγονός και τά δημιουργικά θέματα. Μιά σημαντική θεματολογία ἐκφράζεται φυσικά ἀπό ἀνθρώπους και μιά δοσμένη στιγμή ἐκφρασης θά διαφέρει ἀπό μιά προγενέστερη στιγμή, ἂν οἱ ἀνθρώποι ἔχουν ἀλλάξει τήν ὀπτική τους μπροστά στά αντικειμενικά γεγονότα στά ὁποῖα ἀναφέρονται τά θέματα. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἐρευνητῆ, τό πῶ σπουδαῖο εἶναι νά ἀνακαλύψει τήν ἀφετηρία, ἀπό τήν ὁποία οἱ ἀνθρώποι θεωροῦν τή « δοσμένη » πραγματικότητα και ὕστερα νά ἐλέγξει ἂν κατά τήν πορεία τῆς ἔρευνας ἐμφανίστηκε ἢ ὄχι κάποια ἀλλαγή στόν τρόπο ἀντίληψης τῆς πραγματικότητας. (Ἡ αντικειμενική πραγματικότητα μένει, φυσικά, ἀμετάβλητη. Ἄν ἡ ἀντίληψη αὐτῆς τῆς πραγματικότητας μεταβάλλεται, κατά τήν πορεία τῆς ἔρευνας, αὐτό τό γεγονός δέν μειώνει τήν ἀξιοπιστία τῆς ἔρευνας).

Θά πρέπει νά καταλάβουμε ὅτι οἱ ἐπιδιώξεις, τά κίνητρα και οἱ στόχοι, πού ἐνυπάρχουν στό σημαντικό θεματολόγιο, εἶναι δλα ἀνθρώπινα : ἐπιδιώξεις, κίνητρα και στόχοι. Δέν υπάρχουν « ἀπέξω », κάπου, ὡς στατικές ὄντοτητες, ἀλλά συντελοῦνται. Εἶναι τόσο ἱστορικά, ὅσο και οἱ ἴδιοι οἱ ἀνθρώποι. Κατά συνέπεια, δέν μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτά ἔξω ἀπό τούς ἀνθρώπους. Τό νά ἀντιλαμβάνεσαι και νά κατανοεῖς αὐτά τά θέματα σημαίνει νά κατανοεῖς και τούς ἀνθρώπους πού τά ἐνσαρκώνουν και τήν πραγματικότητα στήν ὁποία ἀναφέρονται. Ἄλλά — ἀκριβῶς ἐπειδή δέν εἶναι δυνατό νά κατανοεῖς αὐτά τά θέματα ἔξω ἀπό τούς ἀν-

θρώπους — είναι ανάγκη και οι ενδιαφερόμενοι άνθρωποι να τα κατανοούν οι ίδιοι. Η θεματική έρευνα γίνεται έτσι μιά κοινή προσπάθεια για γνώση τής πραγματικότητας και για αυτογνωσία, προσπάθεια που αποτελεί, με τον τρόπο αυτό, τήν αφητηρία για τήν εκπαιδευτική διαδικασία ή και για τήν εκπολιτιστική δράση άπελευθερωτικού χαρακτήρα.

Ο πραγματικός κίνδυνος τής έρευνας δέν βρίσκεται στο ότι τά ύποτιθέμενα αντικείμενα τής έρευνας, ανακαλύπτοντας ότι είναι τά ίδια συλλενητές, μπορεί να « νοθέψουν » τά αναλυτικά αποτελέσματα. Αντίθετα : ο κίνδυνος βρίσκεται σε μιά μετατόπιση του κύριου στόχου τής έρευνας από τά σημαντικά θέματα στους ανθρώπους τους ίδιους, που θά εξετάζονταν έτσι ως αντικείμενα τής έρευνας. Έφόσον αυτή ή έρευνα πρόκειται να χρησιμέψει ως βάση για τήν ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού προγράμματος, όπου ο δάσκαλος-μαθητής και οι μαθητές-δάσκαλοι συνδυάζουν τις γνώσεις που έχουν για τό ίδιο αντικείμενο, και ή έρευνα ή ίδια θά πρέπει όμοίως να βασίζεται πάνω στην άμοιβαιότητα τής δράσης.

Η θεματική έρευνα που συντελείται στην περιοχή του ανθρώπου, δέν μπορεί να περιορίζεται σε μιά μηχανική δράση. Ός διαδικασία αναζήτησης, γνώσης, και, επομένως, δημιουργίας, άπαιτεί από τους έρευνητές να ανακαλύψουν τήν άλληλοδιέσδυση των προβλημάτων στη συνάρτηση των σημαντικών θεμάτων. Η έρευνα θά είναι βαθύτατα μορφωτική όταν θά είναι στον μέγιστο βαθμό κριτική, και θά είναι στον μέγιστο βαθμό κριτική όταν θ' άποφεύγει τις στενές περιγραφές των επιμέρους ή των « πιό επίκαιρων » όψεων τής πραγματικότητας και θά προσηλώνεται στην κατανόηση τής όλικής πραγματικότητας. Έτσι ή πορεία αναζήτησης για τά σημαντικά θέματα θά πρέπει να περιλαμβάνει τό ενδιαφέρον για τους συνδετικούς κρίκους άνάμεσα στα θέματα, τή φροντίδα να τίθενται αυτά τά θέματα ως προβλήματα, και τό ενδιαφέρον για τήν ιστορική-πολιτιστική περιρρέουσα άτμόσφαιρα.

Όπως είναι ένδεχόμενο ο παιδαγωγός να μήν έκπονήσει ένα

πρόγραμμα πού θά τό παρουσίαζε στό λαό, ἔτσι καί ὁ ἔρευνητής, μπορεῖ, ξεκινώντας ἀπό σημεῖα πού ὁ ἴδιος προκαθόρισε, νά μήν ἐπεξεργαστεῖ « τά δρομολόγια » γιά τή διερεύνηση τοῦ θεματικοῦ σύμπαντος. Τόσο ἡ ἐκπαίδευση, ὅσο καί ἡ ἔρευνα πού ἀποβλέπει στήν ὑποστήριξή της, θά πρέπει νά εἶναι « συγγενικές » δραστηριότητες. Δηλαδή θά πρέπει νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐπικοινωνία καί τήν κοινή γνώση μιᾶς πραγματικότητας, πού τήν ἀντιλαμβάνονται στή συνθετότητα τοῦ διαρκοῦς « γίγνεσθαι » της.

Ἄ ἔρευνητής, πού στό ὄνομα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας μετατρέπει τό ὀργανικό σέ κάτι ἀνόργανο, ὅ,τι εἶναι στό γίγνεσθαι σέ στατικό εἶναι, τή ζωή σέ θάνατο, εἶναι ἄνθρωπος πού φοβᾶται τήν ἀλλαγῆ. Βλέπει στήν ἀλλαγῆ (πού δέν τήν ἀρνιέται, ἀλλά καί πού δέν τήν ἐπιθυμεῖ) ὄχι ἕνα σῆμα ζωῆς, ἀλλά ἕνα σῆμα θανάτου καί φθορᾶς. Θέλει νά μελετήσει τήν ἀλλαγῆ, ἀλλά μέ σκοπό νά τή σταματήσει καί ὄχι νά τή δυναμώσει ἢ νά τή βαθύνει. Ὡστόσο, βλέποντας τήν ἀλλαγῆ σάν ἕνα σημάδι θανάτου καί κίνοντας τόν λαό παθητικό ἀντικείμενο ἔρευνας, μέ σκοπό νά καταλήξει σέ ἄκαμπτα πρότυπα, προδίνει τόν ἀληθινό του χαρακτήρα, σάν ἀφανιστῆ τῆς ζωῆς.

Ἐπαναλαμβάνω : ἡ θεματική ἔρευνα συνεπάγεται τήν ἔρευνα τῆς σκέψης τοῦ λαοῦ—σκέψης πού ἐκδηλώνεται μόνο μέσα στους ἀνθρώπους καί ἀνάμεσα στους ἀνθρώπους, πού ἀπό κοινοῦ προσπαθοῦν ν' ἀνακαλύψουν τήν πραγματικότητα. Δέν μπορῶ νά σκεφτῶ γιά τούς ἄλλους ἢ χωρίς τούς ἄλλους, οὔτε ἄλλοι μποροῦν νά σκεφτοῦν γιά μένα. Κι ἂν ἀκόμα ἡ σκέψη τοῦ λαοῦ εἶναι γεμάτη προλήψεις ἢ ἀφελῆς, μόνο ξαναστοχαζόμενος τίς δοξασίες του μέσα στή δράση θά μπορέσει ὁ λαός νά ἀλλάξει. Ἡ διαδικασία αὐτή πρέπει νά συνίσταται στή δημιουργία καί στήν ἐπεξεργασία ἀπό τούς ἴδιους τούς ἀνθρώπους τῶν ἰδεῶν τους, καί ὄχι στήν ἀπορρόφηση τῶν ἰδεῶν τῶν ἄλλων.

Οἱ ἄνθρωποι, ὡς ὄντα « σέ μιᾶ κατάσταση », βρίσκονται ριζωμένοι σέ χωροχρονικές συνθήκες, πού τούς σημαδεύουν καί πού οἱ ἴδιοι ἐπίσης τίς σημαδεύουν. Τείνουν νά στοχάζονται πάνω στή δική τους « κατάσταση », στό βαθμό πού τούς προ-

καλεῖ ν' ἀσκήσουν τή δράση τους πάνω της. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐπειδὴ εἶναι σέ μιὰ κατάσταση. Καί θά εἶναι περισσότερο, ὅσο περισσότερο σκέφτονται κριτικά πάνω στήν ὑπαρξή τους καί ἐπενεργοῦν κριτικά πάνω της.

Στοχασμός πάνω στήν κατάστασή τους εἶναι στοχασμός πάνω στίς ἴδιες τίς συνθήκες τῆς ὑπαρξῆς τους : εἶναι ἡ κριτική σκέψη, πού μ' αὐτήν οἱ ἄνθρωποι ἀνακαλύπτουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο « σέ μιὰ κατάσταση ». Μόνον ὅταν αὐτή ἡ κατάσταση πάψει νά παρουσιάζεται ὡς μιὰ ἀδιαπέραστη, περικαλύπτουσα πραγματικότητα, ἢ σάν ἕνα βασανιστικό ἀδιέξοδο, καί οἱ ἄνθρωποι κατορθώνουν νά τή δοῦν σάν μιὰ ἀντικειμενική-προβληματική κατάσταση — μόνο τότε μπορεῖ νά ὑπάρξει ὑπεύθυνη αὐτοδέσμευση. Οἱ ἄνθρωποι ἀναδύονται μέσα ἀπό τήν καταβύθισή τους καί ἀποκτοῦν τήν ἰκανότητα νά ἐπεμβαίνουν στήν πραγματικότητα, ὅπως αὐτή ἀποκαλύπτεται. Ἡ ἐπέμβαση στήν πραγματικότητα—ἡ ἴδια ἢ ἱστορική ἐνημέρωση — ἀποτελεῖ ἔτσι ἕνα βῆμα μπρός ἀπό τήν ἀνάδυση, καί προκύπτει ἀπό τήν κριτική συνειδητοποίηση τῆς κατάστασης. Ἡ κριτική αὐτή συνειδητοποίηση εἶναι τό δυνάμωμα τῆς στάσης τοῦ πληροφορημένου, πού χαρακτηρίζει κάθε ἀνάδυση.

Κάθε θεματική ἔρευνα πού ἐμβαθύνει στήν ἱστορική ἐνημέρωση, εἶναι, ἔτσι, πραγματικά παιδαγωγική, καί ἡ κάθε γνήσια παιδεία ἐρευνᾷ τή σκέψη. Ὅσο περισσότερο οἱ παιδαγωγοί καί ὁ λαός ἐρευνοῦν τή σκέψη τοῦ λαοῦ καί συνεκπαιδεύονται ἔτσι, τόσο περισσότερο συνεχίζουν νά ἐρευνοῦν. Παιδεία καί θεματική ἔρευνα, στήν προβληματίζουσα ἀντίληψη τῆς παιδείας, εἶναι ἀπλῶς διαφορετικές στιγμές τῆς ἴδιας πορείας.

Σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀντιδιαλογικές καί ἀντι-ἐπικοινωνιακές « καταθέσεις » τῆς « τραπεζικῆς » ἀντίληψης τῆς παιδείας, τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς προβληματίζουσας μεθόδου — κατεξοχήν διαλογικῆς — καταρτίζεται καί ὀργανώνεται ἀπό τήν κοσμοαντίληψη τῶν μαθητῶν, ὅπου βρίσκονται καί τά παραγωγικά θέματά τους. Τό περιεχόμενο ἀπλώνεται ἔτσι συνεχῶς καί ἀνανεώνεται. Τό καθῆκον τοῦ « διαλογικοῦ » δασκά-

λου σέ μιά διακλαδική ομάδα πού ἐργάζεται πάνω στό θεματικό σύμπαν πού ἀποκαλύπτεται ἀπό τή δική τους διερεύνηση, εἶναι νά « ἀναπαραστήσει » αὐτό τό σύμπαν στό λαό ἀπό τόν ὁποῖο αὐτός πρῶτος τό ἔμαθε — καί νά τό ἀναπαραστήσει ὄχι ὡς διάλεξη ἀλλά ὡς πρόβλημα.

Ἄς ὑποθέσουμε, λ.χ., πῶς μιά ομάδα ἔχει τήν εὐθύνη νά συντονίσει ἕνα σχέδιο γιά ἐκπαίδευση ἐνήλικων σέ μιάν ἀγροτική περιοχή μέ ὑψηλή ἀναλογία ἀναλφαβητισμοῦ. Τό σχέδιο περιλαμβάνει μιά καμπάνια κατά τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ καί μιά δεύτερη φάση, μετά τήν ἐξάλειψη τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ. Κατά τό πρῶτο στάδιο ἡ προβληματίζουσα ἐκπαίδευση ἀναζητεῖ καί ἐρευνᾷ τό « παραγωγικό θέμα ».

Ἄς ἐξετάσουμε ἐδῶ μόνο τήν ἔρευνα τῶν παραγωγικῶν θεμάτων ἢ τῶν σημαντικῶν θεμάτων²². Ὄταν οἱ ἐρευνητές ἔχουν πιά καθορίσει τήν περιοχή ὅπου θά ἐργαστοῦν καί ὅταν θά ἔχουν ἀποκτήσει μιά προκαταρκτική γνωριμία μ' αὐτήν ἀπό δευτερεύουσες πηγές, προχωροῦν στό πρῶτο στάδιο τῆς ἔρευνας. Ἡ ἀρχή αὕτη (ὅπως καί κάθε ἀρχή σέ ὅποιαδήποτε ἀνθρώπινη δραστηριότητα) περιλαμβάνει δυσκολίες καί κινδύνους, πού ὡς ἕνα βαθμό εἶναι ὁμαλές, ἄν καί δέν εἶναι φανερές στήν πρώτη ἐπαφή μέ τά ἄτομα τῆς περιοχῆς. Στήν πρώτη αὕτη ἐπαφή οἱ ἐρευνητές χρειάζονται τή συγκατάθεση ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων γιά μιά πληροφοριακή συνάντηση, ὅπου θά μπορέσουν νά μιλήσουν γιά τόν σκοπό πού βρῖσκονται στήν περιοχή, νά ἐξηγήσουν τόν λόγο τῆς ἔρευνας, πῶς θά τή διεξαγάγουν καί τί χρήση θά τῆς κάνουν. Θά ἐξηγήσουν ἐπίσης ὅτι ἡ ἔρευνα θά εἶναι ἀδύνατη δίχως ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη καί κατανόηση. Ἄν ὅσοι συμμετέχουν στήν πρώτη αὕτη συνάντηση συμφωνοῦν γιά τόν σκοπό τῆς ἔρευνας καί γιά τή συναφή διαδικασία²³, τότε οἱ ἐρευνητές ζη-

22 Ὅσον ἀφορᾷ τή διερεύνηση καί τή χρήση τῶν « παραγωγικῶν λέξεων », βλ., τή μελέτη μου *Educarão como Prática da Liberdade*.

23 Σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Βραζιλιανοῦ κοινωνιολόγου Maria Edy Figueira (σέ μιά ἀνεκδοτή ἐργασία) ἡ θεματική ἐξερεύνηση δικαιολογεῖται ἐφόσον ἀποδίδει στό λαό αὐτό πού πραγματικά τοῦ ἀνήκει, ἐφόσον ἀποτελεῖ ὄχι μιά προσπάθεια νά μάθει κάτι γιά τό λαό, ἀλλά γιά νά φτάσει

τοῦν ἐθελοντές γιά νά τούς βοηθήσουν. Οἱ ἐθελοντές αὐτοί θά συγκεντρώσουν μιά σειρά ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιά τή ζωή τῆς περιοχῆς. Μεγαλύτερη ὅμως ἀκόμα σημασία ἔχει ἡ δραστήρια παρουσία αὐτῶν τῶν ἐθελοντῶν στήν ἔρευνα.

Στό μεταξύ οἱ ἐρευνητές ἀρχίζουν τίς δικές τους ἐπισκέψεις στήν περιοχή, χωρίς νά φορτσάρουν τόν ἑαυτό τους, ἀλλά δρώντας ὡς φιλικοί παρατηρητές μέ στάση κατανόησης γι' αὐτά πού βλέπουν. Ἄν καί εἶναι φυσικό οἱ ἐρευνητές νά ἔρχονται στήν περιοχή μέ ἀξιολογικά κριτήρια πού ἐπηρεάζουν τίς παρατηρήσεις τους, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι μποροῦν νά μετατρέψουν καί τό θέμα τῆς διερεύνησης σ' ἕνα μέσο γιά νά ἐπιβάλουν τίς δικές τους ἀξίες. Ἡ μόνη διάσταση αὐτῶν τῶν ἀξιῶν, πού ἐλπίζεται ὅτι θά τή συμμεριστοῦν οἱ ἄνθρωποι τῶν ὁποίων τά προβλήματα πρόκειται νά ἐρευνηθοῦν (ὑποτίθεται ὅτι οἱ ἐρευνητές ἔχουν τήν ἱκανότητα νά τό πετύχουν) εἶναι μιά κριτική κοσμοαντίληψη, πού συνεπάγεται μιά σωστή μέθοδο προσέγγισης τῆς πραγματικότητας γιά τήν ἀποκάλυψή της. Καί ἡ κριτική ἀντίληψη δέν ἐπιβάλλεται. Συνεπῶς, ἀπό τήν ἀρχή κιόλας ἡ θεματική διερεύνηση ἐκφράζεται σάν μιά παιδαγωγική ἐπιδίωξη, σάν πολιτιστική δράση.

Στίς ἐπισκέψεις τους οἱ ἐρευνητές θέτουν τόν κριτικό « σκοπό » τους γιά τήν ὑπό μελέτη περιοχή, σάν νά ἦταν γι' αὐτούς ἕνας τεράστιος, μοναδικός, ζωντανός « κώδικας » πού θέλει ἀποκρυπτογράφηση. Θεωροῦν τήν περιοχή ὡς ἕνα ὄλο, πού μέ τίς διαδοχικές ἐπισκέψεις τους προσπαθοῦν νά τό « διαιρέσουν », ἀναλύοντας τίς ἐπιμέρους διαστάσεις, πού τούς ἐντυπωσιάζουν. Μέσα ἀπό αὐτή τή διαδικασία διευρύνουν τήν κατανόησή τους γιά τό πῶς τά διάφορα μέρη ἀλληλοεπηρεάζονται, κι αὐτό ἀργότερα θά τούς βοηθήσει νά εἰσδύσουν στό ἴδιο τό σύνολο.

Κατά τήν περίοδο αὐτή τῆς ἀποκρυπτογράφησης, οἱ ἐρευνητές παρατηροῦν ὀρισμένες πλευρές τῆς ζωῆς αὐτῆς τῆς περιοχῆς — ἄλλοτε κατευθεῖαν, κι ἄλλοτε μέσα ἀπό ἐνημερωτικές

νά γνωρίσεις μαζί μέ τό λαό τήν πραγματικότητα πού τοῦ προκαλεῖ τήν ἀμφισβήτηση.

συνομιλίες που έχουν με τους κατοίκους. Καταγράφουν τό καθετί στο σημειωματάριό τους, ακόμα και θέματα φαινομενικά άσημαντα : τόν τρόπο που μιλούν οι άνθρωποι, τό στυλ τής ζωής τους, τή συμπεριφορά τους στήν εκκλησία και στή δουλειά. Κρατούν σημειώσεις για τό γλωσσικό ιδίωμα τών ανθρώπων, τίς εκφράσεις τους, τό λεξιλόγιο τους, τή σύνταξη του προφορικού λόγου (δχι τή λαθεμένη προφορά αλλά μάλλον τόν τρόπο που συγκροτούν τή σκέψη τους)²⁴.

Έχει βασική σημασία νά παρατηρούν οι έρευνητές τήν περιοχή σέ ποικίλες συνθήκες : έργασια στους άγρους, συνελύσεις μιās τοπικής όργάνωσης (σημειώνοντας τή συμπεριφορά τών συμμετεχόντων, τή γλώσσα που χρησιμοποιούν και τίς σχέσεις ανάμεσα σέ στελέχη και άπλά μέλη), ρόλος τών γυναικών και τής νεολαίας, ελεύθερος χρόνος, παιχνίδια και άθλητισμός, συζητήσεις με τους ανθρώπους στά σπίτια τους (σχέσεις μεταξύ συζύγων, σχέσεις γονέων και παιδιών). Καμιά δραστηριότητα δέν πρέπει νά ξεφεύγει από τήν προσοχή τών έρευνητών κατά τήν άρχική επισκόπηση τής περιοχής.

Ύστερα από κάθε παρατήρηση, ό έρευνητής όφείλει νά συντάσσει μιιά σύντομη έκθεση που θά συζητηθεί από όλη τήν ομάδα, για νά γίνει ή εκτίμηση τών πρώτων διαπιστώσεων τόσο τών επαγγελματιών έρευνητών όσο και τών ντόπιων βοηθών. Για νά διευκολυνθεί ή συμμετοχή τών βοηθών, οι συνεδριάσεις αυτές θά πρέπει νά γίνονται στήν ίδια τήν περιοχή.

Αυτές οι συναντήσεις αξιολόγησης αποτελούν ένα δεύτερο στάδιο στήν προσπάθεια αποκρυπτογράφησης του μοναδικού

24 'Ο Βραζιλιανός μυθιστοριογράφος Guimeraes Rosa, είναι ένα τρανό παράδειγμα του πως ένας συγγραφέας μπορεί νά συλλάβει αυθεντικά, δχι τήν προσφορά ή τίς γραμματικές παραφθορές του λαού, αλλά τή σύνταξη του : τήν ίδια τή δομή τής σκέψης του. 'Ο Guimaraes Rosa είναι πράγματι ό κατεξοχήν έρευνητής τών « σημαντικών θεμάτων » τών κατοίκων τής βραζιλιανής ενδοχώρας (αυτό δέν μειώνει τήν εξαίρετη αξία του ως συγγραφέα). 'Ο καθηγητής Paulo de Tarso προετοιμάζει τώρα ένα δοκίμιο που αναλύει αυτή τήν ελάχιστη προσεγμένη πλευρά του συγγραφέα του *Grande Sertao - Veredas* (ό τίτλος τής άγγλικής μεταφράσης είναι : *The Devil to Pay in the Backlands*, New York, 1963).

ζωντανού κώδικα. Καθώς κάθε μέλος εκθέτει, στο δικό του δοκίμιο αποκρυπτογράφησης, πώς είδε ή κατάλαβε ένα όρισμένο συμβάν ή μιάν όρισμένη κατάσταση, ή εκθεσή του προκαλεί όλους τους άλλους αποκρυπτογράφους, παρουσιάζοντάς τους τήν ίδια πραγματικότητα πού άπασχόλησε και τους ίδιους. Τή στιγμή αυτή « άναθεωροϋν », διαμέσου τής « θεώρησης » τών άλλων, τίς δικές τους προγενέστερες « θεωρήσεις ». Έτσι ή άνάλυση τής πραγματικότητας, όπως έγινε από κάθε αποκρυπτογράφο, τους στέλνει όλους πίσω, διαλογικά, στο κομματιασμένο σύνολο, πού ξαναγίνεται και πάλι όλόκληρο και άπαιτεί από τους έρευνητές μιá νέα άνάλυση, πού θά τήν ακολουθήσει μιá νέα σύσκεψη αξιολόγησης και κριτικής. Άντιπρόσωποι τών κατοίκων παίρνουν μέρος σ' όλες τίς δραστηριότητες ως μέλη τής ομάδας έρευνας.

Όσο περισσότερο ή ομάδα άποσυνθέτει και ξανασυνθέτει τό σύνολο, τόσο περισσότερο πλησιάζει τους πυρήνες τής κύριας και τής δευτερεύουσας αντίφασης μέσα στις όποιες βρίσκονται μπλεγμένοι οι κάτοικοι τής περιοχής. Μέ τον έντοπισμό αυτών τών πυρήνων τών αντιφάσεων, οι έρευνητές μπορούν και άπ' αυτό τό στάδιο ακόμα νά οργανώσουν τό προγραμματικό περιεχόμενο τής παιδαγωγικής τους δράσης. Πράγματι, αν τό περιεχόμενο καθρεφτίζει αυτές τίς αντιφάσεις, τότε χωρίς άμφιβολία θά περιέχει και τά σημαντικά θέματα τής περιοχής. Και μπορούμε νά βεβαιώσουμε ότι ή δράση πού στηρίζεται σ' αυτές τίς παρατηρήσεις θά έχει μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας παρά ή δράση πού στηρίζεται σέ « άποφάσεις εκ τών άνω ». Οι έρευνητές δέν πρέπει, ώστόσο, νά δελεαστοϋν άπ' αυτή τή δυνατότητα. Τό βασικό, αρχίζοντας από τήν πρώτη παρατήρηση αυτών τών πυρήνων αντιφάσεων (πού διαλαμβάνουν τή βασική αντίφαση τής κοινωνίας ως ευρύτερης εποχικής μονάδας), είναι ή μελέτη του επιπέδου ένημέρωσης τών κατοίκων σ' αυτές τίς αντιφάσεις.

Έσωτερικά, αυτές οι αντιφάσεις άποτελούν όριακές καταστάσεις, περικλείουν θέματα και ύποδεικνύουν καθήκοντα. Άν τά άτομα πιαστοϋν μέσα στα δίχτυα τους και είναι άνίκανα νά

άπαγκιστρωθούν απ' αυτές τις όριακές καταστάσεις, τότε τó θέμα τους αναφορικά μέ τούτες τις καταστάσεις είναι ή μοιρολατρία, και τó καθήκον πού συνεπάγεται τούτο τó θέμα, είναι ή έλλειψη καθήκοντος. "Έτσι, αν και οι όριακές καταστάσεις είναι αντικειμενικές πραγματικότητες, πού δημιουργούν ανάγκες στά άτομα, πρέπει νά έρευνάται τó επίπεδο ένημέρωσης αυτών τών ατόμων για τις συνθήκες τους.

Μιά όριακή κατάσταση, ως συγκεκριμένη πραγματικότητα, μπορεί νά προκαλεῖ σέ ανθρώπους από διαφορετικές περιοχές (και ακόμη από μικρότερα τμήματα τής ίδιας περιοχής) έντελώς διαφορετικά θέματα και καθήκοντα. "Έτσι, οι έρευνητές θά πρέπει νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους στήν « ένεργεία συνείδηση » και στή « δυνάμει συνείδηση », όπως θά τó έλεγε ó Goldmann.

« Η ένεργεία συνείδηση [είναι] τó αποτέλεσμα τών πολλών έμποδίων και παρεκκλίσεων, πού οι διαφορετικοί παράγοντες τής έμπειρικής πραγματικότητας φέρνουν σέ αντιπαράθεση και υποβάλλουν για πραγμάτωση από [τή] δυνάμει συνείδηση »²⁵.

Η ένεργεία συνείδηση υποδηλώνει ότι είναι αδύνατο νά αντιληφθείς τήν « άδοκίμαστη έφικτότητα » πού βρίσκεται πέρα από τις όριακές καταστάσεις. Άλλά ένω ή άδοκίμαστη έφικτότητα δέν μπορεί νά έπιτευχθεῖ στό επίπεδο τής « ένεργεία [ή παρούσας] συνείδησης », μπορεί νά πραγματοποιηθεῖ μέσω μιᾶς « δοκιμαστικής ένεργειας », πού αποκαλύπτει τή μέχρι τότε μή αντιληπτή ζωτικότητα της. Η άδοκίμαστη έφικτότητα και ή ένεργεία συνείδηση συνδέονται μεταξύ τους, όπως έξάλλου και ή δοκιμαστική ένεργεια και ή « δυνάμει συνείδηση »²⁶. Η έννοια « δυνάμει συνείδηση » τού Goldmann είναι όμοια μέ κείνο πού ó Nicolai όνομάζει « μή αντιληπτές κατορθωτές λύσεις » (ή δική

²⁵ Lucien Goldmann, *The Human Sciences and Philosophy* (London, 1969).

²⁶ Βλ., André Nicolai, *Comportement économique et structures sociales* (Paris, 1960).

μας « άδοκίμαστη έφικτότητα »), σέ αντίθεση μέ τίς « άντιληπτές κατορθωτές λύσεις » καί τίς « άμέσως έφαρμοζόμενες λύσεις » πού άντιστοιχοϋν μέ κείνο πού ο Goldmann όνομάζει « ένεργεια συνειδηση ». Κατά συνέπεια, τό γεγονός ότι οί έρευνητές μποροϋν, στό πρώτο στάδιο τής έρευνας, νά συλλάβουν κατά προσέγγιση τό πλέγμα τών άντιφάσεων, δέν τούς δίνει τό δικαίωμα ν' άρχίσουν νά καταστρώνουν τό προγραμματικό περιεχόμενο τής παιδαγωγικής δραστηριότητας. Η κατανόηση τής πραγματικότητας είναι άκόμα δική τους κι όχι τοϋ λαοϋ.

Μέ τήν άντίληψη τοϋ πλέγματος τών άντιφάσεων άρχίζει τό δεϋτερο στάδιο τής έρευνας. Οί έρευνητές, δουλεύοντας πάντοτε ώς όμάδα, επιλέγουν μερικές άπ' αυτές τίς άντιφάσεις, γιά νά αναπτύξουν τίς κωδικοποιήσεις πού πρόκειται νά χρησιμοποιηθοϋν στή θεματική έρευνα. Μιά πού οί κωδικοποιήσεις (σχέδια ή φωτογραφίες)²⁷ είναι τά αντικείμενα πού χρησιμεϋουν σάν μέσο γιά τούς άποκρυπτογράφους στήν κριτική τους άνάλυση, ή κατάρτιση τών κωδίκων θά πρέπει νά καθοδηγεΐται άπό ορισμένες άρχές, διαφορετικές άπό εκείνες πού συνηθίζονται γιά τά όπτικά βοηθητικά μέσα.

Η πρώτη άπαίτηση είναι οί κωδικοποιήσεις αυτές νά παρουσιάζουν άναγκαστικά καταστάσεις οικείες στά ότομα τών όποίων τά θέματα βρίσκονται ύπό έξέταση, έτσι πού νά μποροϋν εύκολα ν' αναγνωρίζουν τίς καταστάσεις (καί κατά συνέπεια καί τή σχέση τους μ' αυτές). Είναι άπαράδεκτο (τόσο κατά τήν πορεία τής έρευνας όσο καί στήν έπόμενη φάση, όταν τά σημαντικά θέματα παρουσιάζονται ώς προγραμματικό περιεχόμενο) νά παρουσιάζεις εικόνες τής κατάστασης πού φαίνονται μυστηριώδεις στους συμμετέχοντες. Η τελευταία διαδικασία (άν καί διαλεκτική, γιατί τά ότομα αναλύοντας μιάν άσυνήθιστη πραγματικότητα

27 Οί κωδικοποιήσεις μποροϋν νά είναι καί προφορικές. Σ' αϋτή τήν περίπτωση άποτελοϋνται άπό λίγες λέξεις πού παρουσιάζουν ένα ύπαρξιακό πρόβλημα, άκολουθούμενο άπό τήν άποκρυπτογράφηση. Η όμάδα του Instituto de Desarrollo Agropecuario (Ίνστιτούτο Άγροτικής Ανάπτυξης) τής Χιλής χρησιμοποίησε αϋτή τή μέθοδο μέ επιτυχία στίς θεματικές έρευνες.

μπορούν να τη συγκρίνουν με τη δική τους και να ανακαλύψουν τους περιορισμούς της καθεμιάς), δεν μπορεί να προηγηθεί από την περισσότερο βασική, που υπαγορεύεται από την κατάσταση ύποταξης των συμμετεχόντων, δηλαδή τη διαδικασία όπου τά άτομα, αναλύοντας την πραγματικότητά τους, αντιλαμβάνονται τις προηγούμενες στραβές αντιλήψεις τους και φτάνουν έτσι σε μία νέα αντίληψη αυτής της πραγματικότητας.

Μιά έξισου θεμελιακή απαίτηση για την κατάρτιση των κωδικοποιήσεων είναι ότι ο θεματικός τους πυρήνας δεν πρέπει να είναι ούτε παραπολύ σαφής ούτε παραπολύ αίνιγματικός. Τό πρώτο μπορεί να εκφυλιστεί σε σκέτη προπαγάνδα χωρίς να γίνει πραγματική αποκρυπτογράφηση, πέρα από μιάν έκθεση του δλοφάνερα προκαθορισμένου περιεχόμενου. Τό δεύτερο υπάρχει κίνδυνος να φανεϊ σαν γρίφος ή αίνιγμα. Μιά που ανα-παρασταίνουν υπαρξιακές καταστάσεις, οι κωδικοποιήσεις θά πρέπει να είναι απλές στη συνθετότητά τους και να προσφέρουν διάφορες αποκρυπτογραφικές δυνατότητες ώστε να αποφεύγονται οι τάσεις της προπαγάνδας για πλύση έγκεφάλου. Οι κωδικοποιήσεις δεν είναι συνθήματα. Είναι γνώσιμα αντικείμενα, σήματα προς τά όποια θά πρέπει να στραφεί ο κριτικός στοχασμός των αποκρυπτογράφων.

Γιά να προσφέρουν οι κωδικοποιήσεις διάφορες δυνατότητες ανάλυσης στη διαδικασία της αποκρυπτογράφησης, θά πρέπει να οργανωθούν σαν μιά « θεματική βεντάλια ». Καθώς οι αποκρυπτογράφοι σκέφτονται τις κωδικοποιήσεις, αυτές θά ανοίγονται προς την κατεύθυνση άλλων θεμάτων. Αυτό τό άνοιγμα (πού δεν πραγματοποιείται άν τό θεματικό περιεχόμενο είναι ή παραπολύ σαφές ή παραπολύ αίνιγματικό), είναι άπαραίτητο για τη σύλληψη των διαλεκτικών σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στα θέματα και στα αντίθετά τους. Κατά συνέπεια, οι κωδικοποιήσεις που καθρεφτίζουν μιάν υπαρξιακή κατάσταση πρέπει αντικειμενικά να αποτελούν μιάν ολότητα. Τά στοιχεϊα της θά πρέπει να έπενεργούν άμοιβαϊα στη σύνθεση του συνόλου.

Κατά την αποκρυπτογράφηση, οι συνεργάτες έξωτερικεύουν

τά θέματά τους και μ' αυτό τόν τρόπο κάνουν φανερή τήν « πραγματική συνειδησή » τους γιά τόν κόσμο. Καθώς τό κάνουν αυτό, αρχίζουν νά βλέπουν πώς οί ίδιοι ενεργούσαν όταν πραγματικά ζούσαν τήν κατάσταση πού τώρα αναλύουν, κι έτσι αποκοιούν μιάν « αντίληψη τῆς δικῆς τους προηγούμενης αντίληψης. Ἐπιτυγχάνοντας μιá τέτοια ἐνημέρωση αρχίζουν νά βλέπουν διαφορετικά τήν πραγματικότητα. Εὐρύνοντας τόν ὀρίζοντα τῆς αντίληψῆς τους, ἀνακαλύπτουν εὐκολότερα στήν « παλιότερη ἐνημέρωσή » τους τίς διαλεκτικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές διαστάσεις τῆς πραγματικότητας.

Διεγείροντας « τήν αντίληψη τῆς προηγούμενης αντίληψης » καί « τή γνώση τῆς προηγούμενης γνώσης », ἡ ἀποκρυπτογράφηση διεγείρει τήν ἐμφάνιση μιᾶς νέας αντίληψης καί τήν ἀνάπτυξη μιᾶς νέας γνώσης. Ἡ νέα αντίληψη καί ἡ νέα γνώση συνεχίζονται συστηματικά μέ τήν ἐναρξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος πού μετασχηματίζει τήν « ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα » σέ δοκιμαστική δράση καθώς ἡ δύναμει συνειδηση ἀντικαθιστᾷ τήν ἐνεργεῖα συνειδηση.

Ἡ προετοιμασία τῶν κωδικοποιήσεων ἀπαιτεῖ ἀκόμα, στόν μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, ν' ἀντιπροσωπεύουν ἀντιφάσεις πού « συμπεριλαμβάνουν » ἄλλες, καί πού συνθέτουν τό σύστημα ἀντιφάσεων τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς²⁸. Καθώς ἡ καθεμιᾶ ἀπ' αὐτές τίς « συμπεριλαμβάνουσες » κωδικοποιήσεις προετοιμάζεται, οί ἄλλες ἀντιφάσεις πού « περιέχονται » μέσα σ' αὐτές, θά πρέπει ἐπίσης νά κωδικοποιοῦνται. Ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν πρώτων θά γίνεται καθαρότερη διαλεκτικά μέ τήν ἀποκρυπτογράφηση τῶν τελευταίων.

Σχετικά μ' αὐτό, μιá πολύτιμη συνεισφορά στή μέθοδό μας ἔκανε ὁ Gabriel Bode, ἓνας νεαρός χιλιανός δημόσιος υπάλληλος σ' ἓνα ἀπό τά πιό σημαντικά χιλιανά κυβερνητικά ἰδρύματα : τό Ἴνστιτούτο Ἀγροτικῆς Ἀνάπτυξης (INDAP)²⁹. Κατά τήν

²⁸ Σύσταση τοῦ José Luis Fioru, σέ ἓνα ἀνέκδοτο χειρόγραφο του.

²⁹ Μέχρι τελευταία, τό INDAP τό διύθυνε ὁ οικονομολόγος καί αὐθεντικός ἀνθρωπιστής Jacques Chonchol. (Ἀναφέρεται στή Χιλή τοῦ Ἀλβέντε. Σημ. Μετ.).

έφαρμογή τῆς μεθόδου στό μετά τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση στάδιο ὁ Bode παρατήρησε ὅτι οἱ χωρικοί ἔδειχναν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά συζήτηση, μόνον ὅταν ἡ κωδικοποίηση ἀναφερόταν ἄμεσα στίς ἀνάγκες πού ἔνωθαι. Κάθε παρέκκλιση στήν κωδικοποίηση, καθὼς καί κάθε ἀπόπειρα τοῦ παιδαγωγοῦ νά κατευθύνει τήν ἀποκρυπτογραφική συζήτηση σέ ἄλλες σφαῖρες, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τή βουβαμάρα καί τήν ἀδιαφορία. Ἐπί τήν ἄλλη μεριά, ὁ Bode παρατήρησε ὅτι κι ὅταν ἡ κωδικοποίηση³⁰ συγκεντρωνόταν στίς ἀνάγκες πού ἔνωθαι, οἱ χωρικοί δέν κατόρθωναν νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους συστηματικά στή συζήτηση, πού συχνά ξέφευγε ἀπό τό θέμα ὡς τό σημεῖο νά μήν καταλήγει ποτέ σέ κάποια σύνθεση. Καί σχεδόν ποτέ δέν συλλάμβαναν τή σχέση ἀνάμεσα στίς ἀνάγκες τους καί στίς ἄμεσες κι ἔμμεσες αἰτίες αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν. Μπορεῖ νά πεῖ κανεὶς ἐδῶ ὅτι δέν πετύχαιναν νά ἀντιληφθοῦν τήν ὑπάρχουσα ἀδοκίμαστη ἐφικτότητα πέρα ἀπό τίς ὀριακές καταστάσεις πού γεννοῦσαν τίς ἀνάγκες τους.

Ὁ Bode ἀποφάσισε κατόπι νά δοκιμάσει τήν ταυτόχρονη προβολή διαφόρων καταστάσεων. Σ' αὐτή τήν τεχνική βρῖσκεται ἡ ἀξία τῆς συνεισφορᾶς του. Ἀρχικά προβάλλει τήν πολύ ἀπλή κωδικοποίηση μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης. Χαρακτηρίζει τήν πρώτη του κωδικοποίηση ὡς « βασική » : ἀντιπροσωπεύει τόν βασικό πυρήνα καί ἀνοίγεται σάν μιὰ βεντάλια ἀπό θέματα πού ξεδιπλώνεται ὡς τίς « δευτερεύουσες » κωδικοποιήσεις. Ἰστέρα ἀπό τήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς βασικῆς κωδικοποίησης, ὁ παιδαγωγός κρατᾷ τήν προβληθεῖσα εἰκόνα σάν πλαίσιο ἀναφορᾶς γιά τοὺς συμμετέχοντες καί κατόπι προβάλλει διαδοχικά, πλάι σ' αὐτήν, τίς δευτερεύουσες κωδικοποιήσεις. Μὲ τίς τελευταῖες, πού ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τή βασική κωδικοποίηση, συγκρατεῖ ζωηρῶ τό ἐνδιαφέρον τῶν συμμετεχόντων, πού ἔτσι γίνονται ἱκανοὶ νά καταλήξουν σέ κάποια σύνθεση.

³⁰ Γιατί αὐτές οἱ κωδικοποιήσεις δέν εἶναι « συμπεριλαμβάνουσες », σύμφωνα μὲ τόν ὅρισμό τοῦ Fiori.

Τό μεγαλύτερο επίτευγμα του Gabriel Bode είναι ότι με τη βοήθεια της διαλεκτικής μεταξύ βασικής και δευτερεύουσας κωδικοποίησης, κατόρθωσε να μεταδώσει στους συμμετέχοντες μιά αίσθηση του δλου. "Ατομα βουλιαγμένα μέσα στην πραγματικότητα, και πού μόλις αισθάνονταν τις ανάγκες τους, αναδύονται από την πραγματικότητα και αντιλαμβάνονται τις αιτίες των αναγκών τους. Μ' αυτόν τον τρόπο μπορούν να προχωρήσουν πολύ πιο γρήγορα πέρα από τό επίπεδο της ένεργεια συνείδησης προς τή δυνάμει συνείδηση.

"Όταν έτοιμαστούν οι κωδικοποιήσεις και όταν μελετηθούν όλες οι πιθανές θεματικές πλευρές από τή διακλαδική ομάδα, οι έρευνητές προχωρούν στο τρίτο στάδιο της έρευνας, επιστρέφοντας στην περιοχή για να αρχίσουν αποκρυπτογραφικούς διαλόγους « στους κύκλους της θεματικής έρευνας »³¹. Αυτές οι συζητήσεις πού αποκρυπτογραφούν τό προετοιμασμένο στο προηγούμενο στάδιο ύλικό, μαγνητοφωνούνται για περαιτέρω ανάλυση από μιά διακλαδική ομάδα³². Πλάι στον έρευνητή πού εργάζεται ως αποκρυπτογράφος-συντονιστής, δύο άλλοι ειδικοί, — ένας ψυχολόγος και ένας κοινωνιολόγος — παρακολουθούν τις συσκέψεις. Έργο τους είναι να σημειώνουν και καταγράφουν τις σημαντικές (και τις φαινομενικά άσημαντες) αντιδράσεις των αποκρυπτογράφων.

Κατά τή διάρκεια της αποκρυπτογράφησης, ό συντονιστής

31 Κάθε « κύκλος έρευνας » πρέπει να έχει τό πολύ είκοσι πρόσωπα. Πρέπει να υπάρχουν τόσοι κύκλοι όσοι χρειάζονται για να συμπεριλάβουν, ως συμμετόχους, τό 1/10 της εξέταζόμενης περιοχής ή της ύποδιαίρεσής της.

32 Αυτές οι επόμενες συσκέψεις ανάλυσης πρέπει να περιλαμβάνουν τους έθελοντές της περιοχής πού βοήθησαν στην έρευνα και μερικούς συμμετέχοντες των « κύκλων θεματικής έρευνας ». 'Η συμβολή τους είναι τόσο ένα δικαίωμα πού έχουν σ' αυτήν, όσο και μιά απαραίτητη βοήθεια στην ανάλυση πού κάνουν οι ειδικοί. 'Ός συνερευνητές των ειδικών θα διορθώνουν και (ή) θα επικυρώνουν τις έρμηνείες πού δίνουν οι τελευταίοι στις ανακαλύψεις τους. 'Από μεθοδολογική άποψη ή συμμετοχή τους παρέχει στην έρευνα (πού από τήν αρχή της βασίζεται σε μιά σχέση « συμπάθειας ») μιά πρόσθετη έγγυση : τήν κριτική παρουσία αντιπροσώπων του λαού από τήν αρχή ως τήν τελική φάση, τή φάση της θεματικής ανάλυσης, πού συνεχίζεται με τήν οργάνωση του προγραμμαματικού περιεχομένου της παιδαγωγικής δράσης ως ελευθερωτικής πολιτιστικής δραστηριότητας.

δέν πρέπει μόνο ν' ακούει τά άτομα αλλά και νά τά προκαλεῖ, θέτοντας ὡς προβλήματα τόσο τήν κωδικοποιημένη ὑπαρξιακή κατάσταση ὅσο και τίς ἴδιες τίς ἀπαντήσεις τους. Λόγω τοῦ ὅτι ἡ μεθοδολογία ἐπενεργεῖ και σάν Κάθαρση οἱ συμμετέχοντες στούς θεματικούς ἐρευνητικούς κύκλους ἐξωτερικεύουν μιὰ σειρά αἰσθήματα και γνῶμες τους, γιά τόν ἑαυτό τους, γιά τόν κόσμο, και γιά τούς ἄλλους, πράγμα πού ἴσως δέν θά τό ἔκαναν σέ διαφορετικές περιστάσεις.

Σέ μιὰ ἀπό τίς θεματικές ἐρευνες³³ πού ἄρχισαν στό Santiago, μιὰ ομάδα ἔνοικοι διαμερισμάτων συζητοῦσαν μιὰ σκηνή πού ἔδειχνε ἕναν μεθυσμένο, ὁ ὁποῖος βάδιζε στό δρόμο τρικλίζοντας και τρεῖς νεαροῦς πού συζητοῦσαν στή γωνιά τοῦ δρόμου. Ἡ ομάδα τῶν συμμετεχόντων παρατήρησε ὅτι « τό μόνο παραγωγικό και χρήσιμο στή χώρα του πρόσωπο εἶναι ὁ μπεκρής πού ἐπιστρέφει σπίτι του ὕστερα ἀπό τήν ὀλοήμερη και κακοπληρωμένη δουλειά του και πού τόν βασανίζουν οἱ ἔγνοιες γιά τήν οἰκογένειά του και τίς ἀνάγκες της πού δέν μπορεῖ νά τίς ἀντιμετωπίσει. Αὐτός μόνο εἶναι ἐργάτης. Εἶναι ἕνας τίμιος ἐργάτης και ἕνας μπεκρής σάν κι ἐμᾶς ».

Ἡ ἐρευνητής³⁴ σκόπευε νά μελετήσει διάφορες πλευρές τοῦ ἀλκοολισμοῦ. Πιθανό νά μήν πετύχαινε τίς πύθ πάνω ἀπαντήσεις ἄν εἶχε παρουσιάσει στούς συμμετέχοντες ἕνα ἐρωτηματολόγιο πού θά τό εἶχε καταστρώσει ὁ ἴδιος. Ἄν τούς ρωτοῦσε ἀπευθείας, πιθανό νά τοῦ ἀπαντοῦσαν και πῶς δέν ἔχουν βάλει ποτέ πιστό στό στόμα τους. Ἄλλά στά σχόλιά τους πάνω στήν κωδικοποίηση μιᾶς ὑπαρξιακῆς κατάστασης πού μπόρεσαν ν' ἀναγνωρίσουν, και ὅπου ἀναγνώρισαν και τόν ἑαυτό τους, εἶπαν αὐτό πού πραγματικά ἔνοιωθαν.

Στίς δηλώσεις αὐτές ὑπάρχουν δύο σημαντικές πλευρές: ἀπό τή μιὰ ἐκφράζουν τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό νά παίρνεις ἕνα χαμηλό μεροκάματο, νά νιώθεις ὅτι σ' ἐκμεταλ-

³³ Αὐτή ἡ εἰδική ἐρευνα δυστυχῶς δέν ὀλοκληρώθηκε.

³⁴ Ὁ ψυχίατρος Patricio Lopes, πού ἡ μελέτη του περιγράφεται στό *Educardo como Prática da Liberdade*.

λεύονται, και στο να τό ρίχνεις στο πιοτό: να μεθᾶς γιά να ξεφύγεις γιά λίγο από τήν πραγματικότητα, γιά να ξεπεράσεις τήν ἀδράνεια, δηλαδή, να διαλέγεις σέ τελευταία ἀνάλυση μιάν αυτοκαταστροφική λύση. Ἐπό τήν ἄλλη, ἐκδηλώνουν τήν ἀνάγκη να τοποθετήσουν τόν μπεκρή πολύ ψηλά στήν ἐκτίμησή τους. Ὁ μπεκρής, εἶναι « ὁ μόνος χρήσιμος στή χώρα του, γιατί ἐργάζεται, ἐνῶ οἱ ἄλλοι χάσκουν ». Ἐπαινώντας ἔτσι τόν μπεκρή, οἱ συμμετέχοντες ταυτίζονται μαζί του, ὡς ἐργάτες πού πίνουν κι αὐτοί — ὡς « τίμιοι ἐργάτες ».

Ἀπεναντίας, φανταστεῖτε τήν ἀποτυχία ἐνός ἠθικολόγου παιδαγωγοῦ³⁵, πού κάνει κήρυγμα ἐνάντια στόν ἀλκοολισμό, παρουσιάζοντας ὡς ὑπόδειγμα ἀρετῆς κάτι πού δέν θεωρεῖται ἀρετή ἀπ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Σ' αὐτή τήν περίπτωση, ὅπως καί σ' ἄλλες, ἡ μόνη σωστή μέθοδος εἶναι ἡ κριτική συνειδητοποίηση τῆς κατάστασης, πού πρέπει ν' ἀναληφθεῖ ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς θεματικῆς διερεύνησης. (Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ κριτική συνειδητοποίηση, δέν σταματᾶ στό ἐπίπεδο τῆς σκέτης ὑποκειμενικῆς ἀντίληψης τῆς κατάστασης, ἀλλά προετοιμάζει τούς ἀνθρώπους διαμέσου τῆς δράσης, γιά τόν ἀγώνα ἐνάντια σ' ὅ,τι στέκει ἐμπόδιο στήν ἐξανθρώπισή τους).

Σέ μιᾶ ἄλλη ἐμπειρία, τῆ φορά αὐτή μέ ἀγρότες, παρατήρησα ὅτι τό θέμα πού ξαναγύριζε στή συζήτηση γιά τή δουλειά στό χωράφι ἦταν τό αἶτημα τῆς αὔξησης τοῦ μεροκάματου καί ἡ ἀνάγκη τῆς ἔνωσης γιά τή σύσταση ἐνός συνδικάτου πού θά πετύχει τήν ἱκανοποίηση αὐτοῦ τοῦ αἰτήματος. Τρεῖς καταστάσεις συζητήθηκαν κατά τή συνέλευση αὐτή καί τό μοτίβο ἦταν πάντα τό ἴδιο.

Τώρα φανταστεῖτε ἕναν παιδαγωγό πού ἔχει ὀργανώσει τό ἐκπαιδευτικό του πρόγραμμα γι' αὐτούς τούς ἀνθρώπους, ἕνα πρόγραμμα πού συνίσταται στήν ἀνάγνωση « ψυχωφελῶν » κειμένων, ὅπου μαθαίνει κανείς, λ.χ., ὅτι « τό ὕδωρ εὑρίσκεται

³⁵ Βλ., τό βιβλίο τοῦ Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (1960).

έντός του φρέατος ». 'Αλλά αυτό ακριβώς γίνεται πάντα τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στην πολιτική, γιατί δεν έχουμε καταλάβει ότι η διαλογική φύση της εκπαίδευσης αρχίζει με τη θεματική εξερεύνηση.

Όταν συμπληρωθεί η αποκρυπτογράφηση στους έρευνητικούς κύκλους, αρχίζει το τελευταίο στάδιο της έρευνας, όπου οι έρευνητές αναλαμβάνουν μία συστηματική διακλαδική μελέτη των ανακαλύψεών τους. 'Ακροάζονται τίς μαγνητοταινίες και μελετούν τίς σημειώσεις που πήραν ο ψυχολόγος και ο κοινωνιολόγος κι αρχίζουν να ταξινομούν τά θέματα που εκφράστηκαν σαφώς ή που υποδηλώνονται στις δηλώσεις των συμμετασχόντων στις συσκέψεις. Τά θέματα θά ταξινομηθούν σύμφωνα με τίς διάφορες κοινωνικές επιστήμες. 'Η ταξινόμηση δεν σημαίνει πώς, όταν τό πρόγραμμα καταρτιστεί, τά θέματα θά θεωρούνται ότι ανήκουν σε άπομονωμένες κατηγορίες, παρά μονάχα πώς τό κάθε θέμα αντικρίζεται μ' έναν ειδικό τρόπο από τήν κοινωνική επιστήμη με τήν όποία σχετίζεται. Τό θέμα της ανάπτυξης, λ.χ., είναι ιδιαίτερα κατάλληλο γιά τό μάθημα της οικονομίας αλλά όχι αποκλειστικά. Τό ίδιο θέμα μπορεί να κοιταχτεί και από τήν κοινωνιολογία, τήν ανθρωπολογία και τήν κοινωνική ψυχολογία (τομείς που ενδιαφέρονται γιά τήν πολιτιστική αλλαγή και τήν τροποποίηση της συμπεριφοράς και των αξιών — προβλήματα που σχετίζονται επίσης με μία φιλοσοφία της ανάπτυξης). Μπορεί να κοιταχτεί και από τήν πολιτική επιστήμη (έναν τομέα που ασχολείται με τίς αποφάσεις που άφορούν τήν ανάπτυξη), από τήν παιδαγωγική επιστήμη, κλπ. Μ' αυτόν τόν τρόπο, τά θέματα που χαρακτηρίζουν μίαν όλότητα ποτέ δεν θά εξετάζονται με άκαμψία. Θά ήταν λυπηρό αν τά θέματα, άφου έρευνηθούν στον πλούτο της αλληλοδιεσδυσης τους με άλλες όψεις της πραγματικότητας, πρόκειται στή συνέχεια να μελετηθούν με τέτοιο τρόπο, που να θυσιάζεται ο πλούτος τους (κι επομένως ή δύναμή τους) στή στενότητα των εξειδικεύσεων.

Όστερα από τόν ακριβή καθορισμό των θεμάτων, ό κάθε ειδικός παρουσιάζει στή διακλαδική ομάδα ένα σχέδιο γιά τόν « χω-

ρισμό σέ κεφάλαια » τοῦ θέματος του. Χωρίζοντας τό θέμα σέ κεφάλαια, ὁ εἰδικός ἀναζητεῖ τούς βασικούς πυρῆνες πού, ἐπειδὴ περιλαμβάνουν ἐνότητες γνώσεων καί ἐδραιώνουν μιὰ σειρά, δίνουν μιὰ γενική ἀποψη τοῦ θέματος. Καθώς συζητιέται τό κάθε εἰδικό σχέδιο, οἱ ἄλλοι εἰδικοί κάνουν ὑποδείξεις. Αὐτές μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν στό σχέδιο καί (ἦ) νά συμπεριληφθοῦν στά σύντομα δοκίμια πού θά γραφοῦν πάνω στό θέμα. Αὐτά τά δοκίμια στά ὅποια θά ἐπισυναφθοῦν βιβλιογραφικές ὑποδείξεις εἶναι σημαντικά βοηθήματα γιά τόν καταρτισμό τῶν δασκάλων - μαθητῶν, πού θά πάρουν μέρος στούς « μορφωτικούς κύκλους ».

Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς προσπάθειας γιά τό ξεχώρισμα τῶν σημαντικῶν θεμάτων, ἡ ὁμάδα θ' ἀντιληφθεῖ τήν ἀνάγκη νά συμπεριλάβει μερικά βασικά θέματα πού δέν εἶχαν ὑποδειχθεῖ ἄμεσα ἀπό τούς χωρικούς ἢ ἀπό τούς ἐργάτες κατά τήν προηγούμενη ἔρευνα. Ἡ εἰσαγωγή αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀποδείχτηκε ἀναγκαία καί ἐπιπλέον ἀνταποκρίνεται στόν διαλογικό χαρακτήρα τῆς παιδείας. Ἄν ὁ παιδαγωγικός προγραμματισμός εἶναι διαλογικός, τότε οἱ δάσκαλοι-μαθητές ἔχουν τό δικαίωμα νά πάρουν μέρος, συμπεριλαμβάνοντας θέματα πού δέν ἔχουν προηγουμένως ὑποδειχθεῖ. Δίνω στήν τελευταία κατηγορία θεμάτων τήν ὀνομασία « συνδετικά θέματα », λόγω τῆς λειτουργίας τους. Μποροῦν εἴτε νά διευκολύνουν τή σύνδεση ἀνάμεσα σέ δύο θέματα μέσα στήν προγραμματική μονάδα, γειμίζοντας ἓνα ἐνδεχόμενο κενό ἀνάμεσα στά δύο, εἴτε νά εἰκονίσουν τίς σχέσεις ἀνάμεσα στό περιεχόμενο τοῦ γενικοῦ προγράμματος καί στίς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ γιά τόν κόσμο. Ἔτσι, ἓνα ἀπ' αὐτά τά θέματα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στήν ἀρχή τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων. Ἡ ἀνθρωπολογική ἔννοια « κουλτούρα » εἶναι ἓνα ἀπ' αὐτά τά « συνδετικά θέματα ». Ξεκαθαρίζει τόν ρόλο τῶν ἀνθρώπων στόν κόσμο καί μέ τόν κόσμο, ὡς ὄντων πού μεταπλάθουν τόν κόσμο κι ὄχι πού προσαρμόζονται σ' αὐτόν³⁶.

³⁶ Σχετικά μέ τή σημασία τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἀνάλυσης τῆς κουλτούρας, βλ., *Educação como Prática da Liberdade*.

Όταν συμπληρωθεί ο χωρισμός των θεμάτων σε κεφάλαια³⁷, ακολουθεί το στάδιο της κωδικοποίησής τους, με την επιλογή του καλύτερου καναλιού επικοινωνίας για κάθε θέμα και την αναπαράστασή του. Μία κωδικοποίηση μπορεί να είναι απλή ή σύνθετη. Η πρώτη αξιοποιεί το οπτικό (εικονογραφικό ή διαγραμματικό) κανάλι ή το άπτικό ή το ακουστικό κανάλι. Η άλλη αξιοποιεί διάφορα κανάλια³⁸. Η επιλογή του εικονογραφικού ή του διαγραμματικού καναλιού εξαρτιέται όχι μόνο από το ύλικό που πρόκειται να κωδικοποιηθεί αλλά κι από το αν τα άτομα με τα οποία θέλουμε να επικοινωνήσουμε είναι μορφωμένα ή όχι.

Μετά από την κωδικοποίηση των θεμάτων, προετοιμάζεται το διδακτικό ύλικό (φωτογραφίες, σλάντς, ταινίες κινηματογραφικές, τοιχοκολλήσεις, κείμενα για ανάγνωση, κτλ.). Η ομάδα μπορεί να προτείνει μερικά θέματα ή πλευρές μερικών θεμάτων σε ειδικούς έξω από την ομάδα για μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις.

Άς πάρουμε για παράδειγμα το θέμα της ανάπτυξης. Η ομάδα πλησιάζει δύο ή περισσότερους οικονομολόγους διαφόρων

³⁷ Άς σημειωθεί, πώς ολόκληρο το πρόγραμμα είναι μία ολότητα καμωμένη από αλληλοσυνδεόμενες μονάδες, που οι ίδιες είναι επίσης ολότητες.

Τά θέματα είναι τά ίδια ολότητες, αλλά είναι επίσης στοιχεία που στην εσωτερική τους συνάφεια συνθέτουν τις θεματικές μονάδες ολόκληρου του προγράμματος.

Η θεματική διαίρεση σε υποθέματα « διασπᾶ » τά ολικά θέματα αναζητώντας τούς βασικούς πυρήνες τους, δηλαδή τά επιμέρους στοιχεία.

Η διαδικασία της κωδικοποίησης επιχειρεί να αποκαταστήσει στην ολότητά του τό διαλυμένο θέμα, κατά την αναπαράσταση ύπαρξιακών καταστάσεων.

Κατά την αποκρυπτογράφηση, τά άτομα διασπούν την κωδικοποίηση, γιά να συλλάβουν τό υποδηλωνόμενο θέμα ή θέματα. Η διαλεκτική αποκρυπτογραφική διαδικασία δέν τελειώνει έδω, αλλά συμπληρώνεται μέ την αποκατάσταση της ολότητας του διαλυμένου όλου, που έτσι γίνεται σαφέστερα κατανοητό (βλως και οι σχέσεις του μέ τις άλλες κωδικοποιημένες καταστάσεις, που όλες τους είναι ύπαρξιακές καταστάσεις).

38 ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

- α) Άπλή: οπτικό κανάλι
εικονογραφικό κανάλι
διαγραμματικό κανάλι
άπτικό κανάλι
ακουστικό κανάλι

- β) Σύνθετη: συγχρονότητα των καναλιών.

σχολῶν, τούς μιλάει γιά τό πρόγραμμα καί τούς καλεῖ νά συμβάλουν μέ μιά συνέντευξη σέ γλώσσα κατανοητή στό ἀκροατήριο. Ἄν ὁ εἰδικός δεχτεῖ, τότε μαγνητοφωνεῖται μιά συνέντευξη δεκαπέντε ἤ εἴκοσι λεπτῶν. Μπορεῖ νά βγεῖ καί μιά φωτογραφία τοῦ κάθε εἰδικοῦ τήν ὥρα πού μιλάει.

Ὅταν ἡ μαγνητοφωνημένη συνέντευξη παρουσιάζεται στόν μορφωτικό κύκλο, δίνονται μερικές εἰσαγωγικές πληροφορίες γιά τόν ὁμιλητή, τί ἔχει γράψει ὡς τώρα, τί ἔχει κάνει καί μέ τί ἀσχολεῖται τώρα. Στό μεταξύ ἡ φωτογραφία του προβάλλεται σέ μιάν ὀθόνη. Ἄν, λ.χ., ὁ ὁμιλητής εἶναι καθηγητής πανεπιστημίου, ἡ εἰσήγηση μπορεῖ νά περιλάβει καί μιά συζήτηση σχετικά μέ τό τί σκέφτονται οἱ συμμετέχοντες γιά τά πανεπιστήμια καί τί περιμένουν ἀπ' αὐτά. Ἐχει ἤδη ἀνακοινωθεῖ στήν ὁμάδα ὅτι τῆ μαγνητοφωνημένη συνέντευξη θά ἀκολουθήσει συζήτηση πάνω στό περιεχόμενό της. Σέ συνέχεια ἡ ὁμάδα ἀναφέρει στόν εἰδικό τίς ἀντιδράσεις τῶν συμμετασχόντων στή διάρκεια τῆς συζήτησης. Ἡ τεχνική αὐτή συνδέει τούς διανοούμενους — πού συνήθως εἶναι καλοπροαίρετοι ἄνθρωποι, ἀλλά συχνά ἀποξενωμένοι ἀπό τήν πραγματικότητα τοῦ λαοῦ — μ' αὐτήν τήν πραγματικότητα. Δίνει ἐπίσης τήν εὐκαιρία στό λαό νά παρακολουθήσει καί νά κριτικάρει τή σκέψη τῶν διανοουμένων.

Μερικά θέματα ἢ πυρῆνες θεμάτων μποροῦν νά παρουσιαστοῦν μέ τῆ μορφή σύντομης θεατρικῆς παράστασης, πού περιέχει τό θέμα μόνο — ὄχι « λύση » ! Ἡ παράσταση παίξει τόν ρόλο τῆς κωδικοποίησης, ὡς προβληματίζουσα κατάσταση πού θά πρέπει νά συζητηθεῖ.

Ἐνα ἄλλο διδακτικό μέσο — ἐφόσον ἐφαρμόζεται στά πλαίσια τῆς προβληματίζουσας κι ὄχι μιᾶς « τραπεζικῆς » μεθόδου στήν παιδεία — εἶναι ἡ ἀνάγνωση καί ἡ συζήτηση ἄρθρων περιοδικῶν κι ἐφημερίδων καί κεφαλαίων ἀπό βιβλία (ἀρχίζοντας ἀπό ἀποσπάσματα). Ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν μαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, ὁ συγγραφέας ἢ ὁ ἄρθρογράφος παρουσιάζεται μέ μιάν εἰσηγητική ὁμιλία στήν ὁμάδα καί ὕστερα συζητιέται τό περιεχόμενο.

Μέ τον ίδιο τρόπο είναι απαραίτητο ν' αναλύεται τό περιεχόμενο τῶν κύριων ἄρθρων καί τῶν σχολίων τῶν ἐφημερίδων ὕστερα ἀπό ἕνα ὀρισμένο συμβάν : « Γιατί διαφορετικές ἐφημερίδες δίνουν διαφορετικές ἐρμηνεῖες γιά τό ἴδιο γεγονός ; » Ἡ μέθοδος αὐτή βοηθαί στήν ἀνάπτυξη ἐνός κριτικοῦ πνεύματος, ἔτσι πού οἱ ἄνθρωποι ν' ἀντιδρῶν στίς εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων καί τοῦ ραδιοφώνου ὄχι ὡς παθητικά ἀντικείμενα τῶν « ἀνακοινώσεων » πού ἀπευθύνονται σ' αὐτούς, ἀλλά σάν συνειδήσεις πού ἐπιζητοῦν νά εἶναι ἐλεύθερες.

Μ' ὄλο τό ἔτοιμο πιά ὕλικό, στό ὁποῖο θά πρέπει νά προστεθοῦν μικρές εἰσαγωγικές ὁδηγίες, ἡ ὁμάδα τῶν παιδαγωγῶν εἶναι πιά ἔτοιμη νά ξαναπαρουσιάσει στό λαό τά δικά του θέματα, σέ μιά συστηματική καί πιό πλατειά μορφή. Τά θέματα πού ἤρθαν ἀπό τό λαό ἐπιστρέφουν σ' αὐτόν, ὄχι πιά ὡς περιεχόμενα γιά κατάθεση, ἀλλά ὡς προβλήματα πού ζητᾶνε λύση.

Τό πρῶτο καθήκον τῶν δασκάλων τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης εἶναι νά παρουσιάσουν τό γενικό πρόγραμμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς καμπάνιας. Ὁ λαός θά βρεῖ τόν ἑαυτό του μέσα σ' αὐτό τό πρόγραμμα. Δέν θά τοῦ φανεῖ παράξενο, ἐφόσον τό πρόγραμμα προέρχεται κι ἀπό τόν ἴδιο. Οἱ παιδαγωγοί θά ἐξηγήσουν ἐπίσης (στηριζόμενοι στόν διαλογικό χαρακτήρα τῆς παιδείας) τήν παρουσία στό πρόγραμμα τῶν « συνδετικῶν θεμάτων » καί τή σημασία τους.

Ἄν οἱ παιδαγωγοί δέν ἔχουν τά ἀπαιτούμενα χρήματα γιά νά προχωρήσουν στήν προκαταρκτική θεματική ἐρευνα, ὅπως τήν περιγράψαμε παραπάνω, μποροῦν — μέ ἕνα ἐλάχιστο ὄριο γνώσεων γιά τήν κατάσταση — νά ἐπιλέξουν μερικά βασικά θέματα πού θά χρησιμεύουν ὡς « κωδικοποιήσεις γιά ἐρευνα ». Ἔτσι, μποροῦν ν' ἀρχίσουν μέ εἰσαγωγικά θέματα καί ταυτόχρονα νά βάλουν μπρός τήν περαιτέρω θεματική ἐρευνα.

Ἐνα ἀπ' αὐτά τά βασικά θέματα (καί ἕνα πού προσωπικά θεωρῶ κεντρικό καί ἀπαραίτητο) εἶναι ἡ ἀνθρωπολογική ἔννοια τῆς κουλτούρας. Ἀσχετα ἀπό τό ἂν οἱ ἄνθρωποι εἶναι χωρικοί ἢ ἐργάτες πόλεων, πού μαθαίνουν ἀνάγνωση ἢ παρακολουθοῦν

τό άμέσως επόμενο στάδιο του εκπαιδευτικού προγράμματος, ή άφετηρία στην αναζήτησή τους για περισσότερες γνώσεις (ώς εργαλείων για δράση) είναι ή συζήτηση γύρω από την έννοια. Καθώς συζητούν για τον κόσμο της κουλτούρας, εκφράζουν τό επίπεδο της ενημέρωσής τους πάνω στην πραγματικότητα, όπου περικλείονται διάφορα θέματα. Η συζήτησή τους θίγει κι άλλες πλευρές της πραγματικότητας πού αρχίζει νά γίνεται πιά άντιληπτή μέ έλο και πιό κριτικό τρόπο. Αυτές οι πλευρές μέ τή σειρά τους διαλαμβάνουν πολλά άλλα θέματα.

Μέ τήν πείρα πού έχω τώρα στην πλάτη, μπορώ νά βεβαιώσω ότι ή έννοια κουλτούρα πού συζητήθηκε μέ πολλή φαντασία σ' έλες ή στις περισσότερες διαστάσεις της, μπορεί νά μάς δώσει διάφορες πλευρές ενός εκπαιδευτικού προγράμματος. Έπιπρόσθετα, ύστερα από κάμποσες μέρες διαλόγου μέ τούς συμμετέχοντες στον μορφωτικό κύκλο, οι παιδαγωγοί μπορούν νά ρωτήσουν κατευθείαν τούς συμμετέχοντες : « Ποιά άλλα θέματα μπορούμε νά συζητήσουμε εκτός απ' αυτά ; » Κι ένω τό κάθε άτομο άπαντα, ή άπάντησή του σημειώνεται και προτείνεται άμέσως ως πρόβλημα στην ομάδα.

"Ένα από τά μέλη της ομάδας μπορεί νά πει, λ.χ., : « Θα ήθελα νά συζητήσουμε για τον έθνικισμό ». « Πολύ καλά », λέει ο παιδαγωγός, σημειώνοντας την πρόταση και προσθέτει : « Τι σημαίνει έθνικισμός ; Γιατί μάς ενδιαφέρει μιά συζήτηση για τον έθνικισμό ; » Η πείρα μου έδειξε πώς όταν μιά πρόταση τίθεται ως πρόβλημα στην ομάδα, εμφανίζονται νέα θέματα. "Αν, σέ μιά περιοχή όπου (λ.χ.) τριάντα μορφωτικοί κύκλοι συναντιόνται την ίδια νύχτα, έλοι οι « συντονιστές » (παιδαγωγοί) προχωρούν μέ τουτό τον τρόπο, τότε ή κεντρική ομάδα θα έχει μιά πλούσια ποικιλία θεματικού ύλικού για μελέτη.

Τό πιό σημαντικό, από την άποψη της έλευθερωτικής παιδείας είναι νά φτάσουν οι άνθρωποι νά αισθάνονται άφέντες του στοχασμού τους, συζητώντας τίς σκέψεις και τίς άπόψεις του κόσμου πού εκφράζονται άμεσα ή έμμεσα στις δικές τους ιδέες και στις ιδέες των συντρόφων τους. Έπειδή ή άντίληψη αυτή

τῆς ἀγωγῆς ἀρχίζει μέ τήν πεποιθήση ὅτι ὁ δάσκαλος δέν μπορεῖ νά παρουσιάσει τό δικό του πρόγραμμα ἀλλά θά πρέπει ν' ἀναζητήσῃ αὐτό τό πρόγραμμα μέσω τοῦ διαλόγου μέ τόν λαό, γι' αὐτό χρησιμεύει γιά τήν εἰσαγωγή τῆς ἀγωγῆς τῶν καταπιεζόμενων, στήν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας θά πρέπει νά συμμετέχουν οἱ ἴδιοι οἱ καταπιεζόμενοι.

Κεφάλαιο τέταρτο

*Ἡ πολιτιστική δράση: ὁ ἀντιδιάλογος
— ὄργανο τῆς καταπίεσης· ὁ διάλογος
— ὄργανο τῆς ἀπελευθέρωσης*

Τό κεφάλαιο αὐτό ἀναλύει τίς θεωρίες τῆς πολιτιστικῆς δραστηριότητος πού ἀναπτύσσονται ἀπό τίς ἀντιδιαλογικῆς καί διαλογικῆς μῆτρες. Θά γίνεται συχνά ἀναφορά σέ σημεῖα πού παρουσιάστηκαν στά προηγούμενα κεφάλαια, εἴτε γιά νά ἀναλυθοῦν διεξοδικότερα αὐτά τά σημεῖα, εἴτε γιά ν' ἀποσαφηνιστοῦν οἱ νέες θέσεις.

Ἀρχίζω τό κεφάλαιο αὐτό, ὑποστηρίζοντας καί πάλι ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα τῆς πράξης διαφέρουν ἀπό τά ζῶα, πού εἶναι ὄντα σκέτης δραστηριότητος. Τά ζῶα δέν στοχάζονται πάνω στόν κόσμο. Εἶναι βυθισμένα μέσα του. Ἀντίθετα, οἱ ἄνθρωποι ἀναδύονται ἀπό τόν κόσμο, τόν ἀντικειμενοποιοῦν, καί κáνοντάς το αὐτό, τόν κατανοοῦν καί τόν μετασχηματίζουν μέ τή δουλειά τους.

Τά ζῶα, πού δέν δουλεύουν, ζοῦν μέσα σ' ἕναν περίγυρο πού δέν μποροῦν νά τόν ξεπεράσουν. Γι' αὐτό, τό κάθε εἶδος ζῶων ζεῖ στό κατάλληλο γι' αὐτό πλαίσιο κι αὐτά τά πλαίσια, ἐνῶ εἶναι ἀνοιχτά γιά τόν ἄνθρωπο, δέν μποροῦν νά ἐπικοινωνήσουν μεταξὺ τους.

Ἡ δραστηριότητα, ὁμως, τῶν ἀνθρώπων συνίσταται σέ δράση καί σκέψη, δηλαδή, σέ πράξη, εἶναι, μ' ἄλλα λόγια, μετασχηματισμός τοῦ κόσμου. Καί ὡς πράξη, ἀπαιτεῖ τή θεωρία γιά νά τή φωτίσει. Ἡ δραστηριότητα, λοιπόν, τοῦ ἀνθρώπου εἶναι θεωρία καί πρακτική. Εἶναι σκέψη καί δράση. Καί ὅπως ἀνέ-

πτυξα στο Κεφάλαιο Β, δέν είναι δυνατό νά αναχθεῖ ούτε στόν βερμπαλισμό ούτε στόν άκτιβισμό.

Ἡ περίφημη φράση τοῦ Λένιν : « Δίχως έπαναστατική θεωρία δέν μπορεῖ νά ύπάρξει έπαναστατικό κίνημα »¹, σημαίνει οτι μιá έπανάσταση δέν γίνεται ούτε μέ παχειά λόγια, ούτε μέ άσκοπη « δράση γιά τή δράση », αλλά μέ τήν πράξη, δηλαδή μέ στοχασμό και δράση πού στρέφονται πρός τίς προοριζόμενες γιά αλλαγή δομές. Ἡ έπαναστατική προσπάθεια γιά τήν αλλαγή αὐτῶν τῶν δομῶν κατά τρόπο ριζοσπαστικό, δέν μπορεῖ νά ξεχωρίζει τούς ήγέτες της ως τούς σκεπτόμενους και τούς καταπιεζόμενους ως σκέτους εκτελεστές.

Ἄν ή γνήσια στρατεύση μέ τό μέρος τοῦ λαοῦ — μέ σκοπό τήν αλλαγή τῆς πραγματικότητας πού τόν καταπιέζει — απαιτεῖ μιá θεωρία τῆς μεταμορφωτικῆς δράσης, ή θεωρία αὐτή δέν μπορεῖ νά μήν ορίζει γιά τόν λαό ένα θεμελιακό ρόλο στή μεταμορφωτική διαδικασία. Οί ήγέτες δέν μποροῦν νά μεταχειρίζονται τούς καταπιεζόμενους ως απλά οργανα δράσης, νά τούς άρνιόνται τήν εύκαιρία νά στοχάζονται και νά τούς αφήνουν μόνο νά έχουν τήν ψευδαίσθηση τῆς δράσης, ενώ στήν πραγματικότητα συνεχίζεται ή χειραγώγησή τους — και, μάλιστα, στήν περιπτωση αὐτή, από τούς ίδιους τούς ύποτιθέμενους έχθρους τῆς κάθε χειραγώγησης.

Οί ήγέτες έχουν βέβαια τήν εύθύνη γιά τόν συντονισμό — και, συχνά, γιά τήν καθοδήγηση —, αλλά ήγέτες πού άρνιόνται τή στοχασμένη δράση (πράξη) στους καταπιεζόμενους άχρηστεύουν και τή δική τους πράξη. Ἐπιβάλλοντας τόν δικό τους λόγο στους άλλους, παραποιοῦν αὐτόν τό λόγο και καθιερώνουν μιá αντίφαση ανάμεσα στίς μέθοδές τους και στους άντικειμενικούς τους σκοπούς. Ἄν πραγματικά στρατεύουν τόν έαυτό τους στόν άγώνα γιά τή λευτεριά, ή δράση τους και ό στοχασμός τους δέν μποροῦν νά προχωροῦν χωρίς τή δράση και τόν στοχασμό τῶν άλλων.

¹ Β. Ι. Λένιν, *Τί νά κάνουμε* ; « Βασικά έργα τοῦ Λένιν », Ἄμερικανική έκδοση, Henry M. Christian, (Ν.Υ. 1966), σελ. 69.

Ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις θά πρέπει νά ἀντιτίθεται στήν πράξις τῶν κυριαρχῶν ἔλιτ, γιατί ἀπό τή φύση τους εἶναι ἀντίθετες. Ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις δέν μπορεῖ νά ἀνεχτεῖ τήν παράλογη διχοτόμηση, ὅπου ἡ πράξις τοῦ λαοῦ συνίσταται ἀπλῶς στό ν' ἀκολουθεῖ τίς ἀποφάσεις τῶν ἀρχηγῶν — μιὰ διχοτόμηση πού καθρεφτίζει τίς συνταγολογικῆς μέθοδες τῶν κυριαρχῶν ἔλιτ. Ἡ ἐπαναστατικὴ πράξις εἶναι μιὰ ἐνότητα, καί οἱ ἀρχηγοί δέν μποροῦν νά μεταχειρίζονται τοὺς καταπιεζόμενους ὡς κτῆμα τους.

Ἡ χειραγώγηση, ἡ συνθηματολογία, τό γάνωμα τῶν κρανίων, ἡ πειθαρχία στρατῶνα καί ἡ συνταγολογία δέν μποροῦν νά εἶναι συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐπαναστατικῆς πράξεως, ἀκριβῶς γιατί εἶναι συστατικά στοιχεῖα τῆς δυναστευτικῆς πράξεως. Γιὰ νά κυριαρχεῖ, ὁ δυνάστης δέν ἔχει ἄλλη ἐκλογή ἀπό τό ν' ἀρνηθεῖ τήν ἀληθινή πράξις στό λαό, νά τοῦ στερήσει τό δικαίωμα νά ἐκφράζει τή δική του γνώμη καί νά σκέφτεται ὁ ἴδιος. Ὁ δυνάστης δέν μπορεῖ νά δρᾷ διαλογικά. Γι' αὐτόν, ἕνα τέτοιο πράγμα θά σήμαινε εἶτε ὅτι ἔχει παρατήσει ὁ ἴδιος τή δύναμή του νά ἐξουσιάζει καί προσχώρησε στήν ὑπόθεση τῶν καταπιεζομένων, εἶτε ὅτι ἔχει χάσει αὐτή τή δύναμη ἀπό κακό ὑπολογισμό.

Ἀντίστροφα, οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες πού δέν δροῦν διαλογικά στίς σχέσεις τους μέ τόν λαό, εἶτε ἔχουν διατηρήσει χαρακτηριστικά τοῦ δυνάστη καί δέν εἶναι ἀληθινοί ἐπαναστάτες, εἶτε δέν ἔχουν καταλάβει σωστά τόν ρόλο τους, καί — ὄντας δέσμιοι τοῦ σεκταρισμοῦ τους — δέν εἶναι οὔτε πραγματικοί ἐπαναστάτες. Αὐτοί μπορεῖ ἀκόμα νά φτάσουν νά πάρουν καί τήν ἐξουσία. Ἀλλά ἡ ἀξία ὁποιασδήποτε ἐπανάστασης πού προέρχεται ἀπό ἀντιδιαλογικὴ δραστηριότητα, εἶναι ὀλίγελα ἀμφίβολη.

Εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖο γιά τοὺς καταπιεζόμενους νά συμμετέχουν στήν ἐπαναστατικὴ διαδικασία, μέ μιὰ ὅλο καί μεγαλύτερη κριτικὴ ἐνημερότητα γιά τό ρόλο τους ὡς Ὑποκειμένων τῆς ἀλλαγῆς. Ἄν συρθοῦν στή διαδικασία ὡς διφορούμενα ὄντα, ἐν μέρει αὐτοί οἱ ἴδιοι κι ἐν μέρει οἱ καταπιεστές πού κατοικοῦν μέσα τους — κι ἂν ἔρθουν στήν ἐξουσία διατηρώντας ἀκόμα μέσα τους

αυτόν τόν διφορούμενο χαρακτήρα, πού τούς έχει έπιβληθεῖ από τήν κατάσταση τῆς καταπίεσης — τότε, κατά τή γνώμη μου, θά φαντάζονται ἀπλῶς ὅτι ἔχουν καταλάβει τήν ἐξουσία². Αὐτή ἡ ὑπερξιακή διττότητα μπορεῖ καί νά προκαλέσει τήν ἐπικράτηση σεκταριστικοῦ κλίματος καί τή συνακόλουθη ἐγκατάσταση μιᾶς γραφειοκρατίας, πού ὑπονομεύει τήν ἐπανάσταση. Ἄν οἱ καταπιεζόμενοι δέν ἀντιληφθοῦν αὐτή τή διφορούμενη κατάσταση στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά συμμετάσχουν σ' αὐτή τήν πορεία μέ πνεῦμα ἀντεκδίκησης καί ὄχι μέ πνεῦμα ἐπαναστατικό³. Μπορεῖ νά ἐπιδιώκουν τότε τήν ἐπανάσταση ὡς μέσο κυριαρχίας, μάλλον, παρά ὡς μέσο ἀπελευθέρωσης.

Ἄν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες, πού ἐμφοροῦνται ἀπό ἕναν γνήσιο ἀνθρωπισμό, ἔχουν δυσκολίες καί προβλήματα, οἱ δυσκολίες καί τά προβλήματα θά εἶναι πολύ μεγαλύτερα γιά μιάν ἡγεσία πού προσπαθεῖ (ἀκόμα καί μέ τίς καλύτερες προθέσεις) νά διεξαγάγει τήν ἐπανάσταση γιά τόν λαό. Μιά τέτοια προσπάθεια ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά θέλεις νά κάνεις μιάν ἐπανάσταση χωρίς τό λαό, γιατί ὁ λαός σέρνεται σ' αὐτήν μέ τίς ἴδιες μέθοδες πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν καταπίεσή του. Ὁ διάλογος μέ τό λαό εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖος γιά κάθε ἀληθινή ἐπανάσταση. Αὐτός εἶναι πού τήν κάνει ἐπανάσταση καί αὐτός κάνει τήν ἐπανάσταση νά ξεχωρίζει ἀπό τό στρατιωτικό πραξικόπημα. Κανένας δέν περιμένει διάλογο ἀπό ἕνα στρατιωτικό πραξικόπημα — παρά μόνο ἀπάτη (γιά νά πετύχει τή « νομιμοποίησή » του) ἢ

2 Αὐτός ὁ κίνδυνος προειδοποιεῖ τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες νά μή μιμοῦνται τίς μέθοδες τῶν δυναστῶν πού « εἰσδύουν » στούς καταπιεζόμενους καί « φιλοξενοῦνται » ἀπό τούς τελευταίους. Οἱ ἐπαναστάτες, στίς σχέσεις τους μέ τούς καταπιεζόμενους, θά πρέπει ν' ἀποφεύγουν νά « ὑπείσρχονται » στόν τρόπο σκέψης τῶν τελευταίων. Ἀντίθετα, ὅταν ἀγωνίζονται (μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους) νά « διώξουν ἀπό μέσα τους » τούς δυνάστες, τό κάνουν γιά νά ζήσουν μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους — ὄχι γιά νά ζήσουν μέσα τους.

3 Ἄν καί εἶναι κατανοητό γιά ἀνθρώπους πού ἦταν πάντα θύματα ἐκμετάλλευσης νά προσδίδουν μιᾶ διάσταση ἀντεκδίκησης στόν ἐπαναστατικό ἀγῶνα, ἡ ἐπανάσταση δέν πρέπει νά ἐξαντλεῖ τίς δυνάμεις της σέ τούτη τή διάσταση.

βία (γιά τήν καταστολή τῆς ἀντίστασης). Ἄργά ἢ γρήγορα μιὰ ἀληθινή ἐπανάσταση θά πρέπει ν' ἀρχίσει ἕνα θαρραλέο διάλογο μέ τό λαό. Ἡ ἴδια ἡ νομιμότητά της βρίσκεται σ' αὐτόν τό διάλογο⁴. Ἡ ἀληθινή ἐπανάσταση δέν φοβᾶται τό λαό, τήν ἔκφρασή του καί τήν ἐνεργό συμμετοχή του στήν ἐξουσία. Ἡ ἀληθινή ἐπανάσταση θά πρέπει νά δίνει λογαριασμό στό λαό, νά τοῦ μιλάει μέ εὐλικρίνεια γιά τίς ἐπιτεύξεις της, γιά τά λάθη της, γιά τούς κακούς ὑπολογισμούς της καί γιά τίς δυσκολίες της.

Ὅσο νωρίτερα ἀρχίζει ὁ διάλογος, τόσο πιό ἀληθινά ἐπαναστατικό θά εἶναι τό κίνημα. Ὁ διάλογος, πού εἶναι ἀπαραίτητος στήν ἐπανάσταση, ἀνταποκρίνεται καί σέ μιάν ἄλλη βασική ἀνάγκη : οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά εἶναι ἀληθινοί ἄνθρωποι ἂν δέν ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, ἀφοῦ εἶναι κατεξοχήν κοινωνικά ὄντα. Τό νά ὀρθώνεις ἐμπόδια στήν ἐπικοινωνία εἶναι σάν νά υποβιβάζεις τόν ἄνθρωπο στήν κατάσταση τοῦ « πράγματος » καί αὐτό εἶναι ἔργο δυναστών, ὄχι ἐπαναστατῶν.

Ἐπιτρέψτε μου νά τονίσω, πώς ἡ συνηγορία μου γιά τήν πράξη ἀποκλείει κάθε ἰδέα διχοτόμησης, κατά τήν ὁποία ἡ πράξη μπορεῖ νά διαιρεθεῖ σ' ἕνα στάδιο στόχασης πού προηγεῖται, καί σ' ἕνα στάδιο δράσης πού ἀκολουθεῖ. Δράση καί στοχασμός λειτουργοῦν ταυτόχρονα. Μιά κριτική ἀνάλυση τῆς πραγματικότητας μπορεῖ ὥστόσο ν' ἀποκαλύψει ὅτι μιὰ ὀρισμένη μορφή δράσης εἶναι ἀδύνατη ἢ ἀκατάλληλη πρὸς τό παρόν. Ἐκεῖνοι πού ὕστερα ἀπό σκέψη ἀντιλαμβάνονται τό ἀνεφικτό ἢ τό ἀκατάλληλο μιᾶς ὀρισμένης μορφῆς δράσης (πού πρέπει κατά συνέπεια νά ἀναβληθεῖ ἢ νά ὑποκατασταθεῖ) δέν θά πρέπει νά κατηγοροῦνται γιά ἀδράνεια. Ὁ κριτικός στοχασμός εἶναι ἐπίσης δράση.

Εἶχα πεῖ πιό πάνω, ὅτι στήν παιδεία ἡ προσπάθεια τοῦ δα-

⁴ « Ἐνῶ μποροῦμε νά προσμένουμε κάποια ὠφέλεια ἀπό τήν ἀμφιβολία » εἶπε ὁ Fidel Castro στό λαό τῆς Κούβας, δταν τούς ἀνάγγελλε τόν θάνατο τοῦ Τσέ Γκεβάρα, « τό βέμα, ὁ φόβος τῆς ἀλήθειας, ἡ συνηγορία μέ τίς ψευδαισθήσεις καί μέ τά ψέματα ποτέ δέν ὑπῆρξαν τά ὄπλα τῆς ἐπανάστασης ». (Παρμένο ἀπό τήν ἐφημερίδα Gramma, 17 τοῦ Ὀχτώβρη, 1967. (Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

σκάλου-μαθητῆ νά κατανοήσει ένα γνώσιμο αντικείμενο δέν ἐξαντλεῖται σ' αὐτό τό αντικείμενο, γιατί ἡ ἐνέργειά του ἐπεκτείνεται σέ ἄλλους μαθητές-δασκάλους κατά τέτοιο τρόπο πού τό γνώσιμο αντικείμενο γίνεται ένα μέσο γιά τήν ἄσκηση τῆς γνωστικῆς ικανότητάς τους. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἐπαναστατική δράση. Δηλαδή, οἱ καταπιεζόμενοι καί οἱ ἡγέτες εἶναι ἐξίσου τά Ἵποκείμενα τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης καί ἡ πραγματικότητα χρησιμεύει ὡς μέσο γιά τή μεταμορφωτική δράση καί τῶν δύο ομάδων. Σ' αὐτή τή θεωρία τῆς δράσης δέν μπορεῖ νά μιλάει κανεὶς γιά τό δρῶν πρόσωπο, ἢ ἀπλῶς γιά τά δρῶντα πρόσωπα, ἀλλά γιά δρῶντα πρόσωπα πού βρισκονται σέ ἀμοιβαία ἐπικοινωνία.

Αὐτή ἡ θέση μπορεῖ νά φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει διχασμό, διχοτόμηση, διάσπαση τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων. Στήν πραγματικότητα σημαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο : τήν ἐπαφή τους. Δίχως αὐτή τήν ἐπαφή, ἔχουμε πράγματι διχοτόμηση : τοὺς ἡγέτες ἀπό τή μιὰ μεριά, καί τόν λαό ἀπό τήν ἄλλη, ὡς ένα ἔκτυπο τῶν σχέσεων τῆς καταπίεσης. Ἐρνηση τῆς ἐπικοινωνίας στήν ἐπαναστατική διαδικασία, ἀποφυγή τοῦ διαλόγου μέ τό λαό, μέ τό πρόσχημα ὅτι ἔτσι τόν ὀργανώνεις καλύτερα, ἢ τοῦ μεγαλώνεις τήν ἐπαναστατική δύναμη, ἢ ὅτι τοῦ ἐξασφαλίζεις τή μονολιδικότητα, δέν εἶναι στήν πραγματικότητα παρά φόβος τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι φόβος μπροστά στόν λαό ἢ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στόν λαό. Ὅταν ὅμως δέν ἐμπιστεύεσαι τό λαό δέν ὑπάρχει λόγος νά ἀγωνίζεσαι γιά τήν ἀπελευθέρωσή του. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ ἐπανάσταση δέν γίνεται κόν γιά τόν λαό, ἀλλά « ἀπό » τόν λαό γιά τοὺς ἡγέτες : μιὰ πλήρης αὐτο-ἀρνηση.

Ἡ ἐπανάσταση δέν γίνεται οὔτε ἀπό τοὺς ἡγέτες γιά τόν λαό οὔτε ἀπό τόν λαό γιά τοὺς ἡγέτες, ἀλλά ἀπό τοὺς δύο μαζί, πού δροῦν μέ ἀκλόνητη ἀλληλεγγύη. Ἡ ἀλληλεγγύη αὐτή γεννιέται μόνον ὅταν οἱ ἡγέτες δίνουν σ' αὐτήν δείγματα μετριοφροσύνης, ἀγάπης καί θαρραλέας ἐπικοινωνίας μέ τό λαό. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δέν διαθέτουν ἀρκετό θάρρος γι' αὐτή τήν ἐπαφή — ἀλ-

λά όταν οι άνθρωποι αποφεύγουν την έπαφή καταντούν άκαμ-
πτοι και μεταχειρίζονται τους άλλους ως απλά αντικείμενα.
'Αντί να τροφοδοτούν τη ζωή, τη σκοτώνουν. 'Αντί να έπιζητούν
τη ζωή, δραπετεύουν από τη ζωή. Και αυτά όλα είναι γνωρί-
σματα των δυναστών.

Μερικοί ίσως νομίζουν ότι τό να ύποστηρίζεις τό διάλογο
— την έπαφή των ανθρώπων στον κόσμο για τον μετασχηματισμό
του — είναι άφέλεια και ύποκειμενικός ιδεαλισμός⁵. Δέν ύάρ-
χει ώστόσο τίποτα πιο πραγματικό ή συγκεκριμένο από τους άν-
θρώπους μέσα στον κόσμο και μαζί μέ τον κόσμο, από τους
άνθρώπους μαζί μέ τους άλλους ανθρώπους — και από τους
λίγους ανθρώπους έναντια στους πολλούς, όπως είναι οι κατα-
πιεστικές και οι καταπιεζόμενες τάξεις.

'Η άληθινή επανάσταση έπιχειρεί να μετασχηματίσει την
πραγματικότητα πού γεννά την άπανθρωπίζουσα αυτή κατά-
σταση. 'Εκείνοι, πού τά συμφέροντά τους έξυπηρετούνται άπ'
αυτή την πραγματικότητα, άδυνατούν να κάνουν αυτόν τον με-
τασχηματισμό. Αυτός θά πρέπει να γίνει από τους δυναστεύ-
μενους μαζί μέ τους ήγέτες τους. Αυτή ή άλήθεια όμως πρέπει
να άποκτήσει μία ριζική συνέπεια. Δηλαδή, οι ήγέτες όφείλουν
να την ύλοποιήσουν μέ την έπαφή τους μέ τό λαό. Σ' αυτή την
έπικοινωνία και τά δυό μέρη μεγαλώνουν μαζί, και οι ήγέτες,
άντι να είναι άπλώς αυτόκλητοι, άναδειχονται ή άναγνωρίζον-
ται μέ την πράξη τους μαζί μέ την πράξη του λαού.

Πολλοί, πού είναι δέσμοι μιās μηχανιστικής αντίληψης τής
πραγματικότητας, δέν καταλαβαίνουν ότι ή συγκεκριμένη κα-
τάσταση των ανθρώπων καθορίζει τη συνείδησή τους για τον
κόσμο και πώς αυτή ή συνείδηση μέ τη σειρά της καθορίζει τη
στάση τους και τον τρόπο πού συναλλάσσονται μέ την πραγμα-
τικότητα. Νομίζουν πώς αυτή ή πραγματικότητα μπορεί να με-
τασχηματιστεί μηχανιστικά⁶, χωρίς να θέτουν ως πρόβλημα

⁵ 'Επαναλαβαίνω ότι αυτή ή διαλογική συνάντηση δέν μπορεί να γίνει
ανάμεσα σε άνταγωνιστές.

⁶ « Οι έποχές, όπου οι κυρίαρχες τάξεις είναι άυλόνητες, έποχές κατά τις

τή λαθεμένη συνείδηση τῆς πραγματικότητας, ἢ χωρὶς νὰ ἀναπτύσσουν διαμέσου τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης, μιὰν ἐπαναστατικὴ συνείδηση πού θά εἶναι ὄλο καὶ λιγότερο λαθεμένη. Δέν ὑπάρχει ἱστορικὴ συνείδηση πού νὰ μὴν εἶναι ἀνθρώπινη. Δέν ὑπάρχει ἱστορία χωρὶς ἀνθρώπους, οὔτε ἱστορία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπάρχει μόνο ἱστορία τῶν ἀνθρώπων, φτιαγμένη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ (ὅπως τόνισε ὁ Μάρξ), ἱστορία πού μέ τή σειρά της φτιάχνει τοὺς ἀνθρώπους. Μόνον ὅταν ἀφαιρεῖται ἀπὸ τίς πλειοψηφίες τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν στὴν ἱστορία ὡς Ὑποκείμενα, αὐτὲς δυναστεύονται καὶ ἀλλοτριώνονται. Γιὰ ν' ἀντικατασταθεῖ ἐπομένως ἡ κατάστασή τους ὡς ἀντικειμένων ἀπὸ μιὰ κατάσταση ὅπου θά εἶναι Ὑποκείμενα — ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς κάθε ἀληθινῆς ἐπανάστασης — χρειάζεται ὁ λαὸς νὰ δρᾷ καὶ νὰ σκέφτεται πάνω στὴν πραγματικότητα πού πρέπει νὰ ἀλλάξει.

Θά ἦταν πράγματι ἰδεαλιστικὸ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι οἱ ἄνθρωποι μόνο μὲ τὸ νὰ στοχάζονται τὴν καταπιεστικὴν πραγματικότητα καὶ μέ τὸ νὰ ἀνακαλύπτουν τὴν κατάστασή τους ὡς ἀντικειμένων, γίνονται αὐτομάτως Ὑποκείμενα. Ἐν ὅμως αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση καὶ μόνη δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν γίνεῖ Ὑποκείμενα, σημαίνει, πάντως, ὅπως ὑποστήριξε ἕνας συνερευνητὴς μου⁷, ὅτι εἶναι « Ὑποκείμενα σέ ἀναμονή » — μιὰν ἀναμονή πού τὰ ὀδηγεῖ νὰ ἐπιζητοῦν νὰ σταθεροποιήσουν τὴ νέα τους κατάσταση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, θά ἦταν σφαλερὴ ἀφετηρία νὰ πιστεύουμε, ὅτι ὁ ἀκτιβισμὸς (πού δέν εἶναι ἀληθινὴ δραστηριότητα) εἶναι ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἐπανάσταση. Οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀληθινὰ κριτικοὶ ἂν ζοῦν τὴν πληρότητα τῆς πράξης, δηλαδή, ἂν ἡ

ὁποῖες τὸ ἐργατικὸ κίνημα πρέπει νὰ ἀμύνεται ἐνάντια σ' ἕνα ἰσχυρὸ ἀντίπαλο, πού κάπου-κάπου ἀπειλεῖ καὶ εἶναι πάντως στέρεα ἐγκαταστημένος στὴν ἐξουσία, παράγουν φυσικὰ μιὰ σοσιαλιστικὴ φιλολογία πού τονίζει κυρίως τὸ ὄλικὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικότητας, τὰ ἐμπόδια πού πρέπει νὰ ὑπερνηκθοῦν καὶ τὴν ἀνεπαρκὴ ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀνθρώπινης γνώσης καὶ δράσης» (L. Goldmann, δ.ά., σελ. 80-81).

⁷ Fernando Garcia, ἕνας Ὀνδουρανός, σ' ἕνα κύκλο μαθημάτων γιὰ Λατινοαμερικανούς στό Santiago, 1967.

δράση τους περιλαμβάνει έναν κριτικό στοχασμό που οργανώνει δλο και καλύτερα τή σκέψη τους και τούς κάνει έτσι νά προχωροῦν ἀπό μιὰ καθαρὰ ἀπλοϊκὴ γνώση τῆς πραγματικότητος σ' ἓνα ὑψηλότερο ἐπίπεδο, σ' ἓνα ἐπίπεδο που τούς ἐπιτρέπει νά συλλαμβάνουν τίς αἰτίες τῆς πραγματικότητος. "Ἄν οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀρνιόνται αὐτό τό δικαίωμα στό λαό, ἐξασθενίζουν τήν ἴδια τους τήν ἰκανότητα νά σκέφτονται — ἢ τουλάχιστο νά σκέφτονται σωστά. Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες δέν μποροῦν νά σκέφτονται χωρίς τό λαό, οὔτε γιά τό λαό, ἀλλά μόνο μαζί μέ τό λαό.

Οἱ κυρίαρχες ἑλίτ, ἀπό τήν ἄλλη, μποροῦν νά σκέφτονται — και σκέφτονται πράγματι — χωρίς τόν λαό, ἄν και δέν ἐπιτρέπουν στόν ἑαυτό τους τήν πολυτέλεια νά παραλείψουν νά σκέφτονται περί τοῦ λαοῦ, γιά νά τόν γνωρίσουν καλύτερα και νά τόν ἐξουσιάζουν ἔτσι πιό ἀποτελεσματικά. Συνεπῶς, κάθε μορφή φαινομενικῆς ἐπικοινωνίας και διαλόγου τῶν ἑλίτ μέ τίς μάζες εἶναι στήν πραγματικότητα κατάθεση « ἀνακοινωθέντων », που τό περιεχόμενό τους ἀποβλέπει στήν ἄσκηση μιᾶς ὑποδουλτικῆς ἐπιρροῆς.

Γιατί οἱ κυρίαρχες ἑλίτ δέν ἐξασθενοῦν δταν δέν σκέφτονται μαζί μέ τό λαό ; Διότι ὁ λαός ἀποτελεῖ τήν ἀντίθεσή τους, τόν ἴδιο τό λόγο ὑπαρξῆς τους. "Ἄν οἱ ἑλίτ ἐπρόκειτο νά σκέφτονται μαζί μέ τόν λαό, τότε ἡ ἀντίφαση θά ξεπερνοῖταν και οἱ ἑλίτ δέν θά μπορούσαν πιά νά ἄρχουν. Ἐπό τήν ἀποψη τῶν κυριαρχων ὁποιασδήποτε ἐποχῆς, ἡ ὀρθή σκέψη προϋποθέτει τή μή σκέψη τοῦ λαοῦ. "Ὅπως γράφει ὁ Niebuhr :

« Ὁ κ. Giddy, ὁ μετέπειτα πρόεδρος τῆς Βρετανικῆς Βασιλικῆς Ἐταιρίας, πρόβαλε ὀρισμένες ἀντιρρήσεις που ἀνάλογές τους μπορεῖ κανεῖς νά βρῖσκει σέ κάθε χώρα : ὅσο κι ἄν εἶναι εὐλογοφανές θεωρητικά τό πρόγραμμα παροχῆς παιδείας στίς ἐργαζόμενες φτωχές τάξεις, θά ἦταν ἐπιζήμιο γιά τά ἦθη τους και γιά τήν εὐτυχία τους. Γιατί θά τούς διδάξει νά περιφρονοῦν τή μοῖρα τους στή ζωὴ ἀντί νά τούς κάνει καλοῦς ἐργάτες στή γεωργία

καί στίς ἄλλες ἐργασιακές ἀπασχολήσεις· ἀντί νά τούς διδάξει τήν ὑποταγή θά τούς κάνει φιλόνικους καί ἀπειθαρχους, ὅπως τό εἶδαμε στίς βιομηχανικές χώρες. Τά γράμματα θά τούς βοηθήσουν νά διαβάσουν ἐπαναστατικές μπροσοῦρες, ἀχρεῖα βιβλία καί ἐκδόσεις ἐνάντια στόν χριστιανισμό· θά τούς κάνουν αὐθάδεις μπροστά στους ἀνωτέρους τους, καί σέ μερικά χρόνια ἡ νομοθεσία θά θεωρήσει ἀναγκαῖο νά στρέψει ἐναντίον τους τό ἰσχυρό μπράτσο τῆς ἐξουσίας»⁸.

Ἐκεῖνο πού πραγματικά ἤθελε ὁ κ. Giddy (καί ἐκεῖνο πού οἱ σημερινές ἐλίτ θέλουν, ἂν καί δέν καταδικάζουν τή λαϊκή παιδεία τόσο κυνικά καί ἀνοιχτά) ἦταν νά μή σκέφτεται ὁ λαός. Κι ἐφόσον οἱ κ.κ. Τζίντυ δλων τῶν ἐποχῶν, ὡς τάξη καταπιεστών, δέν μπορούν νά σκεφτοῦν μαζί μέ τόν λαό, δέν μπορούν καί ν' ἀφήνουν τόν λαό νά σκέφτεται ὁ ἴδιος.

Δέν ἰσχύει ὁμως τό ἴδιο γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες. Ἄν αὐτοί δέν σκέφτονται μαζί μέ τόν λαό, χάνουν τή ζωτικότητά τους. Ὁ λαός εἶναι ἡ συστατική μήτρα τους καί ὄχι ἀπλό ἀντικείμενο τῆς σκέψης τους. Ἄν καί οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες μπορεῖ νά χρειάζεται νά σκέφτονται καί περὶ τοῦ λαοῦ, γιά νά τόν καταλάβουν καλύτερα, ἡ σκέψη αὐτή διαφέρει ἀπό τή σκέψη τῶν ἐλίτ. Γιατί ὅταν σκέφτονται τόν λαό, γιά τήν ἐλευθέρωσή του (κι ὄχι γιά τήν ὑποταγή του), οἱ ἡγέτες δίνουν ἀπό τόν ἑαυτό τους τή σκέψη τοῦ λαοῦ. Ἡ πρώτη, εἶναι ἡ σκέψη τοῦ ἀφέντη· ἡ ἄλλη εἶναι ἡ σκέψη τοῦ συντρόφου.

Ἡ κυριαρχία, ἀπό τήν ἴδια τή φύση της, ἀπαιτεῖ μόνο ἓναν κυρίαρχο πόλο καί ἓναν κυριαρχούμενο πόλο σέ ἀντιθετική ἀντίφαση. Ἡ ἐπαναστατική ἀπελευθέρωση, πού προσπαθεῖ νά λύσει αὐτή τήν ἀντίφαση, περικλείνει τήν ὑπαρξη ὄχι μόνο αὐτῶν τῶν δύο πόλων ἀλλά καί μιᾶς ἡγετικῆς οἰκίας πού ἀναδειχνεται στή διάρκεια αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Αὐτή ἡ ἡγετική οἰκία

⁸ Niebuhr, δ.ά., σελ. 117-118. Ἡ Βασιλική Ἐταιρία τοῦ Λονδίνου (Royal Society) εἶναι ἓνας ἀγγλικός ὀργανισμός ἐπιστημόνων πού ἰδρύθηκε στόν 17ο αἰώνα καί ἀντιστοιχεῖ στήν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γαλλίας καί ἄλλων χωρῶν. (Σημ. Μετ.).

δα ή ταυτίζει τον έαυτό της με την καταπιεστική κατάσταση του λαού, ή δέν είναι επαναστατική. Τό νά σκέφτεσαι άπλώς περί του λαού, όπως κάνουν οι κυρίαρχοι, δίχως νά δινεις τίποτα από τον έαυτό σου μέσα σέ τούτη τή σκέψη, σημαίνει νά παραλείπεις νά σκέφτεσαι μαζί μέ τόν λαό — σίγουρο σημάδι ότι έπαψες νά είσαι επαναστάτης ήγέτης.

Στή διαδικασία τής καταπίεσης οι έλίτ υπάρχουν χάρη στον « ζωντανό θάνατο » τών καταπιεζομένων και άναγνωρίζουν τόν άληθινό έαυτό τους μέσα στην κάθετη σχέση ανάμεσα σ' αυτούς τους ίδιους και στους τελευταίους. Στήν επαναστατική διαδικασία υπάρχει μόνο ένας δρόμος νά πετύχουν τήν άυθεντικότητά τους οι άναδεδόμενοι ήγέτες : πρέπει νά « πεθάνουν » γιά νά ξαναγεννηθούν μέσα από και μαζί μέ τους καταπιεζόμενους.

Μπορούμε πολύ σωστά νά πούμε ότι στή διαδικασία τής καταπίεσης κάποιος καταπιέζει κάποιον άλλον. Δέν μπορούμε όμως νά πούμε ότι στή διαδικασία τής επανάστασης κάποιος άπολυτρώνει κάποιον άλλον, ούτε ότι κάποιος άπολυτρώνει τόν έαυτό του, αλλά ότι οι άνθρωποι από κοινού άπολυτρώνουν ό ένας τόν άλλον. Αύτή ή θέση δέν έχει τό νόημα μιās ύποτίμησης του ρόλου τών ήγετών, αντίθετα ύπογραμμίζει τήν αξία τους. Ύπάρχει πιό σπουδαίο πράγμα από τό νά ζεις και νά δουλεύεις μαζί μέ τους καταπιεζόμενους, μέ τους « άπόβλητους τής ζωής », μέ τους « κολασμένους τής γής » ; Σ' αύτή τήν έπαφή οι επαναστάτες ήγέτες θά βρουν όχι μόνο τό σκοπό τής ζωής τους αλλά και μιá πηγή χαράς. Από τήν ίδια τή φύση τους, οι επαναστάτες ήγέτες μπορούν νά κάνουν εκείνο πού οι κυρίαρχες έλίτ είναι άνίκανες νά κάνουν μέ άυθεντικότητα.

Κάθε προσέγγιση προς τους καταπιεζόμενους από τίς έλίτ, σάν τάξη, είναι τυλιγμένη μέ λόγια ψεύτικης γενναιοψυχίας, πού τήν περιγράψαμε στό Κεφάλαιο Γ. Οι επαναστάτες ήγέτες, όμως, δέν μπορούν νά είναι ύποκριτικά γενναιοψυχοι, ούτε μπορούν νά χειραγωγούν. Ένώ οι καταπιεστικές έλίτ προκόβουν μέ τό νά ποδοπατούν τόν λαό, οι επαναστάτες ήγέτες προκόβουν μόνο μέ τήν έπαφή τους μέ τόν λαό. Γι' αυτούς τους λόγους ή δρα-

στηριότητα του καταπιεστή δεν μπορεί να είναι ανθρωπιστική, ενώ η δραστηριότητα του επαναστάτη είναι κατανάγκη ανθρωπιστική.

Τόσο η άπανθρωπιά των καταπιεστών, όσο και ο επαναστατικός ανθρωπισμός κάνουν χρήση της επιστήμης. Η επιστήμη όμως και η τεχνολογία στα χέρια των δυναστών χρησιμοποιούνται για να υποβιβάσουν τους ανθρώπους στην κατάσταση των «πραγματών», ενώ στα χέρια των επαναστατών χρησιμοποιούνται για να προαγάγουν την εξανθρώπιση. Οι καταπιεζόμενοι όμως πρέπει να γίνουν τά 'Υποκείμενα αυτής της εξανθρώπισης, για να μην εξακολουθούν να θεωρούνται σάν σκέτα αντικείμενα επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Ο επιστημονικός επαναστατικός ανθρωπισμός δεν μπορεί, στο όνομα της επανάστασης, να μεταχειρίζεται τους καταπιεζόμενους ως αντικείμενα για ανάλυση και (βασίζόμενος στην ανάλυση αυτή) να παρουσιάζεται με οδηγίες σωστής συμπεριφοράς. Αν τό κάνει αυτό, πέφτει σ' έναν από τους μύθους της ιδεολογίας των καταπιεστών : *τήν απολυτοποίηση της άγνοιας*. Ο μύθος αυτός προϋποθέτει ότι υπάρχει κάποιος πού κρίνει τελεσίδικα για την άγνοια κάποιου άλλου. Εκείνος πού κάνει τόν κριτή, όρίζει τόν έαυτό του και την τάξη στην όποια ανήκει ως προνομιακούς κατόχους των γνώσεων ή ως γεννημένους για να γίνουν τέτοιοι κάτοχοι. Κατά συνέπεια, όρίζει τούς άλλους σάν άλλότρια όντα. Τά λόγια της τάξης του είναι τά « αληθινά » λόγια πού αυτός επιβάλλει ή επιχειρεί να επιβάλλει στους άλλους : στους καταπιεζόμενους, από τούς όποιους έχει αφαιρεθεί ό λόγος. Αυτοί πού κλέβουν τόν λόγο των άλλων καλλιεργούν μιά βαθειά άμβιβολία για τίς ίκανότητες των άλλων και τούς θεωρούν άναρμόδιους. Κάθε φορά πού λένε τόν δικό τους λόγο, δίχως να δίνουν προσοχή στον λόγο εκείνων στους όποιους άπαγόρευαν να μιλάνε, νιώθουν πιά έξοικειωμένοι στό να έξουσιάζουν και άποκτούν την όρεξη να καθοδηγούν, να διατάζουν, να διοικούν. Δεν μπορούν πιά να ζήσουν χωρίς να έχουν κάποιον στον όποιο να δίνουν δια-

ταγές. Σέ τέτοιες συνθήκες, ό διάλογος είναι αδύνατος.

Οί έπιστήμονες και άνθρωπιστές ηγέτες τής έπανάστασης δέν πιστεύουν στόν μύθο τής άμάθειας του λαού. Δέν έχουν τό δικαίωμα ν' άμφιβάλλουν ούτε στιγμή διτι πρόκειται άπλώς για ένα μύθο. Δέν μπορούν νά πιστεύουν διτι μόνο αυτοί ξέρουν τά πάντα, γιατί αυτό σημαίνει διτι άμφιβάλλουν για τόν λαό. "Αν και μπορούν εύλογα ν' άναγνωρίζουν διτι οί ίδιοι, χάρη στην έπαναστατική τους συνείδηση, βρίσκονται σ' ένα επίπεδο γνώσεων διαφορετικό από τό επίπεδο έμπειρικής γνώσης πού κατέχει ό λαός, δέν έχουν δικαίωμα νά έπιβάλλουν τόν έαυτό τους και τίς γνώσεις τους πάνω στους άλλους. Δέν μπορούν νά ρίχνουν συνθήματα στόν λαό, αλλά θά πρέπει ν' άνοιξουν διάλογο μαζί του, έτσι πού οί έμπειρικές γνώσεις του λαού, θρεμμένες από τών ηγετών τους τήν κριτική γνώση, νά μετουσιώνονται βαθμιαία σέ γνώση για τίς αιτίες τής πραγματικότητας.

Θά ήταν άφέλεια νά περιμένει κανείς από τίς καταπιεστικές έλίτ νά άποκηρύξουν τόν μύθο πού άπολυτοποιεί τήν άγνοια του λαού. Θά ήταν όμως αντίφαση στόν ίδιο τόν όρο έπανάσταση αν οί έπαναστάτες ηγέτες δέν τό έκαναν αυτό, και ακόμα μεγαλύτερη αντίφαση αν ενεργούσαν σύμφωνα μέ τούτον τό μύθο. Τό καθήκον τών έπαναστατών ηγετών είναι νά θέτουν ως προβλήματα όχι μόνο τούτον τό μύθο, αλλά και όλους τους μύθους πού χρησιμοποιούν οί δυναστευτικές έλίτ για νά καταπιέζουν. "Αν, άπεναντίας, οί έπαναστάτες ηγέτες επιμένουν νά μιμούνται τίς μέθοδες κυριαρχίας τών καταπιεστών, ό λαός μπορεί ν' αντίδράσει μ' έναν από τους δύο τρόπους : είτε, σέ όρισμένες ιστορικές περιστάσεις, θά πειθαρχήσει στό νέο περιεχόμενο πού οί ηγέτες καταθέτουν μέσα του, είτε, σέ άλλες περιστάσεις, θά φοβηθεί από ένα « λόγο » πού άπειλεί τόν φωλιασμένο μέσα του καταπιεστή⁹. Σέ καμιά από τίς δύο περι-

⁹ Καμιά φορά ό « λόγος » αυτός ούτε καν προφέρεται. "Η παρουσία κάποιου (όχι κατανάγκη τής έπαναστατικής ομάδας) πού είναι ενδεχόμενο νά άπειλήσει τόν φωλιασμένο μέσα στό λαό καταπιεστή, είναι άρκετή για νά πάρει ό τελευταίος καταστροφικές θέσεις "Ένας μαθητής μου έλεγε κάποτε μέ ποιό τρόπο κάποιος φανατισμένος Ιερωμένος, σέ μιά λα-

πτώσεις δέν γίνεται επαναστάτης. Στην πρώτη περίπτωση ή επανάσταση είναι μιá αὐταπάτη. Στη δεύτερη είναι κάτι τό αδύνατο.

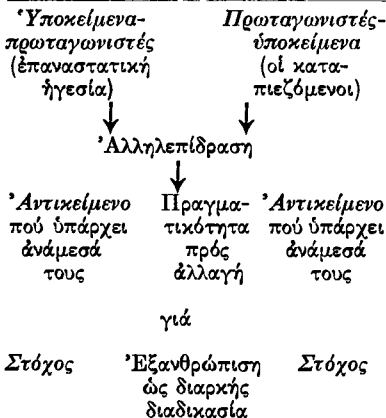
Όρισμένα καλοπροαίρετα, αλλά άποπροσανατολισμένα πρόσωπα κάνουν τήν ὑπόθεση ότι μιá πού ή διαλογική διαδικασία τραβάει σέ μάκρος¹⁰, (πράγμα πού, στη δοσμένη περίπτωση,

τινοαμερικανική άγροτική κοινότητα, καταδίκασε τήν παρουσία δυό « κομμουνιστών » πού « έθεταν » σέ κίνδυνο « τήν Καθολική Πίστη ». Τήν ίδια νύχτα οι χωρικοί συνάχτηκαν και πήγαν νά κάψουν ζωντανούς δυό άπλους δημοδιδάσκαλους πού δίδασκαν τά ντόπια παιδιά "Ίσως ό Ιερωμένος νά είχε δει στό σπίτι τών δασκάλων κάποιο βιβλίο μέ τήν εικόνα ενός γενειοφόρου στό ξώφυλλο..

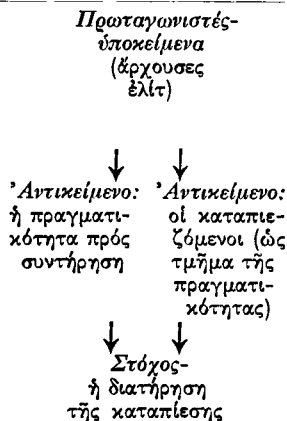
¹⁰ Γιά μιá φορά ακόμα επιθυμώ νά τονίσω ότι δέν ὑπάρχει διάσταση ανάμεσα στό διάλογο και στην επαναστατική δράση. Δέν διακρίνουμε ένα στάδιο γιά τόν διάλογο κι ένα άλλο στάδιο γιά τήν επανάσταση. Άντίθετα, θεωρούμε τόν διάλογο ως τήν οὐσία τής επαναστατικής δράσης. Στη θεωρία αὐτῆς τής δράσης, οι πρωταγωνιστές δι-υποκειμενικά κατευθύνουν τή δράση τους στό *άντικείμενο* (τήν *πραγματικότητα*, πού τά συνδέει) έχοντας ως *άντικειμενικό* τους σκοπό τόν *έξανθρωπισμό* τών *άνθρώπων* (διαμέσου τού μετασχηματισμού τής *πραγματικότητας*).

Στή θεωρία τής καταπιεστικής δράσης, πού είναι στην οὐσία της αντιδιαλογική, τό παραπάνω σχήμα άπλοποιείται: οι *πρωταγωνιστές* έχουν ως ταυτόχρονα *άντικείμενα* τής δράσης τους τόσο τήν *πραγματικότητα* όσο και τούς *καταπιεζόμενους*, καθώς και τή συντήρηση τής καταπίεσης (διαμέσου τής συντήρησης τής καταπιεστικής *πραγματικότητας*) γιά *άντικειμενικό* τους σκοπό.

Θεωρία τής επαναστατικής δράσης
Δι-υποκειμενικότητα

Θεωρία τής καταπιεστικής δράσης

δέν είναι αληθινό), θά πρέπει νά διεξαγάγουν τήν επανάσταση χωρίς έπαφή μέ τόν λαό, αλλά μέ « άνακoinωθέντα », καί όταν θά κερδηθεῖ ἡ επανάσταση, τότε θά άναπτύξουν μιá ριζική εκπαιδευτική προσπάθεια. Αιτιολογοῦν άκόμα αὐτή τή μέθοδο, λέγοντας ότι δέν είναι δυνατό νά άναληφθεῖ ἡ άγωγή — ἡ άπελευθερωτική άγωγή — πρίν νά καταληφθεῖ ἡ έξουσία.

Ἄξίζει τόν κόπο νά αναλύσουμε μερικά βασικά σημεῖα τῶν παραπάνω Ισχυρισμῶν. Αὐτοί οἱ άνθρωποι (ἢ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς) πιστεύουν στήν άνάγκη τοῦ διαλόγου μέ τόν λαό, αλλά δέν πιστεύουν πῶς ένας τέτοιος διάλογος είναι έφικτός πρίν τήν κατάληψη τῆς έξουσίας. Ὅταν όμως άρνιόνται ότι είναι δυνατό οἱ ἡγέτες νά συμπεριφέρονται μέ κριτικά διαπαιδαγωγητικό τρόπο προτοῦ νά καταλάβουν τήν έξουσία, άρνιόνται τή διαπαιδαγωγητική ιδιότητα τῆς επανάστασης, τήν πολιτιστική δράση της πού προετοιμάζει τή μετατροπή της σέ πολιτιστική επανάσταση.

Ἐχω τονίσει πολλές φορές ότι θά ἦταν άφέλεια νά περιμένει κανείς ἀπό τίς καταπιεστικές ἑλίτ νά εφαρμόσουν μιá λυτρωτική παιδεία. Ἄλλά, ἐπειδή ἡ επανάσταση έχει άναντίρρητα διαπαιδαγωγητικό χαρακτήρα, μέ τήν έννοια ότι ἂν δέν άπελευθερώνει δέν είναι επανάσταση, ἡ κατάληψη τῆς έξουσίας είναι μόνο μιá στιγμή — άδιάφορο πόσο άποφασιστική — στήν επαναστατική πορεία. Ὡς πορεία, τό πρίν ἀπό τήν επανάσταση είναι τοποθετημένο μέσα στήν καταπιεστική κοινωνία καί γίνεται φανερό μόνο στήν επαναστατική συνείδηση.

Ἡ επανάσταση γεννήθηκε ὡς κοινωνική όντότητα μέσα στήν καταπιεστική κοινωνία. Στό βαθμό πού είναι πολιτιστική δράση, δέν μπορεί παρά ν' ανταποκρίνεται στίς δυνατότητες τῆς κοινωνικῆς όντότητας ἀπό τήν όποία προέρχεται. Κάθε όντότητα άναπτύσσεται (ἢ αλλάζει) μέσα στόν ἴδιο τόν έαυτό της, χάρη στήν άλληλεπίδραση τῶν αντιφάσεων της. Οἱ έξωτερικοί παράγοντες, ἂν καί άναγκαῖοι, είναι άποτελεσματικοί μόνο ἂν συμπίπτουν μέ αὐτές τίς δυνατότητες¹¹. Τό καινούρ-

¹¹ Βλ., σχετικά μέ τοῦτο τό σημείο : Μάο Τσέ-Τούγκ, *Διαλεκτά Έργα*.

γιο τῆς ἐπανάστασης γεννιέται μέσα στήν παλιά, καταπιεστική κοινωνία. Ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ μόνο μίαν ἀποφασιστική στιγμή τῆς συνεχιζόμενης ἐπαναστατικῆς πορείας. Σέ μιά δυναμική, καί ὄχι σέ μιά στατική, ἀποψη τῆς ἐπανάστασης, δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο « πρὶν », ἢ « μετὰ », μέ τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ὡς διαχωριστική γραμμή.

Ἡ ἐπανάσταση, γεννημένη σέ ἀντικειμενικές συνθήκες, ἐπιδιώκει νά ξεπεράσει τήν κατάσταση καταπίεσης, ἐγκαινιάζοντας μιά κοινωνία ἀνθρώπων πού ὀδεύει σέ μιά συνεχῆ ἀπελευθέρωση. Ἡ παιδευτική, διαλογική ποιότητα τῆς ἐπανάστασης, πού τήν κάνει νά εἶναι καί μιά « πολιτιστική ἐπανάσταση » πρέπει νά εἶναι παρούσα σ' ὅλα τῆς τά στάδια. Αὐτή ἡ παιδευτική ποιότητα, εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό ἀποτελεσματικά ὄργανα γιά τήν προφύλαξη τῆς ἐπανάστασης ἀπό τήν ἀπολίθωση καί τή στρωμάτωσή της σ' ἓναν ἀντεπαναστατικό γραφειοκρατικό ὄργανισμό. Γιατί ἡ ἀντεπανάσταση διεξάγεται ἀπό ἐπαναστάτες πού ἔχουν γίνει ἀντιδραστικοί.

Ἄν δέν εἶναι δυνατός ὁ διάλογος μέ τόν λαό πρὶν ἀπό τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἐπειδή ὁ λαός δέν ἔχει τήν πείρα τοῦ διαλόγου, δέν θά εἶναι δυνατή οὔτε ἡ κατάληψη τῆς ἐξουσίας, ἐπειδή ὁ λαός εἶναι ἐξίσου ἀμάθητος ἀπό ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἐπαναστατική διαδικασία εἶναι δυναμική, καί σ' αὐτή τῆ συνεχιζόμενη δυναμική, στήν πράξη τοῦ λαοῦ μαζί μέ τούς ἐπαναστατικούς ἡγέτες, ὁ λαός καί οἱ ἡγέτες θά μάθουν καί τόν διάλογο καί τήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. (Αὐτό εἶναι τόσο φανερό, ὅσο καί τό νά βεβαιώνεις ὅτι ὁ ἄνθρωπος μαθαίνει κολύμπι μέσα στό νερό καί ὄχι σέ μιά βιβλιοθήκη).

Ἡ διάλογος μέ τόν λαό δέν εἶναι οὔτε παραχώρηση, οὔτε δῶρο, καί πολύ λιγότερο εἶναι μιά τακτική πού ἐφαρμόζεται μέ σκοπό τήν ἐξουσίαση. Ἡ διάλογος, ὅπως καί ἡ συνάντηση τῶν ἀνθρώπων γιά τήν « ὀνομάτιση » τοῦ κόσμου, εἶναι μιά θεμελιώδη προϋπόθεση γιά τήν πραγματική ἀνθρώπισή τους. Ὅπως λέει ὁ Gajo Petrovic :

«'Ελεύθερη δράση είναι μόνο ή δράση πού μ' αὐτήν ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει τὸν κόσμον του καὶ τὸν ἑαυτοῦ... Μιά θετική προϋπόθεση τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ γνώση τῶν ὀρίων τῆς ἀναγκαιότητας, ἡ γνώση τῶν ἀνθρώπινων δημιουργικῶν δυνατοτήτων... Ὁ ἀγώνας γιὰ μιὰν ἐλεύθερη κοινωνία δέν εἶναι ἀγώνας γιὰ μιὰν ἐλεύθερη κοινωνία παρά μόνον ἂν μ' αὐτόν δημιουργεῖται ἕνας ἀκόμα μεγαλύτερος βαθμὸς ἀτομικῆς ἐλευθερίας»¹².

Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, τότε ἡ ἐπανάσταση εἶναι κατεξοχὴν παιδευτική στὸν χαρακτήρα της. Ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐπανάσταση σημαίνει, ἐπομένως, ἀνοιγμα πρὸς τὸν λαὸ καὶ ὄχι στεγανὸ σφάλισμα πρὸς αὐτόν. Σημαίνει ἐπίσης ἐπαφή μὲ τὸ λαὸ καὶ ὄχι δυσπιστία. Καί, ὅπως τόνισε ὁ Λένιν, ὅσο περισσότερη θεωρία ἀπαιτεῖ μιὰ ἐπανάσταση, τόσο περισσότερο οἱ ἀρχηγοὶ της πρέπει νὰ εἶναι μαζί μὲ τὸν λαὸ γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὴ δύναμη τῆς καταπίεσης.

Μὲ βάση αὐτές τις γενικές σκέψεις, ἄς ἐπιχειρήσουμε μιὰ διεξοδικότερη ἀνάλυση τῆς ἀντιδιαλογικῆς καὶ τῆς διαλογικῆς δράσης.

Κατάκτηση

Τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης εἶναι ἡ ἀνάγκη γιὰ κατάκτηση. Ὁ ἀντιδιαλογικὸς ἄνθρωπος, στίς σχέσεις του μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, βάζει ὡς σκοπὸ νὰ τοὺς κατακτήσει — ὅλο καὶ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα καὶ μὲ κάθε μέσο, ἀπὸ τὸ πιὸ σκληρὸ ὡς τὸ πιὸ ἐκλεπτυσμένο, ἀπὸ τὸ πιὸ κατασταλτικὸ ὡς τὸ πιὸ περιποιητικὸ (πατερναλισμὸς).

Κάθε πράξη κατάκτησης περιλαμβάνει ἕναν κατακτητὴ καὶ κάποιον ἢ κάτι πού κατακτιέται. Ὁ κατακτητὴς ἐπιβάλλει

¹² Gajo Petrovic, "Ἄνθρωπος καὶ Ἐλευθερία, σὲ *Socialist Humanism*, πού ἐκδίδει ὁ Eric Fromm (Νέα Ὑόρκη, 1965) σελ. 274-6. Βλ., ἐπίσης τὸ βιβλίο τοῦ Petrovic, *Marx in the Mid-Twentieth Century* (Νέα Ὑόρκη, 1967).

τούς σκοπούς του στους νικημένους και τούς κάνει κτῆμα του. Ἐπιβάλλει τῆ γραμμῆ πλεύσης του στὸν ἡττημένο, πού ἐσωτερικεύει αὐτό τὸ σχῆμα καὶ γίνεται ἓνα διαφορούμενο ὄν πού « φιλοξενεῖ » μέσα του ἓνα ἄλλο. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κιόλας, ἡ πράξη τῆς κατάκτησης, πού ὑποβιβάζει τοὺς ἀνθρώπους στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγμάτων, εἶναι νεκρόφιλη.

Ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀντιδιαλογικὴ δράση εἶναι ἓνα σύνδρομο τῆς πραγματικῆς, συγκεκριμένης κατάστασης καταπίεσης, ἔτσι καὶ ἡ διαλογικὴ δραστηριότητα εἶναι ἀπαραίτητη στὴν ἐπαναστατικὴ ὑπέρβαση αὐτῆς τῆς κατάστασης. Ἕνας ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀντιδιαλογικὸς ἢ διαλογικὸς μὲ ἀφηρημένο τρόπο, ἀλλὰ μέσα στὸν κόσμο, μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν εἶναι πρῶτα ἀντιδιαλογικὸς καὶ ὕστερα καταπιεστής. Εἶναι καὶ τὰ δύο συγχρόνως. Μέσα σὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ κατάσταση καταπίεσης, ὁ ἀντιδιάλογος εἶναι ἀναγκαῖος στὸν καταπιεστὴ ὡς μέσο γιὰ περαιτέρω καταπίεση, ὄχι μόνον οἰκονομικὴ, ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὴ : οἱ νικημένοι ἀποστεροῦνται ἀπὸ τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου, τῆς ἔκφρασης, ἀπὸ τὴν κουλτούρα τους. Πιο πέρα, δταν ἔχει ἀρχίσει πιά μιὰ κατάσταση καταπίεσης, ὁ ἀντιδιάλογος γίνεται ἀπαραίτητος γιὰ τὴ διατήρησή της.

Ἐπειδὴ ἡ λυτρωτικὴ δράση εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς διαλογικῆς, ὁ διάλογος δὲν ἔρχεται ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴ δράση ἀλλὰ συμβαδίζει μ' αὐτήν. Καὶ μιὰ πού ἡ ἀπελευθέρωση πρέπει νὰ εἶναι μιὰ μόνιμη κατάσταση, ὁ διάλογος γίνεται μιὰ σταθερὴ πλευρὰ τῆς λυτρωτικῆς δράσης¹³.

Ἡ ἐπιθυμία γιὰ κατάκτηση (ἢ μάλλον ἡ ἀνάγκη τῆς κατάκτησης) εἶναι σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς παρούσα στὴν ἀντιδιαλογικὴ δράση. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, οἱ καταπιεστές προσπαθοῦν ν'

13 Ὅταν μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση ἔρθει στὴν ἐξουσία, τὸ γεγονός εἶναι ὅτι σάν νέα ἐξουσία ἔχει τὸ ἠθικὸ χρέος νὰ καταστέλλει ὅποιαδήποτε ἀπόπειρα παλιόρθωσης τῆς παλιᾶς καταπιεστικῆς ἐξουσίας, δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἀντιφάσκει στὸν διαλογικὸ τῆς χαρακτῆρα. Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στοὺς πρῶην καταπιεστές καὶ στοὺς καταπιεζόμενους, δηλαδὴ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνταγωνιστικὲς τάξεις, δὲν ἦταν δυνατὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση. Καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀδύνατος καὶ μετὰ τὴν ἐπανάσταση.

άφανίσουν μέσα στον άνθρωπο την ποιότητά του, ως « μελετητή » του κόσμου. Και μιά πού οι καταπιεστές δέν μπορούν νά ολοκληρώσουν αυτόν τόν άφανισμό, αναγκάζονται νά μυθοποιούν τόν κόσμο. Για νά παρουσιάσουν στους καταπιεζόμενους και ύποδουλωμένους έναν κόσμο άπάτης, προορισμένο νά αύξάνει τήν άλλοτρίωση και τήν παθητικότητά τους, οι καταπιεστές χρησιμοποιούν μιά σειρά μεθόδων, πού έμποδίζουν τήν παρουσίαση του κόσμου ως ένα πρόβλημα, και πού τόν δείχνουν μάλλον ως άμετάβλητη πραγματικότητα, ως κάτι δοσμένο — ως κάτι πού σ' αυτό οι άνθρωποι, σάν άπλοι θεατές, όφείλουν νά προσαρμοστούν.

Οι καταπιεστές είναι ύποχρεωμένοι νά πλησιάσουν τόν λαό για νά τόν κρατήσουν παθητικό μέσω τής ύποταγής. Αύτή η προσέγγιση, ώστόσο, δέν σημαίνει συμφωνία μέ τό λαό, ούτε άπαιτεί άληθινή επικοινωνία. Οι καταπιεστές τήν πραγματοποιούν σερβίροντας τους άπαραίτητους μύθους για τή διατήρηση του κατεστημένου : λ.χ., τόν μύθο ότι τό καταπιεστικό καθεστώς είναι μιά « έλεύθερη κοινωνία »· τόν μύθο ότι όλοι οι άνθρωποι είναι έλεύθεροι νά δουλεύουν όπου επιθυμούν, ότι άν δέν τους άρέσει τό άφεντικό τους, μπορούν νά τό παρατήσουν και νά ψάξουν για άλλη δουλειά· τόν μύθο ότι αυτό τό καθεστώς σέβεται τά ανθρώπινα δικαιώματα και γι' αυτό είναι άξιο σεβασμού· τόν μύθο ότι όποιος είναι εργατικός μπορεί νά γίνει επιχειρηματίας — και, ακόμα χειρότερα, τόν μύθο ότι ό πλανώδιος πραματευτής είναι έξίσου ένας επιχειρηματίας όσο κι ό ιδιοκτήτης ενός μεγάλου εργοστασίου· τόν μύθο του καθολικού δικαιώματος στή μόρφωση, όταν άπ' όλα τά παιδιά τής Βραζιλίας πού μπαίνουν στό δημοτικό μόλις ένα έλάχιστο μέρος τους κατορθώνουν νά φτάσουν στό Πανεπιστήμιο· τόν μύθο τής ισότητας όλων των ανθρώπων, όταν η έρώτηση « Ξέρεις σέ ποιόν μιλάς ; » είναι ακόμα πολύ συνηθισμένη σ' έμάς· τόν μύθο για τόν ήρωισμό τής τάξης των καταπιεστών ως προαπιστών του « δυτικού χριστιανικού πολιτισμού », ενάντια στήν « ύλιστική βαρβαρότητα »· τόν μύθο τής γενναιοψυχίας και φι-

λανθρωπίας τῶν ἔλιτ, ὅταν αὐτό πού κάνουν στήν πραγματικότητα ὡς τάξη εἶναι νά ἐνθαρρύνουν ἐκλεκτικές « ἀγαθοεργίες » (κατόπιν τίς ἀναπτύσσουν στόν μῦθο τῆς « ἀνιδιοτελοῦς βοήθειας », πού στό διεθνές πεδίο ἐπικρίθηκε πολύ αὐστηρά ἀπό τόν Πάπα Ἰωάννη τόν 23ο)¹⁴. τόν μῦθο ὅτι οἱ κυρίαρχες ἔλιτ « ἀναγνωρίζουν τά καθήκοντά τους » καί προάγουν τήν πρόοδο τοῦ λαοῦ, ἔτσι πού ὁ λαός, σάν ἐκφραση τῆς εὐγνωμοσύνης του, πρέπει νά δέχεται τά λόγια τῶν ἔλιτ καί νά συμμορφώνεται μ' αὐτά· τόν μῦθο ὅτι ἡ ἀνταρσία εἶναι ἀμάρτημα κατά τοῦ Θεοῦ· τόν μῦθο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς θεμελιακοῦ στοιχείου γιά τήν ἀτομική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου (ὅσον καιρό οἱ δυνάστες εἶναι οἱ μόνες ἀληθινά ἀνθρώπινες ὑπάρξεις)· τόν μῦθο τῆς ἐργατικότητας τῶν καταπιεστῶν καί τῆς δκνηρίας καί ἀνεπιμότητος τῶν καταπιεζομένων, καθῶς καί τόν μῦθο τῆς φυσικῆς κατωτερότητας τῶν τελευταίων καί τῆς ἀνωτερότητας τῶν πρώτων¹⁵.

“Ὅλοι αὐτοί οἱ μῦθοι (καί ἄλλοι πού ὁ ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά προσθέσει στόν κατάλογο), πού ἡ ἐσωτερικευτή τους εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν καθυπόταξη τῶν καταπιεζομένων, παρουσιάζονται σ' αὐτούς μέ μιά καλά ὀργανωμένη προπαγάνδα καί συνθηματολογία, διαμέσου τῶν μαζικῶν μέσων « ἐπικοινων-

14 « Ἐπιπλέον οἱ οικονομικά ἀναπτυγμένες χώρες πρέπει νά προσέξουν ιδιαίτερα μήπως παρέχοντας βοήθεια στίς φτωχότερες χώρες προσπαθοῦν νά χρησιμοποιοῦν πρὸς δικό τους ὄφελος τήν ἐπικρατοῦσα πολιτική κατάσταση κι ἐπιδιώκουν νά τίς καθυποτάξουν.

Ἄν τυχόν γίνονται τέτοιες ἀπόπειρες, αὐτό εἶναι σαφῶς μιά ἕλλη μορφή ἀποικιοκρατίας, πού ἂν καί σκεπασμένη κάτω ἀπό διαφορετικὸ ὄνομα, ἐκφράζει ἀπλῶς τήν παλιότερη καί ξεπερασμένη κυριαρχία τους, πού ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ τώρα ἀπό πολλές χώρες. “Ὅταν οἱ διεθνεῖς σχέσεις παρεμποδίζονται ἔτσι, ἡ ὁμαλή πρόοδος ὅλων τῶν λαῶν ἀπειλεῖται » (Ἐκ τῆς Ἐγκύκλιου *Mater et Magistra*, ἄρθρα 171 καί 172).

15 Ὁ Memmi ἀναφέρεται στήν εἰκόνα πού ὁ ἀποικιοκράτης σχηματίζει γιά τόν ἀποικιοκρατούμενο : « Ὁ ἀποικιοκράτης κατηγορεῖ τόν ἀποικιοκρατούμενο ὅτι εἶναι δκνηρός. Ἀποφαινεται ὅτι ἡ δκνηρία αὐτῆ εἶναι ἐμφυτη στόν ἀποικιοκρατούμενο ».

νίας », λές και ή τέτοια άλλοτρίωση άποτελεί πραγματική επι-κοινωνία!¹⁶.

Κοντολογίς, δέν ύπάρχει καταπιεστική πραγματικότητα πού νά μήν είναι ταυτόχρονα κατανάγκην άντιδιαλογική, όπως δέν ύπάρχει άντιδιάλογος όπου οί καταπιεστές νά μήν έχουν άκούραστα έπιδοθει στή συνεχή κατάκτηση τών καταπιεζόμενων. Στην άρχαία Ρώμη, οί κυρίαρχες έλίτ μιλούσαν για τήν άνάγκη νά δοθοῦν στόν λαό « άρτος και θεάματα », για νά τόν « μαλακώσουν » και νά έξασφαλίσουν τήν ήσυχία τους. Οί σημερινές κυρίαρχες έλίτ, όπως κι εκείνες όλων τών εποχών, συνεχίζουν (μέ μία νέα έκδοση του « προπατορικού άμαρτήματος ») νά χρειάζονται νά κατακτήσουν άλλους — μέ ή χωρίς άρτον και θεάματα. Τό περιεχόμενο και οί μέθοδες τής κατάκτησης διαφέρουν ιστορικά, εκείνο πού παραμένει άμετάβλητο είναι τό νεκρόφιλο πάθος τής καταπίεσης.

Διαίρει και βασίλευε

Πρόκειται για μίαν άλλη θεμελιακή διάσταση τής θεωρίας τής καταπιεστικής δράσης, πού είναι τόσο παλιά όσο και ή ίδια ή καταπίεση. 'Η καταπιεστική μειοψηφία, αφού ύποτάξει και κυριαρχήσει πάνω στην πλειοψηφία, θά πρέπει νά τή διχάσει και νά τήν κρατά διχασμένη, για νά μπορέσει νά μείνει στην έξουσία. 'Η μειοψηφία δέν μπορεί νά επιτρέψει στόν έαυτό της τήν πολυτέλεια ν' άνεχθει τήν ένότητα του λαού, πού άναμφίβολα θά έσήμαινε μία σοβαρή άπειλή στή δική της ήγεμονία. Γι' αυτό, οί καταπιεστές χρησιμοποιούν όλες τις μέθοδες (άκόμα και τή βία) για νά καταστείλουν οποιαδήποτε δράση, πού θά μπορούσε, έστω και μέ στοιχειώδη τρόπο, ν' άφυπνίσει στους καταπιεζόμενους τήν άνάγκη για ένότητα. Έννοιες όπως ένότητα, όργάνωση και άγώνας, χαρακτηρίζονται ως επικίνδυνες. Στην πραγ-

¹⁶ Δέν επικρίνω εδώ τά μέσα επικοινωνίας αλλά τόν τρόπο μέ τόν οποίο χρησιμοποιούνται.

μαπικότητα, βέβαια, αυτές οι έννοιες είναι επικίνδυνες — στους καταπιεστές — γιατί η κατανόησή τους είναι αναγκαία για τις άπελευθερωτικές ενέργειες.

Συμφέρον τῶν καταπιεστῶν είναι νά ἀποδυναμῶνουν ἀκόμα περισσότερο τούς καταπιεζόμενους, νά τούς ἀπομονῶνουν, νά δημιουργοῦν καί νά βαθαίνουν τό χάσμα ἀνάμεσά τους. Αὐτό πετυχαίνεται μέ διάφορα μέσα, ἀπό τίς κατασταλτικές μέθοδους τῆς κυβερνητικῆς γραφειοκρατίας ὡς τίς μορφές τῆς πολιτιστικῆς δράσης πού χειραγωγοῦν τόν λαό, ἐνῶ τοῦ δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι τόν βοηθοῦν.

Ἐνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς καταπιεστικῆς πολιτιστικῆς δράσης, πού σπάνια γίνεται ἀντιληπτό ἀπό τούς ἀσχολούμενους μ' αὐτήν ἀφοσιωμένους ἀλλά ἀφελεῖς ἐπαγγελματίες, εἶναι ἡ ἔμφαση πού δίνεται σέ μιάν ὀρισμένη πλευρά τῶν προβλημάτων καί ὄχι στήν ἐξέτασή τους ὡς διαστάσεων μιᾶς ὀλότητος. Στά προγράμματα « περιφερειακῆς ἀνάπτυξης », ὅσο περισσότερο μιᾶ περιφέρεια ἢ περιοχή εἶναι κομματιασμένη σέ « τοπικές κοινότητες », δίχως τή μελέτη αὐτῶν τῶν κοινοτήτων καί ὡς ὀλοτήτων καί ὡς μερῶν μιᾶς ἄλλης ὀλότητος (περιφέρειας, περιοχῆς, κλπ.) — πού μέ τή σειρά της εἶναι μέρος μιᾶς ἄλλης, μεγαλύτερης (τοῦ ἔθνους, ὡς μέρους τῆς ἡπειρωτικῆς ὀλότητος) — τόσο ἡ ἀλλοτρίωση γίνεται ἐντονότερη. Καί ὅσο πιό ἀλλοτριωμένοι εἶναι οἱ ἄνθρωποι, τόσο εἶναι εὐκολότερο νά τούς διχάζεις καί νά τούς κρατᾶς διχασμένους. Αὐτές οἱ ἀποκεντρωτικές μορφές δράσης, καθῶς ἐνισχύουν τόν ἀποκεντρωμένο τρόπο ζωῆς τῶν καταπιεζόμενων (ἰδιαίτερα στίς ἀγροτικές περιοχές), ἐμποδίζουν τούς καταπιεζόμενους νά δοῦν κριτικά τήν πραγματικότητα καί τούς κρατοῦν ἀπομονωμένους ἀπό τά προβλήματα τῶν καταπιεζόμενων σέ ἄλλες περιοχές¹⁷.

17 Ἡ κριτική αὐτή δέν ἔχει φυσικά ἐφαρμογή γιά τίς δραστηριότητες πού βρίσκονται μέσα σέ μιᾶ διαλεκτική προοπτική, βασιζόμενη στήν κατανόηση τῆς τοπικῆς κοινότητος τόσο ὡς συνόλου ὅσο καί ὡς μέρους μιᾶς μεγαλύτερης ὀλότητος. Στρέφεται σέ ὅσους δέν ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς κοινότητος δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο μέσα στό συνολικό πλαίσιο τοῦ ὁποῦ εἶναι μέρος, σέ ἀλληλεπίδραση

Τό ίδιο διαιρετικό αποτέλεσμα παρατηρείται στά λεγόμενα « μαθήματα άσκησης τής ήγεσίας », πού είναι (άν και πολλοί από τούς οργανωτές τους δέν έχουν τέτοιες προθέσεις) σέ τελευταία άνάλυση έξισου άλλοτριωτικά. Αύτά τά μαθήματα στηρίζονται στην άφελή ύπόθεση ότι μπορείς νά προαγάγεις τήν κοινότητα εκπαιδεύοντας τούς ήγέτες της — λές και είναι τά μέρη πού προάγουν τό σύνολο και όχι τό σύνολο πού, προαγόμενο, προάγει τά μέρη. Έκεινα τά μέλη τής κοινότητας πού παρουσιάζουν έπαρκείς ήγετικές ικανότητες ώστε νά επιλεχθούν γι' αύτά τά μαθήματα, κατανάγκην καθρεφτίζουν και εκφράζουν τις επιδιώξεις τών ατόμων τής κοινότητάς τους. Βρίσκονται σέ άρμονία μέ τόν τρόπο ζωής και στόχασης σχετικά μέ τήν πραγματικότητα πού χαρακτηρίζει τούς συντρόφους τους, έστω κι άν δείχνουν ιδιαίτερες ικανότητες, πού τούς δίνουν τήν ιδιότητα του « ήγέτη ». Μόλις τελειώσουν τά μαθήματα και γυρίσουν πίσω μέ εφόδια πού δέν είχαν πρωτύτερα, τότε ή χρησιμοποιούν αύτά τά εφόδια γιά νά έλέγχουν τήν καταπονητισμένη και κυριαρχημένη συνείδηση τών συντρόφων τους, ή καταντουν ξένοι μέσα στις ίδιες τις κοινότητές τους, όποτε ή ήγετική θέση τους άπειλείται. Για νά μή χάσουν τήν ήγετική τους ιδιότητα, τό πιθανότερο είναι ότι θά συνεχίσουν νά χειραγωγούν τήν κοινότητά τους, αλλά μ' έναν άποδοτικότερο τρόπο.

Όταν ή πολιτιστική δράση, ως άθροισμένη και άθροιστική διαδικασία, άσκειται σέ μία κοινότητα όλόκληρη και όχι μόνο από τούς ήγέτες της, συντελείται μία αντίθετη πορεία. Η οι ως τώρα ήγέτες αναπτύσσονται μαζί μ' όλους τούς άλλους, ή αντικατασταίνονται μέ νέους ήγέτες πού εκφράζουν τή νέα κοινωνική συνείδηση τής κοινότητας.

Οι δυνάστες δέν ευνουούν τήν πρόοδο τής κοινότητας ως σύνολο, αλλά μόνο ορισμένων επίλεκτων ήγετών. Τά μαθήματα

μέ τά άλλα μέρη. Αυτό προϋποθέτει συνείδηση τής ενότητας μέσα στή διαφορότητα, όργάνωση πού βάζει σέ κανάλια τις διασκορπισμένες δυνάμεις, και μία καθαρή αντίληψη τής ανάγκης ν' αλλάξει ή πραγματικότητα. Κι αυτό, φυσικά, τρομάζει τούς δυνάστες.

πού άναφέραμε, μέ τό νά συντηροϋν μιά κατάσταση άλλοτρώσεως, έμποδίζουσι τήν άφύπνιση τής συνείδησης και τής κριτικής παρέμβασης στή συνολική πραγματικότητα. Και χωρίς αυτή τήν κριτική παρέμβαση, είναι πάντα δύσκολο νά έπιτευχθεί ή ένότητα τών καταπιεζομένων ως τάξης.

Ή ταξική σύγκρουση είναι μιά άλλη έννοια πού άναστατώνει τούς καταπιεστές, μιά πού δέν έπιθυμοϋν νά θεωροϋνται ως καταπιεστές. Άνίκανοι νά άρνηθοϋν — όσο κι άν προσπαθοϋν — τήν ύπαρξη τών κοινωνικών τάξεων, κηρύττουν τήν άνάγκη τής κατανόησης και τής ειρηνικής συνύπαρξης άνάμεσα σ' αυτούς πού αγοράζουν και σ' αυτούς πού είναι ύποχρεωμένοι νά πουλάνε τήν έργασία τους¹⁸. Ώστόσο, ό όλοφάνερος άνταγωνισμός πού ύπάρχει άνάμεσα στίς δύο τάξεις κάνει τήν « άρμονία » αυτή άπραγματοποίητη¹⁹. Οί έλίτ, κάνουν έκκλησεις για

18 'Ο έπίσκοπος Franic Spill είναι πολύ εύγλωττος σ' αυτό τό σημείο : « Άν οι εργάτες δέν γίνουσι, κατά κάποιον τρόπο, κάτοχοι τής έργασίας τους, όλες οι διαθρωτικές μεταρρυθμίσεις πού προτείνονται θά είναι άτελέσφορες. [Αυτό ίσχυει] και όταν ακόμα οι εργάτες παίρνουν ύψηλούς μισθούς σ' ένα οικονομικό σύστημα, αλλά δέν είναι εύχαριστημένοι μ' αυτές τίς αύξήσεις. Θέλουν νά είναι κάτοχοι, όχι πουλητές του μόχθου τους... Σήμερα, οι εργάτες άντιλαμβάνονται, όλοένα και περισσότερο, ότι ή έργασία άντιπροσωπεύει ένα μέρος τής ανθρώπινης προσωπικότητας. Άλλά μιά προσωπικότητα δέν πουλιέται, ούτε αγοράζεται. Κάθε μορφή αγοραπωλησίας τής έργασίας είναι ένας τύπος σκλαβιάς. Ή εξέλιξη τής ανθρώπινης κοινωνίας από τούτη τήν άποψη είναι σαφώς άνοδική σά πλαίσια ενός συστήματος πού λέγεται ότι είναι λιγότερο εύλασθητό από τό δικό μας στό θέμα τής ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δηλαδή του μαρξισμού » « 15 Obisicos hablan en prol del Tercer Mundo ». CIDOC, Informa (Mexico, 1967), doc. 67/35 σελ. 1-11.

19 Σχετικά μέ τίς κοινωνικές τάξεις και τήν πάλη τών τάξεων (πού ό Μάρξ κατηγορείται ότι τίς έφευρε) βλέπε τό γράμμα του Μαρξ προς τός J. Weydemeyer τής 1ης Μαρτίου 1852 : « ...Όσο για μένα, δέν μου άνήκει ή τιμή ούτε ότι ανακάλυψα τήν ύπαρξη τών τάξεων στή σύγχρονη κοινωνία, ούτε ότι ανακάλυψα τήν πάλη άνάμεσά τους. Πολύ πριν από μένα, άστοι ιστορικοί είχαν περιγράψει τήν ιστορική εξέλιξη αυτής τής πάλης τών τάξεων, και άστοι οικονομολόγοι τήν οικονομική άνατομία τών τάξεων. "Ο,τι καινούργιο έκανα εγώ ήταν ν' άποδείξω : 1) ότι ή ύπαρξη τών τάξεων συνδέεται άπλώς μέ όρισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης τής παραγωγής· 2) ότι ή ταξική πάλη οδηγεί άναγκαστικά στή δικτατορία του προλεταριάτου· 3) ότι ή ίδια αυτή δικτατορία του προλεταριάτου άποτελεί μονάχα τό πέρασμα στήν κατάργηση όλων τών τάξεων και σέ μιάν άταξική κοινωνία... » (K. Marx and Fr. Engels, *Selected Works* (N. Y. 1968), σελ. 679.

άρμονικές σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις, λές και οι τάξεις είναι τυχαίες συνάξεις ατόμων που κοιτάζουν με περιέργεια τις βιτρίνες τῶν καταστημάτων κάποιο κυριακάτικο απόγεμα. Ἡ μόνη ἄρμονία πού εἶναι βιώσιμη καί ἀποδείξιμη εἶναι ἐκείνη πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στους ἴδιους τούς καταπιεστές. Ἄν καί μπορεῖ νά διαφωνοῦν καί κάποτε μάλιστα νά συγκρούονται γιά τά συμφέροντα τῆς ομάδας τους, ἐνώνονται ἀμέσως ὅταν ἀπειλεῖται ἡ τάξη τους. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἄρμονία ἀνάμεσα στους καταπιεζόμενους εἶναι δυνατή μόνον ὅταν τά μέλη της ἀγωνίζονται γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους. Μόνο σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις εἶναι ὄχι μόνο δυνατή ἀλλά καί ἀναγκαία ἡ ἐνότητα καί ὁ κοινός ἀγώνας καί γιά τίς δύο τάξεις. Ὅταν ὅμως περάσει ὁ κίνδυνος πού τούς ἔνωσε, θά ἐπιστρέψουν στήν ἀντίφαση πού ὀρίζει τήν ὑπαρξή τους καί πού στήν πραγματικότητα ποτέ δέν ἐξαφανίστηκε.

Ὅλες οἱ δραστηριότητες τῆς κυρίαρχης τάξης φανερώνουν τό πόσο ἔχει ἀνάγκη νά διχάζει γιά νά διατηρήσει τό καταπιεστικό κράτος. Ἡ ἐπέμβαση της στά σωματεία, ἡ εὐνοια πού δείχνει σέ ὀρισμένους « ἐκπροσώπους » τῶν καταπιεζόμενων τάξεων (καί πού στήν πραγματικότητα ἐκπροσωποῦν τόν καταπιεστή καί ὄχι τούς συντρόφους τους) ἡ προώθηση πού κάνει ὀρισμένων ατόμων μέ ἡγετικές ἱκανότητες πού θά μπορούσαν ν' ἀποτελέσουν ἀπειλή ἂν δέν τά « μαλάκωνε » μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀπονομή ὠφελημάτων στους μέν καί ποινῶν σέ ἄλλους : ὅλα αὐτά εἶναι τρόποι διαίρεσης γιά νά διατηρηθεῖ τό σύστημα πού ἐξυπηρετεῖ τήν ἑλίτ. Εἶναι μορφές δράσης πού ἐκμεταλλεύονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἕνα ἀπό τά ἀδύνατα σημεῖα τῶν καταπιεζόμενων : τή βασική τους ἀνασφάλεια. Οἱ καταπιεζόμενοι εἶναι ἀνασφαλεῖς στή διττή τους ὑπόσταση, ὡς ὄντα « πού ἔχουν μέσα τους » τόν δυναστή. Ἀπό τή μιά μεριά τοῦ ἀντιστέκονται, κι ἀπό τήν ἄλλη, σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο τῶν σχέσεών τους, ἔλκονται ἀπ' αὐτόν. Ἔτσι, οἱ δυνάστες εὐκόλα πετυχαίνουν θετικά ἀποτελέσματα ἀπό τή διασπαστική τους δράση.

Ἐπιπλέον, οἱ καταπιεζόμενοι γνωρίζουν, ἀπό τήν πείρα τους,

τό τίμημα τῆς ἄρνησής τους νά δεχτοῦν τήν « πρόσκληση » πού τοὺς προσφέρεται μέ σκοπό τήν ἀποτροπή τῆς ἐνότητάς τους ὡς τάξης : χάνουν τή δουλειά τους καί μπαίνει τό ὄνομά τους στό « μαῦρο κατάλογο », πού σημαίνει ὅτι τοὺς κλείνονται οἱ πόρτες καί γιά ἄλλες δουλειές. Ἔτσι, ἡ βασικὴ τους ἀνασφάλεια συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὑποδούλωση τῆς ἐργασίας τους (πού συνεπάγεται πραγματικά τήν ὑποδούλωση τοῦ προσώπου τους, ὅπως τό τόνισε καί ὁ ἐπίσκοπος Franic Spilt).

Οἱ ἄνθρωποι ἀρτιώνονται μόνο στόν βαθμό πού πλάθουν τόν κόσμο τους (πού εἶναι ἓνας ἀνθρώπινος κόσμος) καί τόν πλάθουν μέ τή μεταμορφωτικὴ ἐργασία τους. Ἡ ἀρτίωση τῶν ἀνθρώπων βρίσκεται, ἐπομένως, στήν ἀρτίωση τοῦ κόσμου. Ἄν γιά τοὺς ἀνθρώπους τό νά ἀνήκουν στόν κόσμο τῆς ἐργασίας σημαίνει νά εἶναι ἐξαρτημένοι, ἀνασφαλεῖς καί μόνιμα ἀπειλούμενοι — ἂν ἡ ἐργασία τους δέν ἀνήκει στοὺς ἴδιους —, οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν νά ἀρτιωθοῦν. Μιά ἐργασία πού δέν εἶναι ἐλεύθερη παύει νά εἶναι μιά προσπάθεια ἀρτίωσης καί καταντᾶ ἕνα ἀποτελεσματικὸ μέσο ἀπανθρώπισης.

Κάθε κίνηση τῶν καταπιεζομένων πρὸς τήν ἐνότητα σπρώχνει πρὸς ἄλλες ἐνέργειες. Σημαίνει ὅτι ἀργά ἢ γρήγορα οἱ καταπιεζόμενοι θά ἀντιληφθοῦν τήν κατάσταση τῆς ἀποπροσωποποίησής τους, καί θά ἀνακαλύψουν ὅτι ὅσον καιρὸ μένουν διασπασμένοι θά εἶναι πάντα εὐκολὴ λεία γιά χειραγώγηση καί καθυπόταξη. Ἡ ἐνότητα καί ἡ ὀργάνωση θά τοὺς κάνουν ἱκανοὺς νά μετατρέψουν τήν ἀδυναμία τους σέ μιά μεταμορφωτικὴ δύναμη μέ τήν ὁποία θά μπορέσουν νά μεταπλάσουν τόν κόσμο, νά τόν κάνουν περισσότερο ἀνθρώπινο²⁰. Ὡστόσο, ὅσο περισσό-

²⁰ Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού οἱ δυνάστες νιώθουν τήν ἀνάγκη νά κρατοῦν τοὺς ἐργάτες γῆς ἔξοκίμενους ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τῆς πόλης, ὅπως ἐπίσης εἶναι ὑποχρεωμένοι νά κρατοῦν καί τίς δύο αὐτὲς ὁμάδες μακριά ἀπὸ τοὺς φοιτητές. Οἱ ἐκδηλώσεις ἀνταρσίας τῶν φοιτητῶν (ἂν καί αὐτοὶ δέν ἀποτελοῦν μιά χωριστὴ κοινωνικὴ τάξη) τοὺς καθιστᾶ ἐπικίνδυνους σέ περίπτωση πού ἐνωθοῦν μέ τό λαό. Γι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά πειστοῦν οἱ κατώτερες τάξεις ὅτι οἱ φοιτητές εἶναι ἀνεύθυνοι καί ἀναρχικοί, ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις τους εἶναι πλαστές γιὰτί, σάν φοιτητές, ὀφείλουν νά κοιτά-

τερο άνθρωπος είναι ο κόσμος που επιδιώκουν, τόσο μεγαλώνει η αντίθεση με τον «άνθρωπινο κόσμο» των καταπιεστών — ένα κόσμο που είναι αποκλειστικό κτήμα των καταπιεστών, οι οποίοι κηρύσσουν μία άπραγματοποίητη αρμονία μεταξύ αυτών των ιδιών (που απανθρωπίζουν) και των καταπιεζομένων (που απανθρωπίζονται). Κι έφόσον δυνάστες και δυναστευόμενοι είναι δυο αντίθετες ομάδες, δ,τι έξυπηρετεί τά συμφέροντα τής μιᾶς ομάδας ἀντιστρατεύεται τά συμφέροντα τής ἄλλης.

Τό διαιρεί γιά νά διατηρήσεις τό status quo, έπομένως, είναι κατανάγκη ἕνας θεμελιακός στόχος στή θεωρία τής ἀντιδιαλογικῆς δράσης. Ἐπιπλέον, οἱ κυρίαρχοι προσπαθοῦν νά παρουσιάζονται σάν οἱ σωτήρες τῶν ἀνθρώπων τούς ὁποίους ἀπανθρωπίζουν καί διαιροῦν. Αὐτός ὁ μεσιανισμός δέν μπορεῖ, ὡστόσο, νά κρύψει τήν πραγματική τους πρόθεση : νά σώσουν τόν ἑαυτό τους. Θέλουν νά διατηρήσουν τά πλούτη τους, τή δύναμή τους, τόν τρόπο ζωῆς τους : τά πράγματα που τούς ἐπιτρέπουν νά κρατοῦν τούς ἄλλους ὑπόδουλος. Τό λάθος τους είναι που πιστεύουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά σωθοῦν μόνοι τους (ἄσχετα ἀπό τό τί ἔννοεῖ κανεῖς μέ τόν ὄρο « σωτηρία »), εἴτε ὡς άτομα εἴτε ὡς τάξη καταπιεστών. Ἡ σωτηρία ὁμως δέν πετυχαίνεται παρά μόνο μαζί μέ τούς ἄλλους. Στό βαθμό που οἱ ἔλιτ καταπιέζουν, δέν μποροῦν νά είναι μαζί μέ τούς καταπιεζόμενους, γιατί τό νά εἶσαι ἐναντίον τους είναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τής καταπίεσης.

Μιά ψυχανάλυση τής καταπιεστικῆς δράσης θά μπορούσε νά ἀποκαλύψει τήν « ψεύτικη γενναιοψυχία » τοῦ καταπιεστῆ (ὅπως περιγράφεται στό Κεφ. Α), ὡς μία διάσταση τοῦ συμπλέγματος του ἐνοχῆς. Μέ τήν ψεύτικη γενναιοψυχία, ὁ καταπιεστής δέν προσπαθεῖ μόνο νά διατηρήσει ἕνα ἄδικο καί νεκρόφιλο καθεστώς ἀλλά καί νά « ἐξαγοράσει » τήν εἰρήνη γιά τόν ἑαυτό του. Τό δυστύχημα ὁμως είναι ὅτι ἡ εἰρήνη δέν ἐξαγοράζεται. Ἡ εἰρήνη βιώνεται μέ πράξεις ἀλληλεγγύης καί ἀγάπης,

ζουν τά μαθήματά τους, ὅπως οἱ βιομηχανικοί ἐργάτες καί οἱ ἀγρότες ἔχουν καθήκον νά δουλεύουν γιά τήν « προκοπή τοῦ ἔθνους ».

πού δέν μποροῦν νά ἐνσαρκωθοῦν στήν καταπίεση. Καί γι' αὐτό, τό μεσιανικό στοιχείο στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης ἐνισχύει τό πρῶτο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς δράσης: τήν ἀνάγκη γιά κατάκτηση.

Ἐφόσον εἶναι ἀνάγκη νά διχάζεται ὁ λαός γιά νά διατηρεῖται τό ὑφιστάμενο καθεστῶς καί, κατά συνέπεια, ἡ ἐξουσία τῶν κυρλαρχων, οἱ καταπιεστές ὀφείλουν ἀπαραίτητα νά ἐμποδίζουν τοὺς καταπιεζόμενους ν' ἀντιληφθοῦν τή στρατηγική τους. Ἔτσι, οἱ πρῶτοι προσπαθοῦν νά πείσουν τοὺς δευτέρους ὅτι τοὺς « ὑπερασπίζουν » ἐναντία στή δαιμονική δράση τῶν « περιθωριακῶν, κακοποιῶν καί ἐχθρῶν τοῦ Θεοῦ » (αὐτά τὰ ἐπίθετα δίνονται σέ ἀνθρώπους πού ἀφιέρωσαν κι ἀφιερώνουν τή ζωή τους στήν ἐξάλεια ἐπιδίωξη τῆς ἐξανθρώπισης τοῦ ἀνθρώπου). Γιά νά διχάσουν καί νά μπερδέψουν τόν λαό, οἱ χαλαστές αὐτοκαλοῦνται οἰκοδόμοι καί κατηγοροῦν τοὺς πραγματικούς οἰκοδόμους ὅτι εἶναι χαλαστές. Ἡ ἱστορία, ὥστόσο, ἀναλαμβάνει πάντα νά διορθώσει αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμούς. Σήμερα, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπίσημη ὀρολογία ἐξακολουθεῖ νά ἀποκαλεῖ Τيرانτέντες²¹ ἓνα συνωμότη (Inconfidente) καί τό ἐλευθερωτικό κίνημα, πού καθοδήγησε, συνωμοσία, ὁ ἐθνικός ἥρωας δέν εἶναι ὁ ἀνθρωπος²² πού ἀποκαλοῦσε τόν Τيرانτέντες « συμμορίτη », πού διέταξε νά τόν κρεμάσουν, νά τόν διαμελίσουν καί νά σκορπίσουν τὰ ματωμένα μέλη του στοὺς δρόμους τῶν γειτονικῶν χωριῶν, γιά παραδειγματισμό. Ὁ ἥρωας εἶναι ὁ Τيرانτέντες. Ἡ ἱστορία ξέσκισε τόν « τίτλο » πού τοῦ εἶχαν δώσει οἱ ἔλιτ καί ἀναγνώρισε τή δράση του γι' αὐτό πού ἦταν στήν πραγματικότητα. Ἡρωες εἶναι οἱ ἀνθρωποι πού, στήν ἐποχή τους, ἐπιδίωξαν τήν ἐνότητα γιά τήν ἀπελευθέρωση — ὅχι ἐκεῖνοι πού χρησιμοποίησαν τήν ἐξουσία τους γιά νά διαιροῦν καί νά βασιλεύουν.

21 Ὁ Tiradentes ἦταν ὁ ἡγέτης μιᾶς ἀποτυχημένης στάσης γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Βραζιλίας ἀπὸ τοὺς Πορτογάλους τό 1789 στό Ouro Preto, Πολιτεία τοῦ Minas Geraes. Ἡ στάση αὐτή καταγράφηκε ἀπὸ τὴν Ἱστορία ὡς Inconfidência Mineira. (Σημ. τοῦ ἀγγλοῦ Μετ.).

22 Πρόκειται γιά τόν Visconde de Barbacena, βασιλικὸ διοικητὴ τῆς ἐπαρχίας. (Σημ. τοῦ ἀγγλοῦ Μετ.).

Χειραγώγηση

Ἡ χειραγώγηση εἶναι μιά ἄλλη διάσταση τῆς θεωρίας τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, καί, ὅπως καί ἡ στρατηγική τῆς διαίρεσης, εἶναι ἓνα μέσον κατάκτησης : ὁ στόχος, πού γύρω του στρέφονται ὅλες οἱ διαστάσεις τῆς θεωρίας. Διαμέσου τῆς χειραγώγησης, οἱ κυρίαρχες ἔλιτ προσπαθοῦν νά πείσουν τίς μάζες νά συμμορφωθοῦν στούς σκοπούς τῶν καταπιεστών. Ὅσο πιά μεγάλη εἶναι ἡ πολιτική ἀνωριμότητα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων (ἀγροτῶν ἢ κατοικῶν τῶν πόλεων) τόσο εὐκολότερα μποροῦν νά χειραγωγηθοῦν ἀπό ἐκείνους πού δέν ἐπιθυμοῦν νά χάσουν τήν ἐξουσία τους.

Ὁ λαός χειραγωγεῖται μέ μιά σειρά μύθους πού περιγράψαμε πιά πάνω σέ τοῦτο τό κεφάλαιο, καθῶς καί μ' ἓναν ἀκόμα μῦθο : τό πρότυπο τοῦ ἑαυτοῦ της πού ἡ ἀστική τάξη παρουσιάζει στόν λαό γιά νά ὑποβάλλει σ' αὐτόν τήν ἰδέα ὅτι μπορεῖ κι ὁ ἴδιος ν' ἀνεβεῖ. Γιά νά λειτουργήσουν, ὡστόσο, αὐτοί οἱ μῦθοι, ὁ λαός πρέπει νά πιστέψει σιά λόγια τῆς ἀστικῆς τάξης.

Σέ ὀρισμένες ἱστορικές περιστάσεις, ἡ χειραγώγηση πραγματοποιεῖται μέ κάποια συνθήκη ἀνάμεσα στίς κυρίαρχες καί στίς κυριαρχούμενες τάξεις — συνθήκη πού, ἂν τή δοῦμε ἐπιλόλαια, μπορεῖ νά μᾶς δώσει τήν ἐντύπωση ἑνός διαλόγου ἀνάμεσα στίς τάξεις. Στήν πραγματικότητα, οἱ τέτοιες συμφωνίες δέν εἶναι διάλογος, γιατί οἱ πραγματικοί ἀντικειμενικοί τους σκοποὶ καθορίζονται ἀπό τά σαφῶς καθορισμένα συμφέροντα τῶν κυρίαρχων ἔλιτ. Σέ τελευταία ἀνάλυση, οἱ συμφωνίες χρησιμοποιοῦνται ἀπό τούς κυρίαρχους γιά νά πετύχουν τούς δικούς τους σκοπούς²³.

Ἡ ὑποστήριξη πού δίνεται ἀπό τό λαό στή λεγόμενη « ἔθνη-

²³ Τά σύμφωνα ἔχουν ἰσχύ γιά τίς μάζες μόνον ἂν οἱ στόχοι τῆς δράσης πού διεξάγεται ἢ πρόκειται ν' ἀναπτυχθεῖ ὑπόκεινται στή δική τους ἀπόφαση (ὁπότε καί παύουν νά εἶναι σύμφωνα).

κή άστική τάξη » πού υπερασπίζεται τόν λεγόμενο « έθνικό καπιταλισμό », είναι ένα παράδειγμα από τούτη τήν άποψη. Άργά ή γρήγορα όλα αυτά τά σύμφωνα μεγαλώνουν πάντα τήν ύποταγή του λαού. Προτείνονται μόνο όταν ο λαός αρχίζει (έστω και άπλοϊκά) νά βγαίνει στην επιφάνεια μέσα από τήν ιστορική πορεία και μ' αυτή του τήν ανάδυση άπειλει τις κυρίαρχες έλίτ. Η παρουσία του λαού στην ιστορική πορεία, όχι πιά ως άπλου παρατηρητή, αλλά μέ τά πρώτα σημεία επιθετικότητας, είναι αρκετά άνησυχαστική ώστε νά φοβίζει τις άρχουσες έλίτ και νά τις σπρώχνει στό νά έπιτείνουν τήν τακτική του έπηρεασμού.

Σ' αυτή τήν ιστορική φάση, ή χειραγώγηση γίνεται ένα θεμελιακό έργαλειό για τή διατήρηση τής κυριαρχίας. Πρίν από τήν ανάδυση του λαού, δέν υπάρχει χειραγώγηση (στην κυριολεξία) αλλά ολοκληρωτική καταπίεση. "Όταν οι καταπιεζόμενοι είναι σχεδόν τελείως βουλιαγμένοι μέσα στην πραγματικότητα δέν υπάρχει ανάγκη έπηρεασμού τους. Στην αντίδιαλογική θεωρία τής δράσης, ή χειραγώγηση είναι ή αντίδραση του καταπιεστη στις νέες συγκεκριμένες συνθήκες τής ιστορικής πορείας. Διαμέσου τής χειραγώγησης οι κυρίαρχες έλίτ μπορούν νά όδηγήσουν τό λαό μέσα σ' ένα νόθο τύπο « όργάνωσης » και έτσι ν' άποφύγουν τήν επικίνδυνη εναλλακτική λύση : τήν άληθινή όργάνωση του αναδυόμενου λαού²⁴. Ό λαός, καθώς κάνει τήν είσοδό του στην ιστορία σάν ένεργός παράγοντας έχει δυό μόνο δυνατότητες : ή νά όργανωθεί σωστά για τήν άπελευθέρωσή του, ή νά χειραγωγηθεί από τις κυρίαρχες έλίτ. Οι καταπιεστές ποτέ βέβαια δέν πρόκειται νά ένθαρρύνουν τή σωστή

²⁴ Στην « όργάνωση » πού προέρχεται από πράξεις χειραγώγησης ο λαός — άπλως κατευθυνόμενο αντικείμενο — προσαρμύζεται στους σκοπούς των χειραγωγών. Σέ μία άληθινή όργάνωση τά άτομα παίρνουν ένεργό μέρος στην όργανωτική διαδικασία και οι σκοποί τής όργάνωσης δέν επιβάλλονται άπ' έξω. Στην πρώτη περίπτωση ή όργάνωση είναι μέσο μαζικοποίησης, στη δεύτερη περίπτωση είναι μέσο άπελευθέρωσης. [Στή βραζιλιανή πολιτική όρολογία ο όρος μαζικοποίηση {σημαίνει τή μετατροπή του λαού σ' ένα εύκολοκυβέρνητο άβουλο σύνολο (Σημ. του άγγλου Μετ)].

οργάνωση. Αυτό είναι έργο τῶν ἡγετῶν τῆς ἐπανάστασης.

Συμβαίνει ὥστόσο ἓνα μεγάλο μέρος τῶν καταπιεζομένων ν' ἀποτελεῖ τό προλεταριάτο τῶν πόλεων, ἰδιαίτερα στίς πιό ἐκβιομηχανισμένες περιοχές τῆς χώρας. Τά τμήματα αὐτά, ἂν καί κάποτε εἶναι δύστροπα, δέν ἔχουν ἐπαναστατική συνείδηση. Θεωροῦν τόν ἑαυτό τους προνομιούχο. Ἐδῶ ἡ χειραγώγηση, μέ τίς ἀπάτες καί ὑποσχέσεις της, βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος.

Τό ἀντίδοτο τῆς χειραγώγησης βρίσκεται στήν κριτική συνειδητή ἐπαναστατική ὁργάνωση, πού θά βάλει στόν λαό ὡς προβλήματα : τή θέση του μέσα στήν ἱστορική διαδικασία, τήν ἐθνική πραγματικότητα, καί τήν ἴδια τή χειραγώγηση. "Ὅπως λέει κι ὁ Francisco Weffert :

« Ὅλες οἱ πολιτικές ἐπιλογές τῆς Ἀριστερᾶς βασιζονται στίς μάζες καί ἐξαρτιόνται ἀπό τή συνείδηση τῶν μαζῶν. Ἄν ἡ συνείδηση αὐτή εἶναι συγκεχυμένη, ἡ Ἀριστερά θά χάσει τίς ρίζες της καί πρέπει νά ἀναμένεται μιά ὀρισμένη κατάρρευση, ἂν καί (ὅπως στήν περίπτωση τῆς Βραζιλίας) ἡ Ἀριστερά μπορεῖ νά γελαστεῖ σκεπτόμενη ὅτι εἶναι ἱκανή νά πραγματοποιήσει τήν ἐπανάσταση μέ μιά σύντομη ἐπιστροφή στήν ἐξουσία »²⁵.

Σέ μιά κατάσταση χειραγώγησης, ἡ Ἀριστερά σχεδόν πάντα μπαίνει στόν πειρασμό νά « γυρίσει γρήγορα στήν ἐξουσία », ξεχνώντας τήν ἀνάγκη νά ἐνωθεῖ μέ τοὺς καταπιεζόμενους γιά νά σφυρηλατήσει μιάν ὁργάνωση. Χάνεται ἔτσι σ' ἓναν ἀδύνατο « διάλογο » μέ τίς κυρίαρχες ἐλίτ καί στό τέλος καταλήγει νά « δουλεύεται » ἀπ' αὐτές τίς ἐλίτ καί συχνά νά πέφτει ἡ ἴδια σ' ἓναν ἀριστοκρατισμό πού τόν ὀνομάζει « ρεαλισμό ».

Ἡ χειραγώγηση, ὅπως καί ἡ κατάκτηση, πού τοὺς σκοποὺς της ὑπηρετεῖ, προσπαθεῖ νά ἀναισθητοποιήσει τόν λαό ὥστε νά μή μπορεῖ νά σκέφτεται. Γιατί ἂν ὁ λαός προσθέσει στήν παρουσία του μέσα στήν ἱστορική πορεία, τήν κριτική σκέψη του

²⁵ Francisco Weffert, « Política de Massas », *Política e Revolução Social no Brasil* (Rio de Janeiro, 1967) σελ. 187.

πάνω σέ τούτη τήν πορεία, τότε ἡ ἀπειλή τῆς ἀνάδυσής του μετουσιώνεται σ' ἐπανάσταση. Τώρα, ἄσχετα ἀπό τό ἄν αὐτόν τόν σωστό στοχασμό τόν ὀνομάσουμε « ἐπαναστατική συνείδηση » ἢ « ταξική συνείδηση », πάντως εἶναι μιὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐπανάστασης. Οἱ κυρίαρχοι τό γνωρίζουν αὐτό τόσο καλά, ὥστε ἐνστικτωδῶς χρησιμοποιοῦν ὅλα τά μέσα, ἀκόμα καί τή φυσική βία, γιά νά ἐμποδίσουν τόν λαό νά σκέφτεται. Ἔχουν μιάν ὀξεία διαίσθηση ὅτι ὁ διάλογος περιωλεῖναι μέσα του τήν ἰκανότητα γιά κριτική. Ἐνῶ ὀρισμένοι ἐπαναστάτες ἡγέτες θεωροῦν τόν διάλογο μέ τόν λαό « ἀστική καί ἀντιδραστική » δραστηριότητα, οἱ ἄστοι θεωροῦν τόν διάλογο ἀνάμεσα στούς καταπιεζόμενους καί στούς ἐπαναστάτες ἢ γέτες ὡς ἕναν πολύ πραγματικό κίνδυνο πού πρέπει νά ἀποφεύγεται.

Μιά ἀπό τίς μέθοδες χειραγώγησης εἶναι νά μπολιάζεις τά ἄτομα μέ τήν ἀστική ὀρεξη γιά προσωπική ἐπιτυχία. Ἡ χειραγώγηση αὐτῆς τῆς μορφῆς ὑποστηρίζεται ἀπό τίς ἐλίτ καί καμιά φορά ἔμμεσα, μέσω τῶν « λαϊκῶν » ἡγετῶν. Ὅπως τονίζει ὁ Weffert, οἱ τέτοιοι ἡγέτες παίζουν τό ρόλο τῶν μεσολαβητῶν ἀνάμεσα στίς ὀλιγαρχικές ἐλίτ καί στόν λαό. Ἔτσι, ἡ ἐμφάνιση τοῦ λαϊκισμοῦ, σάν στυλ πολιτικῆς δράσης συμπύπτει αἰτιακά μέ τήν ἀνάδυση τῶν καταπιεζομένων. Ὁ λαϊκιστής ἡγέτης πού προβάλλει ἀπ' αὐτή τήν ἐξέλιξη, εἶναι ἕνα διαφορούμενο ὄν, ἕνα « ἀμφίβιο », πού ζεῖ μέσα σέ δύο στοιχεῖα. Πηγαινοέρχεται ἀνάμεσα στόν λαό καί στίς κυρίαρχες ὀλιγαρχίες καί ἔτσι φέρνει τά σημάδια καί τῶν δύο ὀμάδων.

Μιά πού ὁ λαϊκιστής ἡγέτης ἀπλῶς χειραγωγεῖ ἀντί ν' ἀγωνίζεται γιά μιὰ γνήσια λαϊκή ὀργάνωση, αὐτός ὁ τύπος τοῦ ἀρχηγοῦ δέν ὑπηρετεῖ παρά ἐλάχιστα — ἢ καί καθόλου — τήν ἐπανάσταση. Μόνον ὅταν ἐγκαταλείψει τόν διαφορούμενο χαρακτήρα του καί τή διττή του δραστηριότητα καί τραβήξει ἀποφασιστικά πρὸς τόν λαό (παύοντας ἔτσι νά εἶναι λαϊκιστής), μόνο τότε ἐγκαταλείπει τή χειραγώγηση καί ἀφιερώνεται στό ἐπαναστατικό καθήκον τῆς ὀργάνωσης. Στό σημεῖο αὐτό παύει νά

είναι μεσάζων ανάμεσα στο λαό και στις έλίτ και γίνεται μιά αντί-φαση των τελευταίων, όποτε οι έλίτ ένώνονται άμέσως για νά τόν χαλιναγωγήσουν. "Ας θυμηθούμε τό δραματικό και τελικά άπερίφραστο ύφος, μέ τό όποιο μίλησε ό Getulio Vargas²⁶ στους εργάτες μιά Πρωτομαγιά κατά τήν τελευταία περίοδό του ως άρχηγός του κράτους :

« Θέλω νά σās πῶ πώς τό γιγάντιο έργο ανανέωσης πού ή διοίκησή μου άρχισε νά έπιτελεϊ δέν μπορεϊ νά περατωθεϊ μ' έπιτυχία δίχως τήν ύποστήριξη και τήν καθημερινή, σταθερή συνεργασία των εργατών »²⁷.

Ό Βάργκας μίλησε ύστερα για τίς πρώτες ένενήντα μέρες τής κυβέρνησής του πού τίς χαρακτήρισε ως : « έναν άπολογισμό των δυσκολιών και των έμποδίων πού όρθώνονταν έδῶ και κεί για νά ανακόψουν τό έργο τής κυβέρνησης ». Μίλησε άπευθείας στον λαό για τό πόσο βαθειά ένιωθε « τήν άνημποριά, τή φτώχεια, τόν ύψηλό τιμάριθμο, τούς χαμηλούς μισθούς... τήν άπελπισία των φουκαράδων, και τά αιτήματα τής πλειοψηφίας πού ζει μέ τήν έλπίδα ότι θα έρθουν καλύτερες μέρες ».

Ό έκκλησή του στους εργάτες πῆρε, κατόπι, πιό αντικειμενικό τόνο :

« Ήρθα για νά σās πῶ, πώς αύτή τή στιγμή ή Διοίκηση δέν έχει ακόμα τούς νόμους ή τά συγκεκριμένα όργανα τής άμεσης δράσης για νά υπερασπίσει τή λαϊκή οικονομία. Είναι έπομένως άνάγκη νά οργανωθεϊ ό λαός, όχι μόνο για νά υπερασπίσει τά δικά του συμφέροντα, αλλά και για νά δώσει στην κυβέρνηση τήν ύποστήριξη πού έχει άνάγκη για νά πραγματοποιήσει ».

²⁶ Ό Getulio Vargas ήγήθηκε τής επανάστασης πού άνέτρεψε τόν Βραζιλιανό Πρόεδρο Washington Luis τό 1930. Έμεινε στην έξουσία σαν δικτάτορας ως τό 1945. Τό 1950 ξαναγύρισε στην έξουσία ως έλεγμένος Πρόεδρος. Τόν Αύγουστο του 1954, όταν θα τόν άνέτρεπε ή άντιπολίτευση, αυτοκτόνησε. (Σημ. του άγγλου Μετ.).

²⁷ Όμιλία στο στάδιο Vasco da Gama τήν Πρωτομαγιά του 1950, *O Governo Trabalhista no Brasil* (Rio), σελ. 322-324.

ποιήσει τούς στόχους της... Χρειάζομαι τήν ενότητά σας. Χρειάζομαι νά οργανωθείτε σέ συνδικάτα. Χρειάζομαι νά συγκροτήσετε ένα ισχυρό και συνεκτικό σῶμα γιά νά σταθεῖτε στό πλευρό τῆς κυβέρνησης, ἔτσι πού αὐτή νάχει στή διάθεσή της ὅλη τή δύναμη πού τῆς χρειάζεται γιά νά λύσει τά προβλήματα σας. Χρειάζομαι τήν ενότητά σας, γιά νά μπορέσετε νά ἀγωνιστεῖτε ἐναντία στους δολιοφθορεῖς, ὥστε νά μήν πέφτετε στά νύχια τῶν σπεκουλάντηδων καί τῶν κάθε λογῆς ἀρπαχτικῶν ἑθνικῶν, πού ἀντιστρατεύονται τά συμφέροντα τοῦ λαοῦ. Ἦρθε ἡ ὥρα νά φωνάξουμε στους ἐργάτες : ἐνωθεῖτε στά σωματεῖα σας ὡς ἐλεύθερες καί οργανωμένες δυνάμεις... Τώρα καμιά κυβέρνηση δέν μπορεῖ νά ἐπιζήσει ἢ νά διαθέσει ἐπαρκεῖς δυνάμεις γιά νά πετύχει τούς κοινωνικούς της σκοπούς ἂν δέν ἔχει τήν ὑποστήριξη τῶν οργανώσεων τῶν ἐργαζομένων »²⁸.

Κοντολογίς, ὁ Βάργκας, στήν ὁμιλία του, ἀπηύθυνε μιὰ κατεπιέγουσα ἐκκλήση στόν λαό νά οργανωθεῖ καί νά ἐνωθεῖ γιά νά προασπίσει τά δίκαιά του. Τούς μίλησε, ὡς ἀρχηγός τοῦ κράτους, γιά τά ἐμπόδια καί τίς ἀύξάνομενες δυσκολίες πού συναντᾷ ἡ ἄσκηση τῆς διοίκησης μαζί τους. Ἀπό ἐκεῖνη τή στιγμή καί πέρα ἡ κυβέρνησή του ἀντιμετώπισε πράγματι ὅλο καί μεγαλύτερες δυσκολίες, ὡς τό τραγικό κορύφωμά τους, τόν Αὐγούστο τοῦ 1954. Ἄν ὁ Βάργκας δέν ἐνθάρρυνε, στήν τελευταία αὐτή περίοδο τῆς διακυβέρνησής του, τόσο ἀνοιχτά τήν ὀργάνωση τοῦ λαοῦ, σέ συνδυασμό μέ μιὰ σειρά μέτρα γιά τήν προάσπιση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ἴσως οἱ ἀντιδραστικές ἐλίτ νά μήν προχωροῦσαν στίς ἀκραῖες ἐνέργειές τους.

Κάθε λαϊκιστής ἡγέτης πού κινεῖται (ἔστω καί διακριτικά) πρὸς τόν λαό, μέ ὅποιονδήποτε ἄλλον τρόπο ἐκτός ἀπό ἐκεῖνον τοῦ μεσάζοντα τῶν ὀλιγαρχικῶν, θά χαλιναγωγηθεῖ ἀπ' αὐτές — ἂν διαθέτουν ἀρκετή δύναμη νά τό κάνουν. Ὅσον καιρό ὁμως ὁ ἡγέτης περιορίζεται στόν πατερναλισμό καί σέ μέτρα γιά τή

²⁸ Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου.

βελτίωση τῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ, μπορεῖ νά παρουσιαστοῦν πότε-πότε διαφωνίες ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στίς ὀμάδες τῆς ὀλιγαρχίας, ἀλλά βαθεῖές διαφορές εἶναι σπάνιες. Κι αὐτό, γιατί τά προγράμματα κοινωνικῆς πρόνοιας, ὡς ὄργανα χειραγώγησης, τελικά ἐξυπηρετοῦν τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης. Ἐνεργοῦν ὡς ἀναισθητικά, ἀποσπώντας τήν προσοχή τοῦ καταπιεζόμενου ἀπό τίς πραγματικές αἰτίες τῶν προβλημάτων του καί ἀπό τή συγκεκριμένη λύση αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Διασποῦν τούς καταπιεζόμενους σέ ὀμάδες ἀτόμων μέ τήν ἐλπίδα νά καρπωθοῦν μερικά ἀκόμα ὠφέλη. Ἡ κατάσταση αὕτη περιέχει ὡστόσο ἕνα θετικό στοιχεῖο : τά άτομα πού παίρνουν κάποια βοήθεια, ζητοῦν πάντα περισσότερη. Αὐτοί πού δέν παίρνουν καθόλου βοήθεια, βλέποντας τούς ἄλλους νά παίρνουν, ἀρχίζουν νά φθονοῦν καί ζητοῦν καί αὐτοί βοήθεια. Καί μιά πού οἱ κυρίαρχες ἐλίτ δέν μποροῦν νά « βοηθήσουν » ὅλον τόν κόσμον, στό τέλος μεγαλώνει ἡ δυσφορία τῶν καταπιεζομένων.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες ὀφείλουν νά ἐκμεταλλετοῦν τίς ἀντιφάσεις τῆς χειραγώγησης, παρουσιάζοντάς την ὡς πρόβλημα στούς καταπιεζόμενους, μέ σκοπό τήν ὀργάνωσή τους.

Πολιτιστική εἰσβολή

Ἡ θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης ἔχει ἕνα τελευταῖο θεμελιακό χαρακτηριστικό : τήν πολιτιστική εἰσβολή, πού ὀπωσ ἡ τακτική τοῦ « διαίρει καί βασίλευε » καί ἡ χειραγώγηση, ὑπηρετεῖ κι αὕτη τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης. Ἐδῶ, οἱ εἰσβολεῖς εἰσβάλλουν στήν πολιτιστική σφαῖρα μιᾶς ἄλλης ὀμάδας καί, ἀδιαφορώντας γιά τό δυναμικό αὐτῆς τῆς ὀμάδας, ἐπιβάλλουν τή δική τους κοσμοαντίληψη στά θύματα τῆς εἰσβολῆς τους καί ἀνακόπτουν τή δημιουργικότητά τους χαλιναγωγώντας τήν ἔκφρασή τους.

Ἄποιοι κι ἄν εἶναι ὁ τρόπος της, ἄβρός ἢ τραχύς, ἡ πολιτιστική εἰσβολή, ἀποτελεῖ πάντα μιά πράξη βίας ἐναντία σά

πρόσωπα τῆς κουλτούρας πού δέχεται τήν εισβολή, καί πού χάνουν τήν πρωτοτυπία τῆς δικῆς τους κουλτούρας ἢ κινδυνεύουν νά τή χάσουν. Στήν πολιτιστική εισβολή (ὅπως καί σ' ἄλλες τίς μέθοδες τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης), οἱ εισβολεῖς εἶναι οἱ πρωτεργάτες καί τά δρώντα πρόσωπα τῆς διαδικασίας, ἐνώ οἱ ὑφιστάμενοι τήν εισβολή εἶναι τά ἀντικείμενα. Οἱ εισβολεῖς πλάθουν· οἱ ὑφιστάμενοι τήν εισβολή πλάθονται. Οἱ εισβολεῖς ἐπιλέγουν· τά θύματα τῆς εισβολῆς ἀκολουθοῦν αὐτή τήν ἐπιλογή — ἢ ἀναμένονται νά τήν ἀκολουθήσουν. Οἱ εισβολεῖς δρουν· οἱ ὑφιστάμενοι τήν εισβολή ἔχουν μόνο τήν ψευδαίσθηση ὅτι δρουν, μέσα ἀπό τή δράση τῶν εισβολέων.

Κάθε κυριαρχία προϋποθέτει τήν εισβολή — πότε τή φυσική καί ἀπροσχημάτιστη καί πότε τήν καμουφλαρισμένη εισβολή. Στήν τελευταία περίπτωση ὁ εισβολέας παρουσιάζεται ὡς ἀρωγός φίλος. Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ εισβολή εἶναι μιᾶ μορφή οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς κυριαρχίας. Ἡ εισβολή μπορεῖ νά γίνει ἀπό μιᾶ μητροπολιτική κοινωρία ἐνάντια σέ μιᾶ ἐξαρτημένη κοινωρία ἢ μπορεῖ νά ἐνυπάρχει στήν κυριαρχία μιᾶς τάξης πάνω σέ μιάν ἄλλη τάξη, μέσα στήν ἴδια κοινωρία.

Ἡ πολιτιστική κατάκτηση ὀδηγεῖ στήν πολιτιστική νόθευση καί ἀλλοίωση τῶν ὑφιστάμενων τήν εισβολή. Ἀρχίζουν νά ἀνταποκρίνονται στίς ἀξίες, καί στούς σκοπούς τῶν εισβολέων. Στήν προσπάθειά τους νά κυριαρχήσουν, νά πλάσουν τούς ἄλλους σύμφωνα μέ τά δικά τους πρότυπα καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς τους, οἱ εισβολεῖς ἐπιθυμοῦν νά μάθουν πῶς οἱ ὑφιστάμενοι τήν εισβολή ἀντιλαμβάνονται τήν πραγματικότητα, μόνο καί μόνο γιά νά μπορέσουν νά τούς ἐξουσιάζουν πιό ἀποτελεσματικά²⁹. Στήν πολιτιστική εισβολή εἶναι ἀπαραίτητο τά

²⁹ Γιά τόν σκοπό αὐτό, οἱ εισβολεῖς χρησιμοποιοῦν ὄλο καί περισσότερο τίς κοινωνικές ἐπιστήμες καί τήν τεχνολογία καί ὡς ἕνα βαθμό καί τίς φυσικές ἐπιστήμες, γιά νά βελτιώσουν καί νά ἐκλεπτύνουν τή δράση τους. Οἱ εισβολεῖς πρέπει ἀπαραίτητα νά γνωρίζουν τό παρόν καί τό παρελθόν ἐκείνων πού κατακτοῦν γιά νά διακρίνουν τούς ἐναλλακτικούς δρόμους τοῦ μέλλοντος τῶν κατακτημένων καί νά καθοδηγοῦν ἐτσι τήν ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ μέλλοντος μέ τρόπο πού νά εὐνοεῖ τά δικά τους συμφέροντα.

θύματα να φτάσουν να βλέπουν την πραγματικότητα από τη σκοπιά των εισβολών κι όχι από τη δική τους. Γιατί όσο καλύτερα μιμούνται τους εισβολείς, τόσο πιο σταθερή γίνεται η θέση των τελευταίων.

Για να πετύχει η πολιτιστική εισβολή, είναι απαραίτητο να πειστούν τα θύματα πως έχουν ξεφυτη κατωτερότητα. Μιά που τό καθετί έχει τό αντίθετό του, αν τά θύματα τής εισβολής θεωρήσουν τόν έαυτό τους κατώτερο, τότε όφείλουν κατανάγκη ν' αναγνωρίσουν τήν άνωτερότητα των εισβολέων. Οι άξιες των τελευταίων γίνονται πρότυπα για τους πρώτους. "Όσο έπιτείνεται η εισβολή και τά θύματα άποξενώνονται από τό πνεύμα του δικου τους πολιτισμου και από τόν έαυτό τους, τόσο περισσότερο οι κατακτημένοι θέλουν να μοιάσουν με τους εισβολείς τους : να περπατούν σαν αυτούς, να ντύνονται σαν αυτούς και να μιλούν σαν αυτούς.

Τό κοινωνικό « Έγώ » του κατακτημένου προσώπου, όπως κάθε κοινωνικό Έγώ, διαμορφώνεται μέσα στις κοινωνικο-πολιτιστικές σχέσεις τής κοινωνικής δομής και γι' αυτόν τό λόγο καθρεφτίζει τή διττότητα τής κατακτημένης κουλτούρας. ΈΗ διττότητα αυτή (που τήν περιγράψαμε πιο πάνω) έξηγει γιατί τά άτομα τά ύφιστάμενα τήν εισβολή και τήν ύποδούλωση, σε μία όρισμένη στιγμή τής ύπαρξιακής τους έμπειρίας, σχεδόν « προσχωρούν » στο « Έσύ » του δυνάστη. Τό καταπιεζόμενο « Έγώ » πρέπει να άποσπαστεί άπ' αυτή τή σχεδόν συγκόλληση με τό « Έσύ » του δυνάστη, να άποτραβηχτεί άπ' αυτόν για να μπορέσει να τόν δει πιο άντικειμενικά, όποτε θ' άντιληφθεί ότι ό ίδιος βρίσκεται σε άντίφαση με τόν καταπιεστή. Μόνο έτσι θα μπορέσει να αναγνωρίσει ως άπανθρωπιστική πραγματικότητα τή δομή μέσα στην οποία καταπιέζεται. Αυτή η ποιοτική άλλαγή στην άντίληψη του κόσμου μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα στην πράξη.

ΈΗ πολιτιστική εισβολή είναι από τή μία μεριά ένα μέσο κυριαρχίας και από τήν άλλη είναι τό άποτέλεσμα τής κυριαρχίας. Έτσι, η έξουσιαστικού χαρακτήρα πολιτιστική δράση (όπως

κι άλλες μορφές τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης), ἐκτός πού εἶναι προμελετημένη καί σχεδιασμένη, εἶναι, ἀπό μίαν ἄλλην ἀποψη, ἀπλῶς ἓνα προϊόν τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητας.

Λογουχάρη, μιά ἀκαμπτη καί καταπιεστική κοινωνική δομή ἐπηρεάζει κατανάγκην τά ἰδρύματα διαπαιδαγώγησης καί μόρφωσης τῶν νέων. Αὐτά τά ἰδρύματα προσαρμόζουν τή δράση τους στόν ρυθμό τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί μεταδίδουν τοὺς μύθους τῆς τελευταίας. Τά σπίτια καί τά σχολεῖα (ἀπό τά νηπιαγωγεῖα ὡς τά πανεπιστήμια) λειτουργοῦν ὄχι ἀφηρημένα ἀλλά μέσα σέ χρόνο καί χῶρο. Μέσα στίς δομές κυριαρχίας λειτουργοῦν ὡς πράκτορες πού προετοιμάζουν τοὺς ἐπιδρομεῖς τοῦ μέλλοντος.

Οἱ σχέσεις γονέων-παιδιοῦ στό σπίτι συνήθως καθρεφτίζουν τίς ἀντικειμενικές πολιτιστικές συνθήκες τῆς περιβάλλουσας κοινωνικῆς δομῆς. Ἄν οἱ συνθῆκες πού εἰσδύουν στό σπίτι εἶναι αὐταρχικές καί κυριαρχικές, τότε τό σπίτι θά ἔξυνη τό κλίμα τῆς καταπίεσης³⁰. Καθώς αὐτές οἱ αὐταρχικές σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς καί στά παιδιὰ ἐντείνονται, τά παιδιὰ στήν παιδική τους ἡλικία ὀλο καί περισσότερο ἐσωτερικοποιοῦν τήν πατρική ἐξουσία.

Ὁ Fromm, παρουσιάζοντας μέ τή χαρακτηριστική του σαφήνεια τό πρόβλημα τῆς νεκροφιλίας καί βιοφιλίας, ἀναλύει τίς ἀντικειμενικές συνθήκες πού γυνοῦν τόν κάθε παράγοντα — εἴτε στό σπίτι (σχέσεις γονέων καί παιδιοῦ μέσα σέ ἓνα κλίμα

³⁰ Οἱ νέοι θεωροῦν ὀλο καί περισσότερο τήν αὐταρχικότητα τῶν γονέων καί τοῦ δασκάλου ὡς ἐχθρική γιά τήν ἐλευθερία τους. Γιά τοῦτον ἀκριβῶς τόν λόγο ὀλοένα καί περισσότερο ἐναντιώνονται στίς μορφές δράσης πού μειώνουν στό ἐλάχιστο τήν ἔκφραση τῆς προσωπικότητάς τους καί τήν αὐτοεκδήλωσή τους. Αὐτό τό πολύ θετικό φαινόμενο δέν εἶναι τυχαῖο. Εἶναι πράγματι ἓνα σύμπτωμα τοῦ ἱστορικοῦ κλίματος πού (ὅπως ἀναφέρθηκε στό Κεφάλαιο Α) χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας, ὡς ἀνθρωπολογική. Γιά τόν λόγο αὐτό δέν μπορεῖ κανεὶς (ἐκτός ἂν ἔχει προσωπικό συμφέρο) νά θεωρεῖ τήν ἀνταρσία τῶν νέων ὡς ἓνα σκέτο παράδειγμα τῶν παραδοσιακῶν διαφορῶν μεταξύ γενεῶν. Κάτι βαθύτερο ὑπάρχει ἐδῶ. Οἱ νέοι πού ἐξεγείρονται, καταγγέλλουν καί καταδικάζουν τό μοντέλο μιᾶς ἄδικης καί δυναστυτικῆς κοινωνίας. Ἡ ἀνταρσία αὐτή, μέ τήν εἰδική της διάσταση εἶναι, ὡστόσο, πολύ πρόσφατη. Ἡ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νά ἔχει αὐταρχικό χαρακτήρα.

άδιαφορίας και καταπίεσης ή αγάπης και ελευθερίας) είτε μέσα στον κοινωνικό πολιτιστικό περίγυρο. "Αν τὰ παιδιά πού μεγαλώνουν μέσα σέ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἄστοργη καί καταπιεστική, μέ κομμένα τὰ φτερά, δέν καταφέρνουν, στή διάρκεια τῆς νεότητάς τους, νά πάρουν τόν δρόμο τῆς αὐθεντικῆς ἀνταρσίας, τότε είτε θά σπρωχτοῦν στήν τέλεια ἀδιαφορία, θ' ἀποξενωθοῦν ἀπό τήν πραγματικότητα μέ τούς μύθους πού οἱ ἀρχές χρησιμοποίησαν γιά νά τὰ « διαπλάσουν », είτε θά ἐπιδοθοῦν σέ διάφορες μορφές καταστροφικῆς δράσης.

Ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ ἐπεκτείνεται στό σχολεῖο, δπου οἱ μαθητές σύντομα ἀνακαλύπτουν (ὅπως καί στό σπίτι) ὅτι γιά νά ἔχεις λίγες ἱκανοποιήσεις θά πρέπει νά συμμορφώσῃς μέ τὰ διδάγματα πού ἐρχονται ἀπό τὰ πάνω. "Ἐνα ἀπ' αὐτά τὰ διδάγματα εἶναι νά μή σκέφτεσαι.

Μέ τήν ἐσωτερικευση τῆς γονεϊκῆς ἐξουσίας, διαμέσου τῆς ἄκαμπτης δομῆς τῶν σχέσεων πού ἐπιτείνεται ἀπό τό σχολεῖο, τὰ νέα παιδιά τείνουν (ἐξαιτίας τοῦ φόβου τῆς ελευθερίας πού ἐνσταλλάχθηκε μέσα τους ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις), ὅταν θά γίνουν ἐπαγγελματίες εἰδικοί, νά ἐπαναλαμβάνουν τὰ ἄκαμπτα πρῶτυπα στά ὅποια εἶχαν κακῶς ἀνατραφεῖ. Αὐτό τό φαινόμενο, σέ συνδυασμό μέ τήν ταξικὴ τους τοποθέτηση, ἐξηγεῖ, ἴσως, γιατί τόσοι εἰδικοί ἐπαγγελματίες προσχωροῦν στήν ἀντιδιαλογικὴ δράση³¹. "Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ εἰδικότητά τους, πού τούς φέρνει σ' ἐπαφή μέ τόν λαό, εἶναι πεισμένοι ὅτι ἔχουν ἀποστολὴ νά « δώσουν » σ' αὐτόν τίς γνώσεις τους καί τήν τεχνικὴ τους. Θεωροῦν τόν ἑαυτό τους « ὀργανωτὴ » τοῦ λαοῦ. Τὰ προγράμματά τους δράσης (πού θά μπορούσαν κάλλιστα νά ἔχουν ἐτοιμαστεῖ ἀπό ἕναν ὁποιοδήποτε καλὸ θεωρητικὸ τῆς καταπιεστικῆς δράσης) διαλαμβάνουν τούς δικούς τους σκοπούς, τίς δικές τους πεποιθήσεις

31 Ἐξηγεῖ ἴσως καί τήν ἀντιδιαλογικὴ συμπεριφορὰ μερικῶν ἀτόμων, πού ἂν καί εἶναι πεισμένα γιά τήν ἐπανάστατικὴ τους ἀποστολὴ, ἐξακολουθοῦν νά μὴν ἔχουν ἐμπιστοσύνη στόν λαό καί φοβοῦνται τήν ἐπαφή μέ τόν λαό. Χωρὶς νά τό καταλαβαίνουν, τὰ ἄτομα αὐτὰ ἔχουν μέσα τους τὸν δυνάστη. Καί ἐπειδὴ « φιλοξενοῦν » τὸν δυνάστη μέσα τους, φοβοῦνται τήν ἐλευθερία.

καί τίς δικές τους έγνοιες. Δέν άκούνε τί λέει ό λαός, αλλά αντίθετα σχεδιάζουν νά τοῦ διδάξουν πῶς « θ' άποτινάξει άπό πάνω του τήν τεμπελιά, πού δημιουργεῖ τήν ύποανάπτυξη ». Οί « ειδικοί » αὐτοί θεωροῦν άνόητο καί νά συζητοῦν άκόμα τήν άνάγκη νά σέβονται τήν αντίληψη πού έχει ό λαός γιά τόν κόσμο. Μόνον αὐτοί έχουν « κοσμοαντίληψη ». Ἐξίσου άνόητη θεωροῦν τήν άποψη ότι όφείλεις νά συμβουλευεσαι τόν λαό όταν όργανώνεις τό προγραμματικό περιεχόμενο τῆς εκπαιδευτικῆς δράσης. Πιστεύουν πῶς ό λαός εἶναι τόσο τέλεια άγράμματος, πού δέν κάνει γιά τίποτε άλλο έκτός άπό τό νά δέχεται τή διδασκαλία τῶν ειδικῶν.

Όταν, όμως, σέ κάποια στιγμή τῆς ύπαρξιακῆς τους εμπειρίας τά θύματα τῆς εισβολῆς άρχίσουν μέ κάποιον τρόπο ν' άπορρίπτουν τήν εισβολή (στήν όποία μπορεί προηγούμενα νά είχαν προσαρμοστεῖ), τότε οί ειδικοί, γιά νά δικαιολογήσουν τήν άποτυχία τους, λένε πῶς τά μέλη τῆς καταπιεζόμενης ομάδας εἶναι « κατώτερα όντα », γιάτι εἶναι « άγνώμονες », « άνίκανοι », « άρρωστημένοι » ἤ « όχι καθαρόαιμοι ».

Οί καλοπροαίρετοι ειδικοί (έκεῖνοι πού χρησιμοποιοῦν τήν « εισβολή » όχι ὡς σκόπιμη ίδεολογία αλλά ὡς έκφραση τῆς δικῆς τους άνατροφῆς) μέ τόν καιρό άντιλαμβάνονται ότι μερικές άπό τίς εκπαιδευτικές άποτυχίες τους πρέπει νά άποδοθοῦν όχι στήν ξμφυτη κατωτερότητα τῶν « άπλῶν ανθρώπων τοῦ λαοῦ » αλλά στή βία τῆς δικῆς τους πράξης επιδρομῆς. Ὅσοι κάνουν αὐτή τήν ανακάλυψη αντιμετωπίζουν ένα δύσκολο δίλημμα : νιώθουν τήν άνάγκη νά εγκαταλείψουν τήν εισβολή, αλλά τό στυλ τοῦ δυνάστη βρῖσκεται τόσο βαθειά μέσα τους, πού ἡ εγκατάλειψη αὐτή θά άπειλοῦσε τήν ἴδια τους τήν ύπόσταση. Τό νά παραιτηθοῦν άπό τήν εισβολή θά σήμαινε τή λήξη τῆς διπλῆς τους κατάστασης ὡς κυριαρχούμενων καί ὡς κυρίαρχων. Θά σήμαινε εγκατάλειψη όλων τῶν μύθων, πού τροφοδοτοῦν τήν εισβολή, καί έναρξη μιᾶς διαλογικῆς δραστηριότητας. Καί γι' αὐτόν ακριβῶς τόν λόγο, θά σήμαινε ότι θά έπαυαν νά εἶναι « πάνω » ἤ « μέσα » (ὡς ξένοι) καί θά γίνονταν

« μαζι » (ώς σύντροφοι). Έτσι, ο φόβος τῆς ἐλευθερίας κρατᾶ δέσμιους αὐτούς τούς ἀνθρώπους. Στὴ διάρκεια τῆς τραυματικῆς αὐτῆς διαδικασίας τείνουν νὰ δώσουν ἔλλογη ἐμφάνιση στὸν φόβο τους μὲ μιὰ σειρά ὑπεκφυγῆς.

Ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερος στοὺς εἰδικούς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀνακαλύψει ἀκόμα μόνοι τους τὸν ἐπιδρομικὸ χαρακτήρα τῆς δράσης τους, καὶ πού ἀκοῦνε νὰ τοὺς λένε ἄλλοι πὼς ἡ δραστηριότητά τους εἶναι ἀπανθρωπιστική. Ὅχι σπάνια, καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση συγκεκριμένων καταστάσεων, οἱ συμμετέχοντες στὰ μαθήματά μας ἐρωτοῦν τὸν συντονιστὴ, κάπως ἐρεθισμένοι : « Κατὰ ποῦ νομίζεις πὼς μᾶς τραβᾶς ; » Ὁ συντονιστὴς δὲν προσπαθεῖ νὰ « τραβήξει » κανένα πουθενά. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς δταν οἱ ἐκπαιδευόμενοι ἀντιμετωπίζουν μιὰ συγκεκριμένη κατάσταση ὡς πρόβλημα, ἀρχίζουν νὰ ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἂν ἡ ἀνάλυση πού κάνουν τῆς κατάστασης προχωρήσει βαθύτερα θὰ πρέπει ἢ νὰ ἀποτινάξουν ἀπὸ πάνω τους τοὺς μύθους τους ἢ νὰ τοὺς ἐπιβεβαιώσουν. Ἡ ἀπαλλαγὴ καὶ ἡ παραίτηση ἀπὸ τοὺς μύθους ἀντιπροσωπεύει, τὴ στιγμή αὐτή, μιὰ πράξη βίας ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν μύθων ἰσοδυναμεῖ μὲ ξεσκέπασμα τοῦ ἑαυτοῦ τους. Ἡ μόνη διέξοδος (πού λειτουργεῖ ὡς ἀμυντικὸς μηχανισμός) εἶναι ἡ προβολὴ πάνω στὸν συντονιστὴ τῶν συνηθισμένων τους ἐμπειριῶν : ὁδήγησης, κατὰκτησης καὶ ἐπιδρομῆς³².

Ἡ ἴδια ὑποχώρηση παρατηρεῖται, ἂν καὶ σὲ μικρότερη κλίμακα, ἀνάμεσα σὲ ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ πού ἔχουν λυγίσει μπροστά στὴ συγκεκριμένη κατάσταση καταπίεσης καὶ ἔχουν δαμασθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνη. Ἐνας ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ « Πλήρους Κύκλου »³³ πού ἐφάρμοσε ἕνα πολύτιμο ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα στὴν πόλη τῆς Νέας Ὑόρκης κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση

32 Βλ., Paulo Freire, « *Extensão ou Comunicação* » στὴν *Introducción a la Acción Cultural*, Santiago, 1969.

33 Σχετικὰ μὲ τὴν δραστηριότητα τοῦ ἰδρύματος « Full Circle », βλ., Mary Cole, *Summer in the City* (N.Y. 1968).

τοῦ Robert Fox ἀναφέρει τό παρακάτω ἐπεισόδιο. Μιά ομάδα σέ κάποιον γκέττο τῆς Νέας Ὑόρκης εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει μιά κωδικοποιημένη κατάσταση — ἓνα μεγάλο σωρὸ σκουπιδιῶν στή γωνιά ἑνός δρόμου — τοῦ ἴδιου δρόμου ὅπου συγκεντρωνόταν ἡ ομάδα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες εἶπε ἀμέσως : « Βλέπω ἓνα δρόμο στήν Ἀφρική ἢ στή Λατινική ἢ Ἀμερική ». « Καί γιατί ὄχι στή Νέα Ὑόρκη ; » ρώτησε ὁ δάσκαλος. « Γιατί εἴμαστε οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς καί δέν μπορεῖ νά συμβεῖ κάτι τέτοιο ἐδῶ ». Δίχως ἄλλο αὐτός ὁ ἄνθρωπος καί μερικοὶ ἀπὸ τοὺς συντρόφους του, πού συμφώνησαν μαζί του, ὑποχωροῦσαν μπροστά σέ μιά πραγματικότητα τόσο προσβλητική γι' αὐτούς, ὥστε ἀκόμα καί ἡ παραδοχὴ τῆς νά εἶναι ἀπειλητική. Γιά ἓνα ἀλλοτριωμένο πρόσωπο, πού καθοδηγεῖται ἀπὸ μιά κουλτούρα ἀτομικῆς ἐπιτυχίας καί ἀνάδειξης, τό νά παραδεχτεῖ τὴν κατάστασή του ὡς ἀντικειμενικά δυσάρεστη, θεωρεῖται ὡς κάτι πού τοῦ φράζει τὸν δρόμο πρὸς τὴν ἐπιτυχία.

Στὴν περίπτωση πού ἀναφέραμε, καθὼς καί σ' ἐκείνη τῶν εἰδικῶν, ἡ καθοριστικὴ δύναμη τῆς κουλτούρας πού καλλιεγεῖ τοὺς μύθους τοὺς ὁποίους σέ συνέχεια οἱ ἄνθρωποι ἐσωτερικεύουν, εἶναι ὀλοφάνερη. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἡ κουλτούρα τῆς κυρίαρχης τάξης ἐμποδίζει τὴν αὐτοεκδήλωση τῶν ἀνθρώπων ὡς ὄντων πού μποροῦν νά παίρνουν ἀποφάσεις. Οὔτε οἱ εἰδικοί, οὔτε ὅσοι παίρνουν μέρος στή συζήτηση στίς φτωχοσυννοικίες τῆς Νέας Ὑόρκης, μποροῦν νά ἐκφραστοῦν καί νά δράσουν ὡς αὐθύπαρκτα Ὑποκείμενα τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πορείας. Κανένας ἀπ' αὐτούς δέν εἶναι θεωρητικός ἢ ἰδεολόγος τῆς κυριαρχίας. Ἀντίθετα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς καταπίεσης πού μετατρέπεται μέ τὴ σειρά του σέ αἰτία τῆς καταπίεσης. Πρόκειται γιά ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρά προβλήματα πού θά πρέπει νά ἀντιμετωπίσει ἡ ἐπανάσταση ὅταν ἔρθει στήν ἐξουσία. Αὐτό τό στάδιο ἀπαιτεῖ στό μεγαλύτερο δυνατό βαθμὸ πολιτικὴ φρόνηση, ἀποφασιστικὴτητα καί θάρρος ἀπὸ τοὺς ἡγέτες, πού γι' αὐτόν ἀκριβῶς τὸν λόγο θά πρέπει νά ἔχουν ἀρκετὴ κρίση γιά νά μὴν πέσουν σέ ἄλογες σεκταριστικὲς θέσεις.

Οι ειδικοί του κάθε κλάδου — απόφοιτοι πανεπιστημίου ή όχι — είναι άνθρωποι που « καθορίζονται από πάνω »³⁴ από μία κουλτούρα καταπίεσης που τους έχει διαπλάσει ως διττές υπάρξεις. (Αν προέρχονταν από κατώτερες τάξεις αυτή ή κακή αγωγή θά ήταν ή ίδια, αν όχι χειρότερη). Τέτοιοι επαγγελματίες είναι αναγκαίοι για την αναδιοργάνωση της νέας κοινωνίας. Κι έφθσον πολλοί από αυτούς — ακόμα κι αν « φοβούνται την ελευθερία » και είναι απρόθυμοι να επιδοθούν σε μιά εξανθρωπιστική δράση — είναι πράγματι πιο παραπλανημένοι από καθετί άλλο, όχι μόνο μπορούν αλλά και πρέπει να αναμορφωθούν από την επανάσταση.

Η αναμόρφωση αυτή απαιτεί να προχωρήσουν οι επαναστάτες ήγέτες από κείνο που προηγούμενα ήταν διαλογική πολιτιστική δράση προς την « πολιτιστική επανάσταση ». Στο σημείο αυτό, η επαναστατική έξουσία κινείται πέρα από τον ρόλο της, ως αναγκαίου εμποδίου μπροστά σε όλους τους θέλουν ν' άρνηθούν τους ανθρώπους, και παίρνει μιά νέα και τολμηρότερη θέση, καλώντας άνοιχτά όλους επιθυμούν να πάρουν μέρος στην άνοιχοδόμηση της κοινωνίας. Άπ' αυτή την άποψη ή « πολιτιστική επανάσταση » είναι μιά αναγκαία συνέχιση της διαλογικής πολιτιστικής δράσης, που θά πρέπει να δενεργηθεί πριν ν' άνεβεί στην έξουσία ή επανάσταση.

Η « πολιτιστική επανάσταση » θεωρεί σαν άντικείμενο της αναπλαστικής της δράσης την άνασυγκρότηση όλόκληρης της κοινωνίας, μαζί και όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Η κοινωνία δέν μπορεί να άνοιχοδομηθεί με μηχανιστικό τρόπο. Η κουλτούρα που άνανεώνεται διαμέσου της επανάστασης είναι τó βασικό όργανο γι' αυτή την άνοιχοδόμηση. Η « πολιτιστική επανάσταση » είναι ή άνώτερη προσπάθεια του επαναστατικού καθεστώτος για την κριτική συνειδητοποίηση — που θά πρέπει να φτάσει στον καθένα, άσχετα από την άπασχόλησή του.

Γι' αυτό ή προσπάθεια αυτή για κριτική συνειδητοποίηση

³⁴ Βλ., Louis Althusser, *Pour Marx*, (Paris 1967), όπου άφιερώνει όλόκληρο κεφάλαιο στη διαλεκτική του « επικαθορισμού ».

δέν μπορεί νά επαναπαύεται ικανοποιημένη μέ τό ότι έξασφάλισε τήν τεχνική ή έπιστημονική παιδείση τῶν μελλοντικῶν ειδικῶν. Ἡ νέα κοινωνία γίνεται ποιοτικά διαφορετική ἀπό τήν παλιά³⁵ μέ περισσότερους ἀπό έναν ἐπιμέρους τρόπο. Ἡ επαναστατική κοινωνία δέν μπορεί ν' ἀποδίδει στήν τεχνολογία τούς ἴδιους σκοπούς πού τῆς ἔδινε ἡ προηγούμενη κοινωνία. Γι' αὐτό πρέπει νά εἶναι διαφορετική καί ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀνθρώπων στίς δυό κοινωνίες. Ἡ τεχνική καί ἐπιστημονική παιδεία δέν χρειάζεται νά εἶναι ἐχθρική στήν ἀνθρωπιστική παιδεία, ὅσο ἐξακολουθοῦν ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία νά βρίσκονται στήν ὑπηρεσία τῆς διαρκοῦς ἀπελευθέρωσης, τῆς ἐξανθρώπισης.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἀνθρώπων γιά ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα (μιά πού ὄλες οἱ ἐπαγγελματικές ἀσχολίες ἐπιτελοῦνται σέ χρόνο καί χῶρο), ἀπαιτεῖ νά νοεῖται (α) ὁ πολιτισμός ὡς ὑπερδομή πού μπορεί νά διατηρεῖ « κατάλοιπα » τοῦ παρελθόντος³⁶, ζωντανά στήν ὑποδομή πού ὑφίσταται τήν επαναστατική ἀλλαγῆ, καί (β) τό ἴδιο τό ἐπάγγελμα ὡς μέσο γιά τόν μετασχηματισμό τῆς κουλτούρας. Καθώς ἡ πολιτιστική ἐπανάσταση βαθίνει τήν κριτική συνειδητοποίηση μέσα στή δημιουργική πράξη τῆς νέας κοινωνίας, οἱ ἀνθρωποι θ' ἀρχίσουν νά καταλαβαίνουν γιατί τά μυθικά κατάλοιπα τῆς προηγούμενης κοινωνίας ἐπιζοῦν στή νέα κοινωνία. Καί τότε οἱ ἀνθρωποι θά μπορέσουν ν' ἀπελευθερωθοῦν πιό γρήγορα ἀπό αὐτά τά φαντάσματα πού, ἐμποδίζοντας τήν οἰκοδόμηση μιᾶς νέας κοινωνίας, ἀποτελοῦσαν πάντα ἕνα σοβαρό πρόβλημα γιά κάθε ἐπανάσταση. Μέ τούτα τά πολιτιστικά κατάλοιπα ἡ καταπιεστική κοινωνία συνεχίζει τήν εἰσβολή — καί τώρα εἰσβάλλει στήν ἴδια τήν επαναστατική κοινωνία.

Αὐτή ἡ τελευταία εἰσβολή εἶναι τρομερή, γιατί δέν ἐκτελεῖται ἀπό μιά ἀναδιοργανωμένη κυρίαρχη ἑλίτ, ἀλλά ἀπό ἀνθρώπους πού πῆραν μέρος στήν ἐπανάσταση. Ὡς ἀνθρωποι πού « φι-

³⁵ Ἡ διαδικασία αὐτή δέν γίνεται ἀπότομα, ὅπως ὑποθέτουν οἱ μηχανιστικοί στοχαστές.

³⁶ Althusser, δ. ἀ.

λοξενούν » μέσα τους τόν καταπιεστή, αντίστέκονται, όσο θ' αντίστέκταν κι ο ίδιος ο καταπιεστής, στά νέα βασικά μέτρα πού η επανάσταση οφείλει νά πάρει. Σάν διττά όντα πού είναι, δέχονται άκόμα (αυτό οφείλεται στά κατάλοιπα τής παλιής άντλήψης) τήν έξουσία πού γίνεται γραφειοκρατική και πού τούς καταπιέζει σκληρά. Μέ τή σειρά της, αυτή η βίαια καταπιεστική γραφειοκρατική έξουσία μπορεί νά εξηγηθεί μ' εκείνο πού ο Althusser ονομάζει « επανενεργοποίηση τών παλιών στοιχείων »³⁷ μέσα στή νέα κοινωνία, κάθε φορά πού τό έπιτρέπουν έκτακτες περιστάσεις.

Γιά όλους τούς παραπάνω λόγους, έρμηνεύω τήν επαναστατική διαδικασία ώς διαλογική πολιτιστική δραστηριότητα, πού προεκτείνεται σέ « πολιτιστική επανάσταση », όταν κατακτηθεί η έξουσία. Και στά δυό στάδια χρειάζεται μια σοβαρή προσπάθεια για κριτική συνειδητοποίηση. Αυτή αποτελεί τό άναγκαίο μέσο πού μ' αυτό οι άνθρωποι, μέσω μιας άληθινής πράξης, αφήνουν πίσω τήν κατάστασή τους ώς αντικειμένων για νά αναλάβουν τόν ρόλο τους ώς ιστορικά 'Υποκείμενα. Τέλος, η πολιτιστική επανάσταση αναπτύσσει τήν άσκηση του διαρκούς διαλόγου ανάμεσα στους ήγέτες και στό λαό και στερεώνει τή συμμετοχή του λαού στην έξουσία. Μ' αυτόν τόν τρόπο, καθώς ήγέτες και λαός συνεχίζουν τήν κριτική τους δραστηριότητα, η επανάσταση θά μπορεί πιο εύκολα νά άμύνεται ενάντια στις γραφειοκρατικές τάσεις (πού οδηγούν σέ νέες μορφές καταπίεσης) και ενάντια στην « εισβολή » (πού είναι πάντα η ίδια). 'Ο εισβολέας — και στην άστική κοινωνία και στην επαναστατική — μπορεί νά είναι ένας γεωπόνος ή ένας κοινωνιολόγος, ένας οικονομολόγος ή ένας ύγειονομικός υπάλληλος, ένας ιερέας, ένας παιδαγωγός ή ένας κοινωνικός λειτουργός — η και ένας επαναστάτης.

'Η πολιτιστική εισβολή πού έξυπηρετεί τούς σκοπούς τής

³⁷ Πάνω σ' αυτό τό ζήτημα ο Althusser γράφει : « Αυτή η επανενεργοποίηση θά ήταν κυριολεκτικά άδιανόητη σέ μια διαλεκτική άπαλλαγμένη από επικαθορισμό », S. Althusser, δ.δ. σελ. 116.

κατάκτησης και τή διατήρηση τῆς καταπίεσης, πάντα διαλαμβάνει μιάν ἐνοριακή ἀποψη τῆς πραγματικότητας, μιὰ στατική ἀντίληψη τοῦ κόσμου, και τήν ἐπιβολή τῆς μιᾶς κοσμοθεωρίας πάνω στήν ἄλλη. Ἐξυπακούει τήν « ὑπεροχή » τοῦ ἐπιδρομέα και τήν « κατωτερότητα » τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδρομῆς, καθώς και τήν ἐπιβολή ἀξιῶν ἀπό τόν ἐπιδρομέα πού τίς κατέχει και φοβᾶται νά μήν τίς χάσει.

Ἡ πολιτιστική εἰσβολή σημαίνει ἀκόμα, πώς τό ὕστατο κέντρο ἀποφάσεων, σχετικά μέ τή δραστηριότητα ἐκείνων πού ὑπέστησαν τήν εἰσβολή, δέν βρίσκειται σ' αὐτούς ἀλλά στους εἰσβολεῖς. Καί ὅταν ἡ δύναμη γιά ἀπόφαση εἶναι τοποθετημένη ἔξω (ἀπό τόν) κι ὄχι μέσα στόν ἐνδιαφερόμενο, τότε ὁ τελευταῖος ἔχει μόνο τήν ψευδαἰσθηση ὅτι ἀποφασίζει. Γι' αὐτό δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κοινωνική και οἰκονομική ἀνάπτυξη σέ μιὰ διττή, « πισωστρεφή » και κατακτημένη κοινωνία. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἀνάπτυξη χρειάζεται : α) νά ὑπάρξει μιὰ κίνηση ἔρευνας και δημιουργικότητας μέ ἔδρα λήψης ἀποφάσεων μέσα στόν ἴδιο τόν ἐρευνητή· β) αὐτή ἡ κίνηση νά μή πραγματοποιεῖται μόνο στόν χῶρο, ἀλλά και στόν ὑπαρξιακό χρόνο τοῦ συνειδητοῦ ἐρευνητή.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ κάθε ἀνάπτυξη εἶναι μεταβολή, ἡ κάθε μεταβολή δέν εἶναι και ἀνάπτυξη. Ἡ ἀλλαγὴ πού συντελεῖται μέσα σ' ἓνα σπόρο, ὁ ὁποῖος κάτω ἀπό εὐνοϊκές συνθῆκες φυτρώνει και βλασταίνει, δέν εἶναι ἀνάπτυξη. Κατά τόν ἴδιο λόγο, ἡ ἀλλαγὴ σχήματος ἑνός ζώου δέν εἶναι ἀνάπτυξη. Οἱ μεταβολές τῶν σπόρων και τῶν ζώων καθορίζονται ἀπό τό εἶδος στό ὁποῖο ἀνήκουν. Καί συντελοῦνται σέ χρόνο πού δέν τούς ἀνήκει, γιατί ὁ χρόνος ἀνήκει στους ἀνθρώπους.

Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τά μόνα ἀπό τά ἀτελῆ πλάσματα, πού ἀναπτύσσονται. Ὡς ἱστορικά, αὐτοβιογραφικά « ὄντα γιά τόν ἑαυτό τους », μεταβάλλονται (ἀναπτύσσονται) μέσα στά πλαίσια τοῦ ὑπαρξιακοῦ τους χρόνου, ποτέ ἔξω ἀπ' αὐτόν. Οἱ ἄνθρωποι πού ὑποβάλλονται σέ συγκεκριμένες συνθῆκες καταπίεσης, ὅπου κατανοῦν ἄλλοτριωμένα « ὄντα γιά ἄλλον » ἀπό τό ψεύ-

τικο « ὄν γιὰ τόν ἑαυτό του » ἀπό τό ὅποιο καί ἐξαρτιόνται, δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀναπτυχθοῦν αὐθεντικά. Στερημένοι ἀπό τή δική τους δύναμη νά παίρνουν ἀποφάσεις, πού εἶναι τοποθετημένη στό δυνάστη, ἀκολουθοῦν τίς συνταγές τοῦ τελευταίου. Οἱ καταπιεσμένοι ἀρχίζουν νά ἀναπτύσσονται μόνο ὅταν, ξεπερνώντας τήν ἀντίφαση πού μέσα της ἔχουν πιαστεῖ, γίνονται « ὄντα γιὰ τόν ἑαυτό τους ».

Ἄν θεωρήσουμε τήν κοινωνία ὡς ἓνα ὄν, εἶναι φανερό ὅτι μόνο μιά κοινωνία πού εἶναι « ὄν γιὰ τόν ἑαυτό του » μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ. Κοινωνίες πού εἶναι διχασμένες, πισωστρεφεῖς, κατακτημένες καί ἐξαρτημένες ἀπό τή μητροπολιτική κοινωνία, δέν μποροῦν νά ἀναπτυχθοῦν, γιατί εἶναι ἀλλοτριωμένες. Ἡ ἐξουσία πού παίρνει ἀποφάσεις γιὰ τήν πολιτική, οἰκονομική καί πολιτιστική τους ζωή εἶναι τοποθετημένη ἔξω ἀπ' αὐτούς, μέσα στήν κοινωνία τοῦ εἰσβολέα. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὕτη ἡ τελευταία καθορίζει τή μοίρα τῶν πρώτων : σκέτη μεταβολή. Γιατί μόνο ἡ μεταβολή — ὄχι ἡ ἀνάπτυξή τους — εἶναι πρὸς τό συμφέρον τῆς μητροπολιτικῆς κοινωνίας.

Ἔχει βασική σημασία νά μή συγχέουμε ἐκσυγχρονισμό καί ἀνάπτυξη. Ἄν καί ὁ ἐκσυγχρονισμός μπορεῖ νά ἐπηρεάζει ὀρισμένους κύκλους τῆς « δορυφόρου κοινωνίας », σχεδόν πάντοτε ἐπιβάλλεται μέ ἐξωτερικό ἐπηρεασμό, καί ἡ μητροπολιτική κοινωνία εἶναι ἐκεῖνη πού ἀποκομίζει τά πραγματικά ὠφέλη ἀπ' αὐτόν. Μιά κοινωνία, πού ἐκσυγχρονίζεται χωρὶς νά ἀναπτύσσεται, θά συνεχίσει — ἔστω καί ἂν τῆς παραχωροῦνται ὀρισμένες ἐλάχιστες ἐκπροσωπητικές ἐξουσίες — νά ἐξαρτιέται ἀπό τήν ξένη χώρα. Αὕτη εἶναι ἡ μοίρα κάθε ἐξαρτημένης κοινωνίας, ὅσον καιρὸ θά μένει ἐξαρτημένη.

Γιὰ νά καθορίσουμε ἂν μιά κοινωνία ἀναπτύσσεται ἢ ὄχι θά πρέπει νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό κριτήρια βασιμμένα σέ δεῖκτες τοῦ « κατὰ κεφαλὴν » ἐθνικοῦ εἰσοδήματος (πού, διατυπωμένοι σέ στατιστική μορφή, εἶναι παραπειστικοί), καθὼς καί σ' ἐκείνους πού ἀναφέρονται στό ἀκαθάριστο εἰσόδημα. Τό βασικό, στοιχειῶδες κριτήριο συνίσταται στό ἂν ἡ κοινωνία εἰ-

ναι, ναι ή όχι, « όν για τον έαυτό του ». Άν δέν είναι, τότε τά άλλα κριτήρια δείχνουν έκσυγχρονισμό και όχι ανάπτυξη.

Ή κύρια αντίφαση τών διχασμένων κοινωνιών είναι ή σχέση τους έξάρτησης μέ τή μητροπολιτική κοινωνία. Όταν ή αντίφαση θά έχει άρθει, οι μεταβολές πού ως τότε συντελούνται χάρη στή « βοήθεια », πού ώφελοΰσε κατά πρώτο λόγο τή μητροπολιτική κοινωνία, γίνονται πραγματική ανάπτυξη, πού έξυπηρετούν τήν αυτότελή ύπόσταση τής πρώην έξαρτημένης κοινωνίας.

Γιά τούς παραπάνω λόγους, οι καθαρά ρεφορμιστικές λύσεις πού έπιχειρήθηκαν άπ' αυτές τις κοινωνίες (άν και μερικές άπό τις μεταρρυθμίσεις μπορούν νά φοβίζου και μάλιστα νά πανικοβάλλου τά πιο αντιδραστικά μέλη τών κυρίαρχων ομάδων), δέν αίρουν τις έξωτερικές και έσωτερικές αντιφάσεις. Σχεδόν πάντα, ή μητροπολιτική κοινωνία υποβάλλει αυτές τις ρεφορμιστικές λύσεις, ως άπάντηση στις άπαιτήσεις τής ιστορικής εξέλιξης, ως ένα νέο μέσο για τή διαφύλαξη τής ήγεμονίας της. Είναι σάν νά λέει ή μητροπολιτική κοινωνία : « Άς κάνουμε μεταρρυθμίσεις πριν μās προλάβει ο λαός και κάνει επανάσταση ». Και για νά τό πετύχει αυτό, ή μητροπολιτική κοινωνία δέν έχει παρά τούς παρακάτω δρόμους : τήν κατάκτηση, τή χειραγώγηση, τήν οικονομική και πολιτιστική (και καμιά φορά στρατιωτική) εισβολή στην έξαρτημένη κοινωνία — μιά εισβολή όπου οι ήγετικές έλίτ τής υπόδουλης κοινωνίας δροΰν σέ μεγάλο βαθμό ως άπλοι μεσίτες για λογαριασμό τών ήγετών τής μητροπολιτικής κοινωνίας.

Και για νά κλείσουμε αυτή τή δοκιμαστική άνάλυση τής θεωρίας τής αντιδιαλογικής δράσης, έπιθυμώ νά τονίσω ξανά ότι οι επαναστάτες ήγέτες δέν πρέπει νά χρησιμοποιούν τις ίδιες αντιδιαλογικές μέθοδες πού χρησιμοποιούν οι καταπιεστές. Άντίθετα, οι επαναστάτες ήγέτες πρέπει νά άκολουθοΰν τον δρόμο του διάλόγου και τής επικοινωνίας.

Προτού προχωρήσω στην άνάλυση τής θεωρίας τής διαλογικής δράσης είναι άνάγκη νά έξετάσω σύντομα πώς σχηματίζεται ή ήγετική ομάδα, και μερικές άπό τις ιστορικές και κοινω-

νιολογικές συνέπειες για την επαναστατική πορεία. Συνήθως η ηγετική αυτή ομάδα συγκροτείται από μέλη που άνηκαν με κάποιο τρόπο στα κοινωνικά στρώματα των δυναστών. Σε μιάν όρισμένη στιγμή της ύπαρξιακής εμπειρίας τους, κάτω από όρισμένες ιστορικές συνθήκες, αυτοί οι άνθρωποι εγκαταλείπουν την τάξη στην οποία ανήκουν και προσχωρούν στους καταπιεζόμενους, με μιά πράξη άληθινής άλληλεγγύης. "Άσχετα από τό άν αυτή η προσχώρηση προκύπτει ή όχι από μιάν έπιστημονική άνάλυση της πραγματικότητας, άποτελεί (δταν είναι γνήσια) μιά πράξη άγάπης και άληθινής στράτευσης³⁸. Τό νά τάσσεσαι στό πλευρό τών καταπιεζόμενων σημαίνει νά έρχεσαι σ' έπαφή, νά έπικοινωνείς μαζί τους. 'Ο λαός πρέπει νά βρεϊ τόν έαυτό του μέσα στους άναδυόμενους ήγέτες, και αυτοί πάλι πρέπει νά βροϋν τόν έαυτό τους μέσα στον λαό.

Οί ήγέτες που ήρθαν στό προσκήνιο, κατανάγκην έκφράζουν την αντίφαση τών κυρίαρχων έλίτ, που τους μεταδόθηκε από τους καταπιεζόμενους. Οί τελευταίοι μπορεϊ, ώστόσο, νά μήν άντιλαμβάνονται άκόμα καθαρά τή δική τους κατάσταση καταπίεσης, ή νά μήν άναγνωρίζουν κριτικά τίς άνταγωνιστικές σχέσεις τους με τους δυνάστες³⁹. Μπορεϊ άκόμα νά βρίσκονται σ' εκείνη την κατάσταση που όνομάσαμε πίο πάνω « προσκόλληση » στον δυνάστη. 'Από τήν άλλη μεριά, είναι δυνατό, λόγω όρισμένων άντικειμενικών ιστορικών συνθηκών, νά έχουν ήδη άποκτήσει μιά σχετικά καθαρή άντίληψη της καταπιεστικής τους κατάστασης.

Στήν πρώτη περίπτωση, ή προσκόλληση — ή ή μερική προσκόλληση — τών λαϊκών τάξεων στον δυνάστη κάνει άδύνατο σ' αυτές (για νά επαναλάβουμε τήν άποψη του Fanon)

³⁸ Οί σκέψεις του Τσέ Γκεβάρα πάνω σ' αυτό τό θέμα δίνονται στό προηγούμενο Κεφάλαιο. 'Ο German Guzmán λέει για τόν Camilo Torres : «... Αυτός έδωσε τό πών. "Όλο τό διάστημα κράτησε μιά στάση άφοσίωσης στον λαό — ως Ιερωμένος, ως Χριστιανός και ως επαναστάτης ». 'Από τό βιβλίο του German Guzmán, *Camilo - El Cura Guerrillero*, Bogotá, 1967, σελ. 5.

³⁹ « Ταξική άναγκαιότητα » είναι ένα πράγμα, « Ταξική συνείδηση » είναι άλλο πράγμα.

νά τόν τοποθετήσουν έξω από τις ίδιες. Στή δεύτερη περίπτωση, μπορούν νά προσδιορίσουν τή θέση του δυνάστη και έτσι νά αναγνωρίσουν κριτικά τις ανταγωνιστικές τους σχέσεις μ' αυτόν.

Στήν πρώτη περίπτωση, ο δυνάστης είναι « φωλιασμένος » μέσα στον λαό, και ή διαφορούμενη κατάσταση πού προκύπτει απ' αυτό, κάνει τόν λαό νά φοβάται τήν ελευθερία. Καταφεύγει έτσι (ένθαρρυνόμενος κι από τόν δυνάστη) σέ μαγικές εξηγήσεις ή σέ μιά λαθεμένη άποψη για τό Θεό, στον όποιο μοιρολατρικά μεταβιβάζουν τήν εϋθύνη για τήν καταπιεσμένη τους κατάσταση⁴⁰.

Είναι έξαιρετικά άπιθανο, αυτοί οι δύσπιστοι στον έαυτό τους, καταπιεσμένοι και άπελπισμένοι άνθρωποι νά έπιζητήσουν τήν άπελευθέρωσή τους — μιά πράξη άνταρσίας, πού μπορεί νά τή θεωρούν σαν μιά σοβαρή παράβαση τής θέλησης του Θεού, ή σαν μιάν επικίνδυνη άναμέτρηση μέ τή μοίρα. (Γι' αυτό είναι άνάγκη νά θέτουμε ως προβλήματα τους μύθους μέ τους όποιους οι δυνάστες τροφοδοτούν τόν λαό). Στή δεύτερη περίπτωση, όταν ο λαός έχει σχηματίσει μιά σχετικά καθαρή ιδέα για τήν καταπίεση, πράγμα πού θά του έπιτρέψει νά τοποθετήσει τόν δυνάστη έξω από τόν έαυτό του, αρχίζει τότε και τόν άγώνα για νά άρει τήν αντίφαση όπου είχε μπλεχτεί. Τή στιγμή αυτή ξεπερνά τήν άπόσταση ανάμεσα στην « ταξική άνάγκη » και στην « ταξική συνείδηση ».

Στήν πρώτη περίπτωση, οι επαναστάτες ήγέτες γίνονται, δυστυχώς και άθελά τους, ή αντίφαση του λαού. Στή δεύτερη περίπτωση, οι ανερχόμενοι ήγέτες δέχονται από τόν λαό συμπαθητική και σχεδόν άκαριαία ύποστήριξη, πού τείνει νά μεγα-

40 Ένας χιλιανός Ιερωμένος ύψηλου διανοητικού και ήθικου έπιπέδου άνθρωπος, πού έπισκέφτηκε τό Recife τό 1966, μου έίπε : « Όταν ένας συνάδελφος από τό Περναμπουκίο και έγώ πήγαμε νά έπισκεφτούμε μερικές πάμπτωχες οικογένειες πού ζούσαν σέ καλύβες (mocambos) και τίς ρωτήσαμε πώς μπορούν νά ύπομένουν νά ζούν σέ τέτοιες άθλιες συνθήκες, ή απάντηση ήταν μιά : Τί νά κάνουμε ; Θέλημα του Θεού είναι και πρέπει νά τό δεχτούμε ».

λώνει κατά τή διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης. Οἱ ἡγέτες πηγαίνουν στό λαό μέ ἓναν αὐθόρμητο διαλογικό τρόπο. Ὑπάρχει μιὰ σχεδόν ἀμεση σύμπνοια λαοῦ καί ἡγεσίας. Ἡ ἀμοιβαία τους σύνδεση σφραγίζεται σχεδόν ἀμέσως. Μέ συντροφικό πνεῦμα θεωροῦν τόν ἑαυτό τους σάν ἰσότιμες ἀντιφάσεις τῶν κυρίαρχων ἐλίτ. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα, ἡ καθιέρωση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στό λαό καί στούς ἡγέτες εἶναι σχεδόν ἀκλόνητη. Ὁ διάλογος αὐτός θά συνεχιστεῖ καί ὅταν πάρουν τήν ἐξουσία. Καί ὁ λαός θά ξέρει ὅτι ἔχει πάρει τήν ἐξουσία.

Αὐτή ἡ συνεργασία δέν μειώνει καθόλου τό πνεῦμα τοῦ ἀγώνα, τό θάρρος, τήν ἱκανότητα γιά ἀγάπη ἢ καί γιά τολμηρές πράξεις, πού ἀπαιτοῦνται ἀπό τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες. Ὁ Φιντέλ Κάστρο καί οἱ σύντροφοί του (πού πολλοί τούς χαρακτήρισαν κάποτε ὡς « ἀνεύθυνους τυχοδιώκτες »), ἦταν μιὰ θαυμάσια ἡγετική ομάδα, ταυτισμένη πλήρως μέ τό λαό πού δοκίμασε τήν κτηνώδη βία τῆς δικτατορίας τοῦ Μπατίστα. Αὐτή ἡ προσχώρηση δέν ἦταν εὐκολη. Χρειαζόταν γενναιότητα ἀπό τή μεριά τῶν ἡγετῶν ν' ἀγαπήσουν τόν λαό τόσο, ὥστε νά εἶναι πρόθυμοι νά θυσιάστουν γι' αὐτόν. Ἐπρεπε νά δείξουν μεγάλο κουράγιο οἱ ἡγέτες γιά νά ξαναρχίζου ἀπό τήν ἀρχή, ὕστερα ἀπό κάθε ἤττα, κινημένοι ἀπό μιάν ἄσβεστη ἐλπίδα σέ μιὰ μελλοντική νίκη, πού (ἐπειδή θά εἶχε σφυρηλατηθεῖ μαζί μέ τόν λαό) δέν θ' ἀνῆκε μόνο στήν ἡγεσία, ἀλλά στήν ἡγεσία καί στό λαό — ἢ στόν λαό, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἡγεσίας.

Ὁ Φιντέλ βαθμιαῖα ἔδωσε συγκεκριμένη κατεύθυνση στήν προσχώρηση τοῦ κουβανέζικου λαοῦ, ὁ ὁποῖος, λόγω τῆς ἱστορικής πείρας πού εἶχε ἀποκτήσει, ἄρχισε ἤδη νά σπάζει τήν προσκόλλησή του στόν δυνάστη. Αὐτό τό « ἀποτράβηγμα » ἀπό τόν δυνάστη ὀδήγησε τόν λαό στό νά ἀντικειμενικοποιήσει τόν καταπιεστή καί νά δεῖ τόν ἑαυτό του ὡς τήν ἀντίθεση του. Νά γιατί ὁ Φιντέλ ποτέ δέν ἤρθε σέ ἀντίφαση μέ τόν λαό του. (Οἱ σπάνιες λιποταξίες ἢ προδοσίες πού ἀναφέρει ὁ Γκεβέρα στό βιβλίο του, *Relato de la Guerra Revolucionaria*, — ἔπου

αναφέρει επίσης και πολλές προσχωρήσεις — ήταν κάτι πού αναμενόταν.

Έτσι, χάρη στις όρισμένες ιστορικές συνθήκες, η κίνηση τῶν επαναστατῶν ἡγετῶν πρὸς τὸν λαὸ ἢ εἶναι ὀριζόντια — ὁπότε οἱ ἡγέτες καὶ ὁ λαὸς σχηματίζουν ἓνα σῶμα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δυνάστη —, ἢ εἶναι τριγωνική, μὲ τοὺς επαναστάτες ἡγέτες νὰ κατέχουν τὴν κορυφὴ τοῦ τριγώνου σὲ ἀντίθεση καὶ μὲ τοὺς δυνάστες καὶ μὲ τοὺς καταπιεζόμενους. Ὅπως εἶδαμε, ἡ τελευταία αὐτὴ κατάσταση ἐπιβάλλεται στοὺς ἡγέτες, ὅταν ὁ λαὸς δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα σὲ μιὰ κριτικὴ ἀντίληψη τῆς καταπιεστικῆς πραγματικότητος.

Σχεδὸν ποτέ, ὠστόσο, μιὰ επαναστατικὴ ἡγετικὴ ομάδα δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἀντίφαση πρὸς τὸν λαὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μιὰ τέτοια διαπίστωση εἶναι ὀδυνηρὴ καὶ ἡ ἀντίσταση μπορεῖ νὰ χρησιμεύει σάν ἓνας μηχανισμὸς ἄμυνας. Στὸ κάτω-κάτω, δὲν εἶναι εὐκόλο, γιὰ ἡγέτες πού ἔχουν ἀναδειχθεῖ μὲσω τῆς προσχώρησός τους στοὺς καταπιεζόμενους, ν' ἀναγνωρίσουν ὅτι εἶναι οἱ ἴδιοι σὲ ἀντίφαση μ' ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἐνωθεῖ. Ἐχει σημασία νὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴν ἀπροθυμίαν τους ὅταν ἀναλύουμε ὀρισμένες μορφές συμπεριφορᾶς τῶν επαναστατῶν ἡγετῶν, πού ἄθελά τους γίνονται μιὰ ἀντίφαση (ὄχι ὁμῶς ἀνταγωνιστικὴ) τοῦ λαοῦ.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐπανάσταση, οἱ επαναστάτες ἡγέτες ἔχουν δίχως ἄλλο ἀνάγκη ἀπὸ τὴν προσχώρηση τοῦ λαοῦ. Ὅταν ἡγέτες, πού ἀποτελοῦν ἀντίφαση μὲ τὸ λαὸ, ἐπιζητοῦν αὐτὴ τὴν προσχώρηση, καὶ συναντοῦν μιὰν ὀρισμένη ἀπάθεια καὶ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης, συχνά θεωροῦν αὐτὴ τὴν ἀντίδραση τοῦ λαοῦ ὡς ἐνδειξὴ ἑνὸς ἔμφυτου ἐλαττώματός του. Ἐρμηνεύουν μιὰν ὀρισμένην ἱστορικὴν στιγμήν τῆς συνείδησης τοῦ λαοῦ ὡς ἀπόδειξιν τῆς φυσικῆς του τάχα μειονεκτικότητος. Κι ἐφόσον οἱ ἡγέτες χρειάζονται τὴν προσχώρηση τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση (ἀλλὰ ταυτόχρονα δὲν ἐμπιστεύονται τὸν δῦσπιστο λαὸ), μπαίνουν στὸν πειρασμὸ νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς ἴδιες μέθοδους πού οἱ κυρίαρχοι χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ κα-

ταπιέζουν. Αιτιολογώντας την έλλειψη έμπιστοσύνης στο λαό, οι ήγέτες λένε ότι είναι αδύνατο να ανοίξεις διάλογο με τον λαό προτού πάρεις την έξουσία, και έτσι διαλέγουν την αντιδιαλογική θεωρία της δράσης. 'Από κει και πέρα — άκριβώς όπως και οι κυρίαρχες έλιτ — προσπαθούν να κατακτήσουν το λαό : γίνονται μεσιανικοί. Χρησιμοποιούν τη χειραγώγηση και διεξάγουν πολιτιστική επίδρομη. Προχωρώντας σ' αυτόν τον δρόμο, τον δρόμο της καταπίεσης, δεν θα πραγματώσουν την επανάσταση, ή, αν την κάνουν, δεν θα είναι γνήσια επανάσταση.

'Ο ρόλος της επαναστατικής ήγέσιας (σε όποιεσδήποτε περιστάσεις, αλλά ειδικά σ' εκείνες που περιγράψαμε) είναι να μελετά σοβαρά — ακόμα και στην ώρα της δράσης — τους λόγους της όποιεσδήποτε στάσης δυσπιστίας εκμέρους του λαού, και να αναζητά άληθινές λεωφόρους επικοινωνίας μαζί του και τρόπους να βοηθήσουν τον λαό ν' αντιληφθεί κριτικά την πραγματικότητα που τον καταπιέζει.

'Η κυριαρχούμενη συνείδηση είναι διττή, διαφορούμενη, γεμάτη φόβο και δυσπιστία⁴¹. Στο ήμερολόγιό του για τον άγώνα στη Βολιβία, ο Γκεβάρα αναφέρεται πολλές φορές στην έλλειψη συμμετοχής των άγροτών :

« 'Η κινητοποίηση των χωρικών είναι άνύπαρκτη, εκτός για συλλογή πληροφοριών, που μάς βάζει κάπως σε μπελάδες. Δεν είναι ούτε πολύ γρήγοροι ούτε πολύ άποδοτικοί. Μπορεί να μείνουν ούδέτεροι... παρατηρούμε πλήρη έλλειψη στράτευσης των χωρικών, αν και σιγά σιγά αρχίζουν να αποβάλλουν τον φόβο τους άπέναντί μας και καταφέρνουμε να κατακτούμε τον θαυμασμό τους. Είναι ένα άργό και ύπομονετικό έργο »⁴².

'Η έσωτερίκευση του δυνάστη από την κυριαρχημένη συ-

⁴¹ Βλ., σχετικά, Eric Fromm, « 'Η έφαρμογή της 'Ανθρωπιστικής Ψυχανάλυσης στη Μαρξιστική θεωρία » στο βιβλίο *Socialist Humanism* (New York 1966), και Reuben Osborn, *Marxism and Psychoanalysis* (London 1965).

⁴² Che Guevara, *Τά άπόρητα κείμενα ενός επαναστάτη : Τό ήμερολόγιο του Che Guevara* (The Ramparts Edition, 1968), σελ.105-106.

νειδίση τῶν χωρικῶν, ἐξηγεῖ τό φόβο τους καί τήν ἀναποτελεσματικότητά τους.

Ἡ συμπεριφορά καί οἱ ἀντιδράσεις τῶν καταπιεζομένων, πού σπρώχνουν τόν καταπιεστή νά ἐφαρμόσει τήν πολιτιστική εἰσβολή, θά πρέπει νά προκαλέσει τή δημιουργία μιᾶς διαφορετικῆς θεωρίας δράσης ἀπό τή μεριά τῶν ἐπαναστατικῶν ἡγετῶν. Ἐκεῖνο πού διακρίνει τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ἀπό τήν κυρίαρχη ἐλίτ δέν εἶναι μόνο οἱ στόχοι τους, ἀλλά καί οἱ μέθοδοί τους. Ἄν δροῦν καί οἱ δύο μέ τόν ἴδιο τρόπο, τότε καί οἱ στόχοι τους καταπτοῦν ὁμοιοί. Εἶναι τόσο αὐτο-αντιφατικό γιά τίς κυρίαρχες ἐλίτ νά θέτουν τίς σχέσεις ἀνθρώπων καί κοινωνίας ὡς προβλήματα στόν λαό, ὅσο εἶναι ἀδιανόητο νά μὴν τό κάνουν αὐτό τό πράγμα οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες.

Ἄς ἀναλύσουμε τώρα τή θεωρία τῆς διαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης καί ἄς προσπαθῆσουμε νά διακρίνουμε τά συστατικά της στοιχεῖα.

Συνεργασία

Στή θεωρία τῆς ἀντιδιαλογικῆς δράσης, ἡ κατάκτηση (ὡς πρωταρχικό της χαρακτηριστικό) προϋποθέτει ἕνα Ἵποκείμενο πού κατακτᾷ ἕνα ἄλλο πρόσωπο καί τό μετατρέπει σέ «πράγμα». Στή διαλογική θεωρία τῆς δράσης, τά Ἵποκείμενα συνεργάζονται γιά νά μεταπλάσουν τόν κόσμο. Τό ἀντιδιαλογικό κυρίαρχοῦν Ἐγώ μετατρέπει τό κυρίαρχοῦμενο, κατακτημένο Ἐσύ σέ ἕνα ἀπλό Αὐτό⁴³. Τό διαλογικό Ἐγώ, ὁμως, γνωρίζει ὅτι εἶναι ἀκριβῶς τό Ἐσύ (τό Ὁχι-Ἐγώ) πού ἔφερε στήν ἐπιφάνεια τήν ἴδια τήν ὑπαρξή του. Γνωρίζει ἐπίσης ὅτι τό Ἐσύ πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια τήν ὑπαρξή του ἀποτελεῖ μέ τή σειρά του ἕνα Ἐγώ πού ἔχει μέσα στό Ἐγώ του τό Ἐσύ του. Ἔτσι τό Ἐγώ καί τό Ἐσύ γίνονται, στή διαλεκτική αὐτῶν τῶν σχέσεων, δύο Ἐσύ πού γίνονται δύο Ἐγώ.

⁴³ Βλ., Martin Buber, *I and Thou* (N.Y. 1958).

Ἡ διαλογικὴ θεωρία τῆς δράσης δὲν προϋποθέτει ἓνα Ὑποκείμενο πού κυριαρχεῖ μὲ κατάκτηση, κι ἓνα κυριαρχούμενο ἀντικείμενο. Ὑπάρχουν Ὑποκείμενα πού συναντιόνται γιὰ νὰ ὀνομάσουν τὸν κόσμο μὲ σκοπὸ νὰ τὸν μετασχηματίσουν. Ἄν σέ μιὰ ὀρισμένη ἱστορικὴ στιγμή οἱ καταπιεζόμενοι, γιὰ τοὺς λόγους πού περιγράψαμε πῶς πάνω, δὲν μποροῦν νὰ ἐκπληρώσουν τὸν προορισμὸ τους ὡς Ὑποκείμενα, ἡ θέση τῆς καταπίεσής τους ὡς προβλήματος (πού πάντα συνεπάγεται κάποια μορφή δράσης) θά τοὺς βοηθήσει νὰ ἐκπληρώσουν αὐτὸν τὸν προορισμὸ.

Τὰ παραπάνω δὲν σημαίνουν ὅτι στὴ διαλογικὴ δράση δὲν ὑπάρχει ρόλος γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ ἡγεσία. Σημαίνουν ἀπλῶς ὅτι οἱ ἡγέτες — παρά τὸν σημαντικὸ, θεμελιακὸ καὶ ἀπαραίτητο ρόλο τους — δὲν ὀρίζουν τὸν λαὸ σάν ἰδιοκτησία τους, καὶ δὲν ἔχουν δικαίωμα νὰ κατευθύνουν στὰ τυφλά τὸν λαὸ πρὸς τὴ σωτηρία του. Μιὰ τέτοια σωτηρία θά ἦταν ἀπλῶς ἓνα δῶρο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες στὸν λαὸ — ἓνα κόψιμο τοῦ διαλογικοῦ δεσμοῦ ἀνάμεσα τοὺς καὶ ἓνας ὑποβιβασμὸς τοῦ λαοῦ ἀπὸ συνδημιουργὸ τῆς ἀπελευθερωτικῆς δράσης, σέ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς δράσης.

Ἡ συνεργασία ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς διαλογικῆς δράσης — πού παρατηρεῖται μόνον ἀνάμεσα σέ Ὑποκείμενα, πού ἐνδέχεται νὰ ἔχουν διαφορετικῶν ἐπιπέδων λειτουργίες κ' ἐπομένως καὶ εὐθύνη — μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνον μὲ τὴν ἐπικοινωνία. Ὁ διάλογος, ὡς βασικὴ ἐπικοινωνία, πρέπει νὰ εἶναι τὸ βᾶθρο τῆς κάθε συνεργασίας. Στὴ θεωρία τῆς διαλογικῆς δράσης δὲν χωράει καμιὰ ἰδέα γιὰ κατάκτηση τοῦ λαοῦ στὸ ὄνομα τῆς ἐπαναστατικῆς ὑπόθεσης, παρά μόνον ἡ ἐπιδίωξη νὰ κερδίσεις τὴν προσχώρησή του. Ὁ διάλογος δὲν ἐπιβάλλει, δὲν χειραγωγεῖ, δὲν δαμάζει, δὲν « συνθηματολογεῖ ». Αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὥστόσο, πὼς ἡ διαλογικὴ δράση δὲν ὀδηγεῖ πουθενά. Οὔτε σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος τοῦ διαλόγου δὲν ἔχει σαφὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ τί θέλει, ἢ γιὰ τοὺς στόχους πού γι' αὐτοὺς ἀγωνίζεται.

Ἡ δέσμευση τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν πρὸς τοὺς καταπιεζόμενους εἶναι ταυτόχρονα μιὰ δέσμευση πρὸς τὴν ἐλευθερία. Καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο, οἱ ἡγέτες δὲν μποροῦν νὰ ἐπιχειροῦν

τὴν κατάκτηση τῶν καταπιεζομένων, ἀλλὰ ὀφείλουν νὰ κερδίζουν τὴν προσχώρησίν τοις στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπανάσταση. Κατακτημένη προσχώρηση δὲν εἶναι προσχώρηση. Εἶναι « προσκόλλησις » τοῦ ἡττημένου στὸν δυνάστη, πού ὀρίζει τίς δικῆς του βουλήσεις στὸν καταπιεζόμενο. Γνήσια προσχώρηση εἶναι ἡ ἐλεύθερη σύμπτωση τῶν ἐπιλογῶν, κάτι πού δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, διαμέσου τῆς πραγματικότητος.

Ἔτσι, ἡ συνεργασία ὀδηγεῖ τὰ διαλεγόμενα Ὑποκείμενα νὰ συγκεντρώσουν τὴν προσοχὴ τοις στὴν πραγματικότητά πού στέκει ἀνάμεσά τοις καὶ πού — ἔχοντας τεθεῖ σάν πρόβλημα — τοὺς προκαλεῖ. Ἡ ἀπόκρισις σ' αὐτὴ τὴν πρόκλησις εἶναι ἡ δράσις τῶν διαλεγομένων Ὑποκειμένων πάνω στὴν πραγματικότητά, γιὰ τὸν μετασχηματισμὸ τῆς. Ἐπιτρέψτε μου νὰ τονίσω ξανά ὅτι θέτοντας τὴν πραγματικότητά ὡς πρόβλημα δὲν σημαίνει ὅτι ρίχνουμε συνθήματα : σημαίνει κριτικὴ ἀνάλυσις μιᾶς προβληματικῆς πραγματικότητος.

Ἀντίθετη μὲ τίς μυθοπλαστικὰς μέθοδοις τῶν κυριαρχῶν ἔλιτ, ἡ διαλογικὴ θεωρία ἀπαιτεῖ νὰ ἀποκαλυφθῆ ἡ πραγματικότητά. Κανένας ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν πραγματικότητά γιὰ τὸν ἄλλο. Ἄν καὶ ἓνα Ὑποκείμενο μπορεῖ ν' ἀρχίσει τὴν ἀποκάλυψιν γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἄλλων, οἱ ἄλλοι ὀφείλουν κι αὐτοὶ νὰ γίνουν Ὑποκείμενα αὐτῆς τῆς πράξεως. Ἡ προσχώρησις τοῦ λαοῦ γίνεται δυνατὴ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἀποκάλυψης τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ἑαυτοῦ τοις, μέσα στὴν ἀληθινὴν πράξιν.

Ἡ προσχώρησις συμπίπτει μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη πού ὁ λαὸς ἀρχίζει ν' ἀποκτᾷ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἡγέτες, καθὼς ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀφοσίωσιν καὶ τὴν εὐλικρίνεια τῶν ἡγετῶν. Ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ στοὺς ἡγέτες εἶναι ἀνανάκλησις τῆς πίστεως τῶν ἡγετῶν στὸν λαόν.

Ἡ ἐμπιστοσύνη αὐτὴ δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ εἶναι ἀφελῆς. Οἱ ἡγέτες πρέπει νὰ πιστεύουν στίς δυνατότητες τοῦ λαοῦ. Αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν μποροῦν νὰ τὸν μεταχειρίζονται ὡς ἀπλὸ ἀν-

τικείμενο τῆς δικῆς τους δράσης. Πρέπει νά πιστεύουν δι τὸ λαός εἶναι ἱκανός νά πάρει μέρος στήν ἐπιδίωξη τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἄλλὰ θά πρέπει πάντα νά δείχνουν δυσπιστία στή διαφορούμενη στάση τῶν καταπιεζομένων, νά δυσπιστοῦν γιά τόν δυνάστη πού « φωλιάζει » μέσα τους. Κατά συνέπεια, δταν ὁ Γκεβέρα καλεῖ τοὺς ἐπαναστάτες νά εἶναι πάντα δύσπιστοι⁴⁴, δέν περριφρονεῖ τόν θεμελιακό δρο τῆς θεωρίας τῆς διαλογικῆς δράσης. Ἄπλῶς εἶναι ἕνας ρεαλιστής.

Ἄν καί ἡ ἐμπιστοσύνη εἶναι βασική γιά τὸ διάλογο, δέν εἶναι ἕνας a priori δρος γι' αὐτόν : προκύπτει ἀπό τή συνάντηση ἀνθρώπων πού εἶναι σύν-Ἵποκείμενα στήν καταγγελία τοῦ κόσμου, πρώτη πράξη γιά τόν μετασχηματισμό του. Ὅσον καιρὸ ὁ καταπιεστής πού φωλιάζει μέσα στοὺς καταπιεζόμενους εἶναι ἰσχυρότερος ἀπ' δι εἶναι οἱ ἴδιοι, ὁ φυσικός τους φόβος τῆς ἐλευθερίας μπορεῖ νά τοὺς οδηγήσει νά ἀποκηρύξουν τοὺς ἴδιους τοὺς ἐπαναστάτες ἡγέτες ! Οἱ ἡγέτες δέν πρέπει νά εἶναι εὐκολόπιστοι, ἀλλὰ πάντα νά εἶναι ξύπνιοι μπροστά σέ τέτοια ἐνδεχόμενα. Στό βιβλίο του, « Ἐπεισόδια τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Πολέμου », ὁ Τσέ Γκεβέρα ὑπογραμμίζει αὐτοὺς τοὺς κινδύνους : διχι μόνο ἀποσκιρτήσεις ἀλλὰ καί προδοσία τῆς ὑπόθεσης. Σέ πολλά σημεῖα αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὁ Γκεβέρα, ἐνῶ ἀπό τή μιά ἀναγνωρίζει τήν ἀνάγκη νά τιμωρεῖται ὁ λιποτάκτης, γιά νά διαφυλαχτεῖ ἡ συνοχή καί ἡ πειθαρχία τῆς ομάδας, παραδέχεται ἐπίσης ὀρισμένους παράγοντες πού ἐξηγοῦν τή λιποταξία. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ἴσως ὁ πιό σημαντικός, εἶναι ἡ διαφορούμενη ὑπόσταση τοῦ λιποτάκτη.

Ἐνα ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ κειμένου τοῦ Γκεβέρα, πού ἀνα-

44 Ὁ Γκεβέρα στόν *El Patojo*, ἕναν νεαρό ἀπό τή Γουατεμάλα πού ἔφυγε ἀπό τήν Κούβα γιά ν' ἀναλάβει ἀντάρτικη δράση στήν πατρίδα του : « Νά εἶσαι δύσπιστος : στήν ἀρχή νά μὴν ἐμπιστεύεσαι οὔτε τή σκιά σου, νά μὴν ἐμπιστεύεσαι ποτέ τοὺς χωρικούς πού σοῦ φέρνονται φιλικά, τοὺς πληροφοριοδότες, τοὺς οδηγούς ἢ τοὺς συνδέσμους. Νά μὴν ἐμπιστεύεσαι τίποτα καί κανένα, ὥσπου νά δημιουργηθεῖ μιά ἐλεύθερη ζώνη ». *Che Guevara, Ἐπεισόδια τοῦ Ἐπαναστατικοῦ πολέμου*, (Ν.Υ. 1968) σελ. 102.

φέρεται στην παρουσία του (δχι μόνο ως αντίρρηση, αλλά και ως γιατροῦ) σέ μιὰ ἀγροτική κοινότητα τῆς Σιέρρα Μαέστρα και ἔχει ἀμεση σχέση μέ τό θέμα τῆς συνεργασίας, εἶναι ἀξιοπρόσεχτο :

« Ὑστερα ἀπό καθημερινή ἐπαφή μ' αὐτούς τούς ἀνθρώπους και μέ τά προβλήματά τους, καταλήξαμε στή στέρεη πεποίθηση ὅτι χρειαζόταν ν' ἀλλάξει ριζικά ἡ ζωή τοῦ λαοῦ μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης ἔγινε διαυγῆς σάν κρύσταλλο. Ἔτσι ἡ ἐπικοινωνία μέ τούς ἀνθρώπους ἐπαψε νά εἶναι σκέτη θεωρία κι ἔγινε ἕνα συστατικό μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Οἱ ἀντάρτες και οἱ χωρικοί ἄρχισαν νά συγχωνεύονται σέ μιὰ συμπαγή μάζα. Κανένας δέν μπορεῖ νά πει ἀκριβῶς πότε, σ' αὐτή τή μακρά πορεία, οἱ ἰδέες ἔγιναν πραγματικότητα, κι ἐμεῖς ἐγίναμε ἕνα μέρος τῆς ἀγροτιᾶς. "Ὅσο γιά μένα, ἡ ἐπαφή μέ τούς ἀσθενεῖς μου στή Σιέρρα μετάρτεψε μιάν αὐθόρμητη και κατά κάποιον τρόπο λυρική ἀπόφαση σέ μιὰ πιό γαλήνια δύναμη, ἐντελῶς διαφοροετικῆς ἀξίας. Αὐτοί οἱ φτωχοί, βασανισμένοι και νομοταγεῖς κάτοικοι τῆς Σιέρρα, δέν μποροῦν νά φανταστοῦν καν τή μεγάλη συνεισφορά τους στή σφυρηλάτηση τῆς ἐπαναστατικῆς μας ἰδεολογίας »⁴⁵.

"Ἄς προσέξουμε τήν ὑπογράμμιση τοῦ Γκεβέρα, ὅτι ἡ ἐπικοινωνία μέ τόν λαό ἦταν ἀποφασιστική γιά τή μετατροπή « μιᾶς αὐθόρμητης και κατά κάποιον τρόπο λυρικῆς ἀπόφασης σέ μιὰ πιό γαλήνια δύναμη, ἐντελῶς διαφοροετικῆς ἀξίας ». Ἦταν τότε, στό διάλογο μέ τούς χωρικούς, πού ἡ ἐπαναστατική « πράξη » τοῦ Γκεβέρα πῆρε ὀριστική μορφή. Ἐκεῖνο πού δέν εἶπε ὁ Γκεβέρα, ἴσως ἀπό μετριοφροσύνη, εἶναι πῶς ἦταν ἡ δική του ταπεινοφροσύνη και ἱκανότητα νά ἀγαπᾷ, πού ἔκανε δυνατή τήν ἐπικοινωνία μέ τόν λαό. Και αὐτή ἡ ἀναμφισβήτητη διαλογική ἐπικοινωνία ἔγινε συνεργασία. "Ἄς σημειωθεῖ πῶς ὁ Γκεβέρα (πού ἀναρριχήθηκε στή Σιέρρα Μαέστρα μέ τόν Φι-

⁴⁵ "Ο.ἀ., σελ. 56-57. (Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου).

ντέλ και τούς συντρόφους του όχι σάν ένας απογοητευμένος νέος πού κυνηγάει περιπέτειες) αναγνωρίζει πώς « *ή επικοινωνία [του] μέ τόν λαό έπαψε νά είναι σκέτη θεωρία κι έγινε συστατικό μέρος τού έαυτού [-ου]* ». Τονίζει, πώς από τή στιγμή εκείνης τής επικοινωνίας οι χωρικοί έγιναν οι άνθρωποι πού « *σφυρηλάτησαν* » τήν « *επαναστατική ιδεολογία* » τών άνταρτών του.

Ή ακόμα και τό διαυγές ύφος τού Γκεβέρα στην αφήγηση τών έμπειριών τής ομάδας του, στην περιγραφή τών έπαφών του μέ τούς « *φτωχούς νομοταγείς* » χωρικούς σέ μιá σχεδόν ευάγγελική γλώσσα, αποκαλύπτει τήν ικανότητα αυτού τού έξαιρετικού άνθρώπου, τή μεγάλη ικανότητά του για αγάπη και επικοινωνία. Ή απ' έδω αναβρύζει ή δύναμη τής φλογερής του μαρτυρίας για τό έργο ενός άλλου άνθρώπου πού αγαπά τόν άνθρωπο, τού Καμίλο Τόρρες, « *τού άντάρτη Ιερέα* ».

Χωρίς τήν επικοινωνία, πού γεννά τήν άληθινή συνεργασία, οι Κουβανοί θά ήταν απλά άντικείμενα τής επαναστατικής δραστηριότητας τών ανθρώπων τής Σιέρρα Μαέστρα, και, ως άντικείμενα, ή προσχώρησή τους θά ήταν αδύνατη. Τό πολύ νά υπήρχε « *προσκόλληση* », αλλά αυτό είναι συστατικό στοιχείο τής καταπίεσης, όχι τής επανάστασης.

Σέ κανένα στάδιο τής διαλογικής θεωρίας δέν μπορεί ή επαναστατική δράση νά προχωρήσει χωρίς επικοινωνία μέ τόν λαό. Ή επικοινωνία, μέ τή σειρά της, φέρνει τή συνεργασία, ή όποια οδηγεί ήγέτες και λαό στή συγχώνευση πού περιγράφει ό Γκεβέρα. Αύτή ή συγχώνευση μπορεί νά υπάρξει μόνο άν ή επαναστατική δράση είναι πραγματικά ανθρώπινη, συμπάσχουσα, γεμάτη αγάπη, μεταδοτική και σεμνή, για νά είναι άπελευθερωτική.

Ή επανάσταση αγαπά και δημιουργεί ζωή, και για νά δημιουργήσει ζωή μπορεί νά υποχρεωθεί νά έμποδίσει μερικούς ανθρώπους νά βάλουν φραγμούς στή ζωή. Πέρα από τόν κύκλο ζωής και θανάτου, πού είναι βασικός στή φύση, υπάρχει επίσης

Ένας αφύσικος ζωντανός θάνατος: η ζωή που στερήθηκε την πληρότητά της⁴⁶.

Δέν είναι ανάγκη νά επικαλεστώ έδω τά στατιστικά στοιχεία για νά δείξω πόσοι Βραζιλιάνοι (καί Νοτιοαμερικανοί, γενικά) είναι ζωντανά πτώματα, σκιές ανθρώπινων όντων, άπελπισμένοι άντρες, γυναίκες καί παιδιά, θυματοποιημένοι από έναν άτέλειωτο άόρατο πόλεμο⁴⁷, όπου ό,τι τους άπομεινε από ζωή καταβροχθίζεται από τή φυματίωση, τή σχιστοσωμίαση, τήν παιδική λυσεντερία, από τίς χιλιάδες άσθένειες τής φτώχειας (οί περισσότερες άπ' αυτές παίρνουν στήν όρολογία τών καταπιεστών τό όνομα « τροπικές άσθένειες »).

Ό πατήρ Chenu κάνει, στό περιοδικό *Témoignage Chrétien*, τό ακόλουθο σχόλιο για τίς πιθανές αντιδράσεις σε καταστάσεις τόσο άκραίες όσο καί οι πιο πάνω.

« Πολλοί, κι ανάμεσά τους οι ιερείς που πήραν μέρος στή Σύνοδο, κ' οι ένημερωμένοι λαϊκοί, φοβούνται μήπως, αντιμετώπιζοντας τίς ανάγκες καί τά βάσανα του κόσμου, άρκεστούμε σε μιάν άπλή συναισθηματική διαμαρτυρία υπέρ τής πρόσκαιρης ανακούφισης τών έκδηλώσεων καί τών συμπτωμάτων τής φτώχειας καί τής άδικίας, χωρίς νά προχωρήσουμε στήν άνάλυση τών αιτίων τους για νά καταγγείλουμε τό καθεστώς που γεννά αυτή τήν άδικία καί τή φτώχεια »⁴⁸.

⁴⁶ Σχετικά με τήν αντίσταση του ανθρώπου στον θάνατο, που ακολουθεί τό « θάνατο του Θεού », στή σύγχρηνη σκέψη, βλ., Michel Dufrenne, *Pour l'homme* (Paris 1968).

⁴⁷ « Πολλοί [χωρικοί] πουλάνε τον εαυτό τους ή μέλη τής οικογένειάς τους καί γίνονται σιλάβοι για νά ξεφύγουν τον θάνατο [άπό τήν πείνα]. Μιά έφημερίδα άνακάλυψε 50 000 άτομα που πουλήθηκαν για ένα εκατομμύριο πεντακόσιες χιλιάδες δολάρια καί ένας ανταποκριτής, για νά τό άποδείξει, άγόρασε ένα άντρόγυνο με τριάντα δολάρια. " Έίδα πολλούς καλούς ανθρώπους νά λιμοκτονούν ", έξήγησε ό σιλάβος. " Νά γιατί δέν με νοιάζει που πουλήθηκα ". Όταν πιάστηκε ένας έμπορος σιλάβων τό 1959 στό São Paulo όμολόγησε πως πουλούσε ανθρώπους σε Ιδιοκτήτες φυτειών καφέ καί πως πούλησε πολλά κορίτσια κάτω τών 20 χρονών σε οίκους άνοχής », John Gerassi, *The Great Fear* (N.Y. 1963).

⁴⁸ M.-D. Chenu, *Témoignage Chrétien*, Άπριλις 1964, αναφέρεται στό βιβλλο *Cristianos y Marxistas desques de Concilio* (Buenos Aires 1965), σελ. 167.

Ἐνότητα γιά τήν ἀπελευθέρωση

Ἐνῶ στήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης οἱ κυρίαρχοι ἀναγκάζονται νά διαιροῦν τοὺς καταπιεζόμενους, γιά νά μποροῦν εὐκόλα νά διατηρήσουν τήν κατάσταση τῆς καταπίεσης, στή διαλογική θεωρία οἱ ἡγέτες ὀφείλουν νά ἐπιδοθοῦν σέ μιὰ συνεχή ἐνωτική προσπάθεια ἀνάμεσα στοὺς καταπιεζόμενους — κι ἀνάμεσα στοὺς ἡγέτες καί στοὺς καταπιεζόμενους — γιά νά πετύχουν τήν ἀπελευθέρωση.

Ἡ δυσκολία ἐγκριταί στό ὅτι αὐτή ἡ κατηγορία διαλογικῆς δράσης (ὅπως κ' οἱ ἄλλες) δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ χωριστά ἀπό τήν πράξη. Ἡ πράξη τῆς καταπίεσης εἶναι εὐκόλη (ἢ τουλάχιστον δέν εἶναι δύσκολη) γιά τόν κυρίαρχο, γιά τοὺς ἐπαναστάτες ἡγέτες ὁμως δέν εἶναι εὐκόλο νά διεξαγάγουν μιάν ἐλευθερωτική πράξη. Ἡ πρώτη ομάδα (οἱ δυνάστες) μπορεῖ νά βασίζεται στή χρήση τῆς ἐξουσίας. Ἡ δεύτερη ομάδα ἔχει στραμμένη ἐναντία τῆς αὐτῆς τήν ἐξουσία. Ἡ πρώτη μπορεῖ νά οργανωθεῖ ἐλεύθερα, καί παρ' ὅλο ὅτι μπορεῖ νά ὑποστεῖ συμπτωματικές καί πρόσκαιρες διασπάσεις, συσπειρώνεται γρήγορα ὅταν ἀπειλοῦνται τά θεμελιακά τῆς συμφέροντα. Ἡ δεύτερη ομάδα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τό λαό, καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ προϋπόθεση ἀποτελεῖ καί τό πρῶτο ἐμπόδιο στίς προσπάθειές τῆς γιά ὀργάνωση.

Θά ἦταν πράγματι ἀνακολουθία νά ἐπιτρέψει ἡ κυρίαρχη ἔλιτ στοὺς ἐπαναστάτες ἡγέτες νά οργανωθοῦν. Ἡ ἐσωτερική ἐνότητα τῆς κυρίαρχης ἔλιτ, πού ἐνισχύει καί ὀργανώνει τήν ἐξουσία τῆς, ἀπαιτεῖ ὁ λαός νά εἶναι διαιρεμένος. Ἡ ἐνότητα τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν ὑπάρχει μόνο στήν ἐνότητα τοῦ λαοῦ, καί, σέ συνέχεια, τοῦ λαοῦ μέ τοὺς ἡγέτες. Ἡ ἐνότητα τῶν κυρίαρχων προκύπτει ἀπό τόν ἀνταγωνισμό μέ τόν λαό. Ἡ ἐνότητα τῆς ἐπαναστατικῆς ἡγεσίας ἀναπτύσσεται ἀπό τήν ἐπικοινωνία μέ τόν (ἐνωμένο) λαό. Ἡ συγκεκριμένη κατάσταση τῆς

καταπίεσης — πού διχάζει τό 'Εγώ τοῦ καταπιεζόμενου, κά-
νοντάς τον διφορούμενο, συναισθηματικά άσταθῆ, ἄνθρωπο πού
φοβάται τήν ἐλευθερία —, διευκολύνει τή διασπαστική τακτική
τοῦ δυνάστη, ὀρθώνοντας ἐμπόδια στήν ἀπαραίτητη γιά τήν
ἀπελευθέρωση ἐνωτική δράση.

Ἐπιπλέον, ἡ κυριαρχία αὐτή καθαυτή εἶναι ἀντικειμενικά
διασπαστική. Διατηρεῖ τό καταπιεζόμενο 'Εγώ σέ κατάσταση
« προσκόλλησης » σέ μιά πραγματικότητα πού φαίνεται παν-
τοδύναμη καί καταθλιπτική, καί ὕστερα τό ἀλλοτριώνει παρου-
σιάζοντας μυστηριώδεις δυνάμεις γιά νά ἐξηγήσει αὐτή τήν
ἐξουσία. "Ἐνα μέρος τοῦ καταπιεζόμενου 'Εγώ εἶναι τοποθετη-
μένο μέσα στήν πραγματικότητα στήν ὁποία μένει « προσκολ-
λημένο ». "Ἐνα ἄλλο μέρος εἶναι ἐξω ἀπό τόν ἑαυτό του, μέσα
στις μυστηριώδεις δυνάμεις, πού τίς θεωρεῖ ὑπεύθυνες γιά μιά
πραγματικότητα τήν ὁποία δέν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει καθόλου.

Εἶναι μοιρασμένο ἀνάμεσα σ' ἕνα ταυτόσημο παρελθόν καί
παρόν καί σ' ἕνα μέλλον χωρίς ἐλπίδα. Εἶναι ἕνα πρόσωπο πού
δέν ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτό του ὡς γίνεσθαι. Καί γι' αὐτό
δέν μπορεῖ νά ἔχει μέλλον γιά νά τό οἰκοδομήσει σέ ἐνότητα μέ
τούς ἄλλους. Καθώς ὁμως σπάζει αὐτή τήν « προσκόλληση »
καί ἀντικειμενικοποιεῖ τήν πραγματικότητα, ἀπό τήν ὁποία
τώρα ἀναδύεται, ἀρχίζει νά ἀρτιώνεται ὡς Ὑποκείμενο (ἕνα
« 'Εγώ »), πού ἀντικρίζει ἕνα ἀντικείμενο (τήν πραγματικότη-
τα). Αὐτή τή στιγμή, ξεκόβοντας ἀπό τήν ψεύτικη ἐνότητα
τοῦ διαιρεμένου ἑαυτοῦ, γίνεται ἕνα ἀληθινό ἄτομο.

Γιά νά διασπαστοῦν οἱ καταπιεζόμενοι, εἶναι ἀπαραίτητη
μιά ἰδεολογία τῆς καταπίεσης. Ἀντίθετα, γιά νά πραγματώσουν
τήν ἐνότητά τους, ἀπαιτεῖται μιά μορφή πολιτιστικῆς δράσης,
πού θά τούς βοηθήσει νά γνωρίσουν τό γιατί καί τό πῶς τῆς
« προσκόλλησής » τους στήν πραγματικότητα — ἀπαιτεῖται,
δηλαδή, ἡ ἀπο-ιδεολογικοποίηση. Γι' αὐτό, ἡ προσπάθεια γιά
ἔνωση τῶν καταπιεζόμενων δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό ἰδεολογική
« συνθηματολογία ». Ἡ συνθηματολογία, διαστρέφοντας τήν
αὐθεντική σχέση ἀνάμεσα στό Ὑποκείμενο καί στήν ἀντικειμε-

νική πραγματικότητα, διασπᾶ καὶ τὶς γνωστικές, τὶς συναισθηματικές καὶ τὶς ἐνεργητικές πλευρές τῆς ὀλικῆς, ἀδιαίρετης προσωπικότητας.

Σκοπὸς τῆς διαλογικῆς-ἀπελευθερωτικῆς δράσης δὲν εἶναι νὰ « ἐκτοπίσει » τοὺς καταπιεζόμενους ἀπὸ μιά μυθολογικὴ πραγματικότητα γιὰ νὰ τοὺς « δέσει » σὲ μίαν ἄλλη πραγματικότητα. Ἀντίθετα, σκοπὸς τῆς διαλογικῆς δράσης εἶναι νὰ βοηθήσει τὸν καταπιεζόμενο νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν « προσκόλλησή » του καὶ νὰ ἀποφασίσει νὰ μεταβάλλει μίαν ἄδικη πραγματικότητα.

Ἐφόσον ἡ ἐνότητα τῶν καταπιεζόμενων συνεπάγεται τὴν ἀλληλεγγύη ἀνάμεσά τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀκριβή κατάστασή τους, αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἀπαιτεῖ ἀναντίρρητα μιά ταξικὴ συνείδηση. Ὡστόσο, τὸ βούλιαγμα μέσα στὴν πραγματικότητα, πού χαρακτηρίζει τοὺς χωρικούς τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, δείχνει ὅτι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὅτι ἀνήκεις σὲ μιά καταπιεζόμενη τάξη πρέπει νὰ προηγεῖται (ἢ τουλάχιστο νὰ συνοδεύεται) ἀπὸ τὴν ἐπίγνωση τοῦ ὅτι εἶσαι καταπιεζόμενο ἄτομο⁴⁹.

Ἄν προτείνεις, ὡς πρόβλημα, σ' ἕναν Εὐρωπαῖο ἀγρότη τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἕνα πρόσωπο, τὸ πράγμα σίγουρα θὰ τοῦ φανεῖ παράδοξο. Δὲν θὰ συμβεῖ, ὅμως, τὸ ἴδιο μὲ τοὺς χωρικούς τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, πού ὁ κόσμος τους τελειώνει στὰ σύνορα τοῦ λατιφούντιου, πού οἱ κινήσεις τοῦ σώματός τους μοιάζουν κάπως μὲ τὶς κινήσεις τῶν ζώων καὶ τῶν δέντρων, καὶ πού συχνά θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους παρόμοιον μ' αὐτά.

Οἱ ἄνθρωποι πού εἶναι ἔτσι δεμένοι μὲ τὴ φύση καὶ μὲ τὸ δυνάστη, πρέπει νὰ φτάσουν νὰ διακρίνουν τὸν ἑαυτό τους ὡς

⁴⁹ Γιὰ νὰ πετύχει ὁ ἄνθρωπος τὴν κριτικὴ συνειδητοποίηση τῆς κατάστασής του ὡς καταπιεζόμενου θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσει κριτικά τὴν πραγματικότητα πού τὸν περιβάλλει ὡς καταπιεστικὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς χρειάζεται νὰ φτάσει ὡς τὴν « κατανόηση τῆς οὐσίας τῆς κοινωνίας », πού, κατὰ τὸν Lukács, εἶναι « ἕνας παράγοντας δύναμης πρώτης τάξεως, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ πιὸ ἀναμφισβήτητα διασπαστικὸ ὄπλο », Georg Lukács, *Histoire et Conscience de Classe* (Paris 1960), σελ. 93.

πρόσωπα πού ἐμποδίστηκαν νά ἔχουν ὀντότητα. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή σημαίνει, πρὶν ἀπ' ἄλλα, ἀνακάλυψη τοῦ ἑαυτοῦ τους ὡς Πέτρου, ὡς Ἀντώνη, ἢ ὡς Μαρίας. Αὐτή ἡ ἀνακάλυψη ὑποδηλώνει μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῆς σημασίας τῶν ὀνομάτων : οἱ λέξεις « κόσμος », « ἄνθρωποι », « πολιτισμός », « δέντρα », « ἐργασία », « ζωὸ », ξαναπαίρνουν τὴ σωστὴ σημασία τους. Οἱ χωρικοὶ βλέπουν τώρα τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς μεταμορφωτὲς τῆς πραγματικότητας (πού προηγούμενα ἦσαν μιὰ μυστηριώδους ὀντότητα) μέσω τῆς δημιουργικῆς τους ἐργασίας. Ἐνακαλύπτουν ὅτι — ὡς ἄνθρωποι — δὲν μποροῦν πιά νά συνεχίζουσιν νά εἶναι « ἀντικείμενα » κατεχόμενα ἀπὸ ἄλλους, καὶ ὅτι μποροῦν νά προχωρήσουν ἀπὸ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους ὡς καταπιεζόμενα ἄτομα στὴ συνείδηση μιᾶς καταπιεζόμενης τάξης.

Κάθε προσπάθεια γιὰ ἐνότητα τῶν χωρικῶν βασισμένη σὲ ἀκτιβιστικὲς μέθοδες, πού στηρίζονται σὲ « συνθήματα » καὶ πού δὲν καταπιάνονται μὲ αὐτὲς τίς θεμελιακὲς πλευρὲς, προκαλεῖ μιὰ σκεπτικὴ ἀντιπαράθεση ἀτόμων, δίνοντας ἕνα καθαρὰ μηχανιστικὸ χαρακτῆρα στὴ δράση τους. Ἡ ἐνότητα τῶν καταπιεζομένων συντελεῖται στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγμάτων. Συντελεῖται σὲ μιὰ πραγματικότητα πού κατανοεῖται σωστά μόνο στὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ στὸ ἐποικοδόμημα.

Γιὰ νά ἐνωθοῦν οἱ καταπιεζόμενοι, θά πρέπει νά κόψουν τὸν ὀμφάλιο λῶρο τῆς μαγείας καὶ τοῦ μύθου πού τοὺς δίνει μὲ τὸν κόσμον τῆς καταπίεσης. Ἡ ἐνότητα πού ἐνώνει αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους μεταξύ τους θά πρέπει νά εἶναι διαφορετικῆς ὑφῆς. Γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ αὐτή ἡ ἀπαραίτητη ἐνότητα θά πρέπει ἡ ἐπαναστατικὴ διαδικασία νά εἶναι ἐξαρχῆς πολιτιστικὴ δράση. Οἱ χρησιμοποιούμενες μέθοδες γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐνότητας τῶν καταπιεζομένων ἐξαρτιόνται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ καὶ ὑπαρξιακὴ ἐμπειρία τους μέσα στὴν κοινωνικὴ δομὴ.

Οἱ χωρικοὶ ζοῦν σὲ μιὰ « κλειστὴ » πραγματικότητα μὲ ἕνα μοναδικό, μονολιθικὸ κέντρο καταπιεστικῶν ἀποφάσεων. Ὁ καταπιεζόμενος τῆς πόλης ζεῖ σ' ἕναν διευρυνόμενο περίγυρο,

δπου τό καταπιεστικό κέντρο άπ' δπου έκπορεύονται οί έντολές είναι πολλαπλό και σύνθετο. Οί χωρικοί βρίσκονται κάτω από τόν έλεγχο ένός κυρίαρχου προσώπου πού ένσαρκώνει τό καταπιεστικό σύστημα. Στίς άστικές περιοχές οί καταπιεζόμενοι υποβάλλονται σέ μιά « καταπιεστική άπροσωπία ». Καί στίς δύο περιπτώσεις ή καταπιεστική έξουσία είναι ώς ένα βαθμό « άόρατη » : στήν άγροτική ζώνη, έπειδή βρίσκεται κοντά στους καταπιεζόμενους· στίς πόλεις, έξαιτίας τής διασποράς της.

Σέ καταστάσεις τόσο διαφορετικές όπως οί πιό πάνω, οί μορφές τής πολιτιστικής δραστηριότητας έχουν, ώστόσο, τόν ίδιο στόχο : νά έξηγήσουν στους καταπιεζόμενους τήν άντικειμενική κατάσταση πού τούς δένει μέ τούς δυνάστες, όρατούς κι άόρατους. Μόνο μορφές δράσης πού άποφεύγουν τή λογοκοπία και τίς άσκοπες φλυαρίες, άπό τή μιά, και τόν μηχανιστικό άκτιβισμό, άπό τήν άλλη, μπορούν νά άντιμετωπίσουν τή διασπαστική δράση τών κυρίαρχων έλίτ και νά προχωρήσουν πρός τήν ένότητα τών καταπιεζόμενων.

Ή Οργάνωση

Στή θεωρία τής άντιδιαλογικής δράσης, ή χειραγώγηση είναι άπαραίτητη γιά τήν κατάκτηση και γιά τήν κυριαρχία. Στή διαλογική θεωρία τής δράσης ή οργάνωση του λαού παρουσιάζει τό άνταγωνιστικό άντίθετο τής χειραγώγησης. Ή οργάνωση όχι μόνο συνδέεται άπευθείας μέ τήν ένότητα, αλλά και είναι ή φυσική ανάπτυξη αύτής τής ένότητας. Συνεπώς, ή επίδιωξη τής ένότητας άπό τούς ήγέτες είναι κατανάγκη και μιά προσπάθεια οργάνωσης του λαού, σάν μιά μαρτυρία του ότι ό άγώνας γιά τήν άπελευθέρωση είναι ένα κοινό καθήκον. Αύτή ή έπίμονη, ταπεινή και θαρραλέα μαρτυρία, πού ξεπηδά άπό τή σύμπραξη στήν κοινή προσπάθεια — γιά τήν άπελευθέρωση τών ανθρώπων —, άποτρέπει τόν κίνδυνο του άντιδιαλογικού έλέγχου. Ή μορφή τής μαρτυρίας μπορεί νά διαφέρει, άνάλογα μέ τίς ιστο-

ρικές συνθήκες τῆς κάθε κοινωνίας. Ἡ ἴδια ἡ μαρτυρία, ὅμως, εἶναι ἓνα ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης.

Γιὰ νά καθορίσουμε τό τι καί τό πῶς αὐτῆς τῆς μαρτυρίας εἶναι, ἐπομένως, βασικό νά ἔχουμε μιὰ ὁλοένα αὐξανόμενη κριτική γνώση τοῦ τωρινοῦ ἱστορικοῦ πλαίσιοι, τῆς κοσμοαντίληψης τοῦ λαοῦ, τῆς κύριας ἀντίφασης τῆς κοινωνίας καί τῆς κύριας πλευρᾶς αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Μιά πού αὐτές οἱ διαστάσεις τῆς μαρτυρίας εἶναι ἱστορικές, διαλογικές καί ἐπομένως διαλεκτικές, ἡ μαρτυρία δέν μπορεῖ νά τίς εἰσαγάγει ἀπλῶς ἀπό ἄλλα πλαίσια, πρὶν νά ἀναλύσει τά δικά της. Διαφορετικά, ἀπολυτοποιεῖ καί μυθοποιεῖ τό σχετικό : ἡ ἄλλοτρίωση γίνεται τότε ἀναπόφευκτη. Ἡ μαρτυρία, στή διαλογική θεωρία τῆς δράσης, εἶναι μιὰ ἀπό τίς κύριες ἐκφράσεις τοῦ πολιτιστικοῦ καί τοῦ παιδευτικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασης.

Τά βασικά στοιχεῖα τῆς μαρτυρίας πού δέν διαφέρουν ἱστορικά εἶναι μεταξύ ἄλλων : ἡ *συνέπεια* ἀνάμεσα στά λόγια καί στά ἔργα· ἡ *τόλμη*, πού σπρώχνει τή μαρτυρία νά ἀντιμετωπίζει τήν ὑπαρξή ὡς διαρκή κίνδυνο· ἡ *ριζοσπαστικότητα* (ὄχι ὁ σεκταρισμός), πού ὀδηγεῖ τόσο τή μαρτυρία ὅσο κι ἐκείνους πού τή δέχονται, σέ ὅλο καί μεγαλύτερη δράση· τό *θάρρος* νά ἀγαπᾶς (πού ὄχι μόνο δέν εἶναι βόλεμα μ' ἓναν ἄδικο κόσμο, ἀλλά εἶναι ἀντίθετα ἡ ἀλλαγὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου γιὰ χάρη τῆς ὅλο καί μεγαλύτερης ἀπελευθέρωσης τῶν ἀνθρώπων)· καί ἡ *πίστη* στόν λαό, ἐφόσον σ' αὐτόν γίνεται ἡ μαρτυρία — ἂν καί ἡ μαρτυρία στόν λαό, λόγω τῶν διαλεκτικῶν σχέσεων του μέ τίς κυρίαρχες ἔλιτ, ἐπηρεάζει καί τίς τελευταῖες (πού ἀποκρίνονται σ' αὐτή τή μαρτυρία μέ τόν δικό τους συνηθισμένο τρόπο).

Κάθε αὐθεντική (δηλαδή κριτική) μαρτυρία περιλαμβάνει τήν τόλμη νά ριψοκινδυνεύεις, μαζί καί τή δυνατότητα νά μὴν κερδίζεις πάντοτε σάν ἡγεσία τήν ἄμεση προσχώρηση τοῦ λαοῦ. Ἡ μαρτυρία πού δέν ἔχει ἀποφέρει καρπούς σέ μιάν ὀρισμένη στιγμή καί κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθήκες, δέν πρέπει ἀπὸ αὐτό νά κριθεῖ ὡς στείρα καί ἀνίκανη νά καρποφορήσει αὔριο. Μιά πού ἡ μαρτυρία δέν εἶναι μιὰ ἀφηρημένη χειρονομία, ἀλλά μιὰ

δράση — μιά άναμέτρηση μέ τόν κόσμο και μέ τούς άνθρώπους — δέν είναι κάτι τό στατικό. Είναι ένα δυναμικό στοιχείο πού γίνεται μέρος τής κοινωνικής κατάστασης πού μέσα της γεννήθηκε. Άπ' αύτή τή στιγμή δέν παύει νά επηρεάζει αύτή τήν κατάσταση⁵⁰.

Στήν άντιδιαλογική δράση, ή χειραγώγηση άναισθητοποιεί τούς άνθρώπους και διευκολύνει τήν ύποδούλωσή τους. Στή διαλογική δράση ή χειραγώγηση ξεπερνιέται άπό τήν πραγματική όργάνωση. Στήν άντιδιαλογική δράση, ή χειραγώγηση έξυπηρετεί τούς σκοπούς τής κατάκτησης. Στή διαλογική δράση, ή γεμάτη τόλμη και άγάπη παρουσία έξυπηρετεί τούς σκοπούς τής όργάνωσης.

Γιά τίς κυρίαρχες έλίτ, όργάνωση σημαίνει όργάνωση τοῦ έαυτοῦ τους. Γιά τούς επαναστάτες ήγέτες, όργάνωση σημαίνει όργάνωση τοῦ έαυτοῦ τους μαζί μέ τόν λαό. Στήν πρώτη περίπτωση ή κυρίαρχη έλίτ συγκροτεί τήν έξουσία της κατά τρόπο πού νά μπορεί νά έξουσιάζει και νά άποπροσωποποιεί πιό άποτελεσματικά. Στή δεύτερη περίπτωση, ή όργάνωση άνταποκρίνεται στή φύση της και στόν στόχο της μόνο άν ή ίδια άποτελεῖ άσκηση έλευθερίας. Γι' αύτό, ή άναγκασία για κάθε όργάνωση πειθαρχία δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τήν πειθαρχία τοῦ στρατώνα. Είναι γεγονός ότι χωρίς ήγεσία, πειθαρχία, άποφασιστικότητα και στόχους — δίχως καθήκοντα και εϋθύνες — μιά όργάνωση δέν μπορεί νά επιζήσει, και ή επαναστατική δράση, κατά συνέπεια, έξασθενεί. Αυτό τό γεγονός σέ καμιά περίπτωση δέν δικαιολογεί τή μεταχείριση τῶν ανθρώπων ως πραγμάτων. Οί άνθρωποι έχουν χάσει ήδη τήν προσωπικότητά τους άπό τήν καταπίεση — άν οί επαναστάτες ήγέτες τούς χειραγωγούν, άντί νά εργάζονται για τήν ανάπτυξη τής κριτικής συνειδητοποίησής

50 'Η αυθεντική παρουσία, θεωρούμενη ως διαδικασία, πού δέν δίνει άμέσως καρπούς, δέν πρέπει γι' αυτόν τό λόγο νά χαρακτηρίζεται ως άπόλυτη άποτυχία. Οί άνθρωποι πού έσφαξαν τόν Tiradentes μπόρεσαν νά κομματιάσουν τό σώμα του αλλά δέν μπόρεσαν νά σβήσουν τή μαρτυρία του.

τους, ἀρνιόνται τόν ἴδιο τόν σκοπό τῆς ὀργάνωσης (δηλαδή τήν ἀπελευθέρωση).

Ἐργάνωση τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ διεργασία ὅπου οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες, πού ἐμποδίζονται κ' οἱ ἴδιοι νά ποῦνε τόν λόγο τους⁵¹, ἀρχίζουν νά μαθαίνουν πῶς νά ὀνομάσουν τήν πραγματικότητα. Πρόκειται γιά μιὰ σωστή κι ἐπομένως μιὰ διαλογική μαθητεία. Καί γι' αὐτό οἱ ἡγέτες δέν μποροῦν νά ποῦνε τόν λόγο τους μόνοι. Θά πρέπει νά τόν ποῦνε μαζί μέ τό λαό. Οἱ ἡγέτες πού δέν δροῦν διαλογικά, ἀλλά ἐπιμένουν νά ἐπιβάλλουν τίς ἀποφάσεις τους, δέν ὀργανώνουν τόν λαό — τόν χειραγωγοῦν. Δέν ἀπελευθερώνουν οὔτε ἀπελευθερώνονται : καταπιέζουν.

Τό γεγονός ὅτι οἱ ἡγέτες πού ὀργανώνουν τόν λαό δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλουν αὐθαίρετα τόν λόγο τους, δέν σημαίνει ὅτι θά πρέπει νά πάρουν μιὰ φιλευθεριζούσα στάση πού θά ἐνθάρρυνε τήν ἀσυδοσία μέσα στόν συνηθισμένο στήν καταπίεση λαό. Ἡ διαλογική θεωρία τῆς δράσης εἶναι ἀντίθετη τόσο πρὸς τόν αὐταρχισμό ὅσο καί πρὸς τήν ἀσυδοσία. Καί ἐπομένως, ὑποστηρίζει καί τήν ἐξουσία καί τήν ἐλευθερία. Δέν ὑπάρχει ἐλευθερία δίχως ἐξουσία, ὅπως δέν ὑπάρχει ἐξουσία δίχως ἐλευθερία. Κάθε ἐλευθερία περικλείνει τή δυνατότητα νά γίνει — σέ εἰδικές περιστάσεις (καί σέ διαφορετικά ὑπαρξιακά ἐπίπεδα) ἐξουσία. Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἐξουσία δέν μποροῦν ν' ἀπομονώνονται, ἀλλά πρέπει νά θεωροῦνται στήν ἀμοιβαία τους σχέση⁵².

Ἡ γνήσια ἐξουσία δέν ἀναδειχεται σάν τέτοια μέ μιὰ σχέση μεταβίβαση καθηκόντων, ἀλλά μέ ἐντολοδότηση ἢ μέ ἀλ-

51 Ὁ Dr. Orlando Aguirre Ortiz, Διευθυντής τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς σέ πανεπιστήμιο τῆς Κούβας, μοῦ εἶπε κάποτε : « Ἡ ἐπανάσταση περιέχει τρία Π : *palana, roso, e roivosa* [: τό λόγο, τό λαό καί τό μαπαούτι]. Ἡ ἔκρηξη τοῦ μαπαουτιοῦ διευκολύνει τό λαό νά δεῖ καθαρά τή συγκεκριμένη του κατάσταση, καί νά ἐπιδιώξει νά λυτρωθεῖ ». Εἶναι ἐνδιαφέρον νά διαπιστώσει κανεῖς πῶς ὁ ἐπαναστάτης γιατρός τόνισε τόν λόγο μέ τήν ἴδια ἔννοια πού τόν χρησιμοποιοῦμε σ' αὐτό τό βιβλίο : ὡς δράση καί στοχασμό, δηλαδή πράξη.

52 Αὐτή ἡ σχέση θά εἶναι συγκρουσιακή ἂν ἡ ἀντικειμενική κατάσταση εἶναι κατάσταση καταπίεσης ἢ ἀσυδοσίας.

ληλέγγυα προσχώρηση. "Αν η έξουσία μεταβιβάζεται απλώς από μία ομάδα σε άλλη ομάδα, ή επιβάλλεται πάνω στην πλειοψηφία, τότε εκφυλλίζεται σε αυταρχικότητα. 'Η έξουσία μπορεί να αποφύγει τη σύγκρουση με την έλευθερία μόνο αν είναι « έλευθερία-πού-έγινε-έξουσία ». 'Η υπερτροφία τής μιᾶς προκαλεί την άτροφία τής άλλης. "Όπως ακριβώς η έξουσία δέν μπορεί να υπάρξει δίχως έλευθερία, και αντίστροφα, έτσι και η αυταρχικότητα δέν μπορεί να υπάρξει χωρίς ν' άρνηθει την έλευθερία, ούτε η άσυδοσία χωρίς να άρνηθει την έξουσία.

Στή θεωρία τής διαλογικῆς δράσης, η όργάνωση άπαιτεί την έξουσία, για να μή μπορεί να είναι αυταρχική. 'Απαιτεί την έλευθερία, για να μή μπορεί να είναι άσύδοτη. 'Η όργάνωση είναι μάλλον μιᾶ άνώτερη παιδευτική διαδικασία, όπου ηγέτες και λαός κάνουν από κοινού μέσω τής πείρας τους τή γνωριμία με την άληθινή έξουσία και έλευθερία, πού προσπαθοῦν κατόπιν να τις έδραιώσουν στην κοινωνία, μεταμορφώνοντας την πραγματικότητα πού βρίσκεται ανάμεσά τους.

Πολιτιστική σύνθεση

'Η πολιτιστική δράση είναι πάντα μιᾶ συστηματική και σκόπιμη μορφή δράσης πού άσχεϊται πάνω στην κοινωνική δομή, με σκοπό τή διατήρηση αὐτῆς τῆς δομῆς ἢ τήν ἀλλαγῆ τῆς. 'Ως μορφή σκόπιμης και συστηματικῆς δράσης, κάθε πολιτιστική δράση έχει τή θεωρία της, πού καθορίζει τούς σκοπούς της και συνακόλουθα τις μέθοδές της. 'Η πολιτιστική δράση ἢ έξυπηρετεῖ τήν κυριαρχία (συνειδητά ἢ άσύνειδα) ἢ έξυπηρετεῖ τήν άπελευθέρωση τῶν ανθρώπων. 'Επειδή αὐτές οἱ διαλεκτικά αντίθετες μορφές πολιτιστικῆς δράσης λειτουργοῦν μέσα στην κοινωνική δομή και επενεργοῦν πάνω της, δημιουργοῦν διαλεκτικές σχέσεις σταθερότητας και ἀλλαγῆς.

'Η κοινωνική δομή για να είναι, πρέπει να γίνεται. Μ' άλλα λόγια τό γίνεσθαι είναι ο τρόπος πού η κοινωνική δομή εκφρά-

ζει τή « διάρκεια », μέ τή μπερξονική έννοια τοῦ βρου⁵³.

Ἡ διαλογική πολιτιστική δράση δέν ἔχει ὡς σκοπό τῆς τήν ἐξαφάνιση τῆς διαλεκτικῆς σχέσης ἀνάμεσα στή σταθερότητα καί στήν ἀλλαγῆ (κάτι τό ἐντελῶς ἀδύνατο, ἐφόσον ἡ ἐξαφάνιση αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς σχέσης θά σήμαινε τήν ἐξαφάνιση τῆς ἴδιας τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί ἐπομένως καί τῶν ἀνθρώπων). Σκοπός τῆς εἶναι, ἀντίθετα, νά ξεπεράσει τίς ἀνταγωνιστικές ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς δομῆς, καί ἔτσι νά πετύχει τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἀντιδιαλογική πολιτιστική δράση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔχει ὡς σκοπό νά μυθοποιήσει αὐτές τίς ἀντιφάσεις, ἐλπίζοντας ἔτσι νά ἀποφύγει (ἢ νά ἐμποδίσει ὅσο εἶναι δυνατό) τή ριζική μεταβολή τῆς πραγματικότητας. Ἡ ἀντιδιαλογική δράση, ἀνοιχτά ἢ ἐμμεσα, στοχεύει τή διατήρηση, μέσα στήν κοινωνική δομή, καταστάσεων πού εὐνοοῦν τοὺς ἴδιους τοὺς φορεῖς τῆς. Καί ἐνῶ αὐτοί ποτέ δέν θά δέχονταν μιάν ἀλλαγῆ τῆς κοινωνικῆς δομῆς, ἀρκετά ριζική ὥστε νά ξεπεράσει τίς ἀνταγωνιστικές ἀντιφάσεις τῆς, μποροῦν νά δεχτοῦν μεταρρυθμίσεις πού δέν ἐπηρεάζουν τή δύναμή τους νά παίρνουν ἀποφάσεις ἐναντία στοὺς καταπιεζόμενους. Γι' αὐτό, ὁ τρόπος αὐτός δράσης διαλαμβάνει τήν κατάκτηση τοῦ λαοῦ, τή διαίρεσή του, τή χειραγώγησή του καί τήν πολιτιστική εἰσβολή. Εἶναι ὑποχρεωτικά καί βασικά μιὰ δράση καταναγκαστική. Ἡ διαλογική δράση ἀπεναντίας καταργεῖ κάθε καταναγκαστικό στοιχεῖο. Ἡ ἀνικανότητα τῆς ἀντιδιαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης νά ξεπεράσει τόν καταναγκαστικό χαρακτήρα τῆς προκύπτει ἀπό τόν σκοπό τῆς : τήν κυριάρχηση. Ἡ ἱκανότητα τῆς διαλογικῆς πολιτιστικῆς δράσης νά τό κάνει αὐτό βρῖσκεται στόν σκοπό τῆς : τήν ἀπελευθέρωση.

⁵³ Ἐκεῖνο πού κάνει μιὰ δομή νά εἶναι κοινωνική δομή (καί ἐπομένως ἱστορικά πολιτιστική) δέν εἶναι οὔτε ἡ συνέχειά τῆς, οὔτε ἡ ἀλλαγῆ, θεωρούμενες ἀπόλυτα, ἀλλά οἱ διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ τους. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἐκεῖνο πού ἀντέχει στήν κοινωνική δομή δέν εἶναι οὔτε ἡ συνέχεια οὔτε ἡ ἀλλαγῆ : εἶναι ἡ διαλεκτική σχέση τῆς συνεχείας καί τῆς ἀλλαγῆς.

Στήν πολιτιστική εισβολή, οι πρωταγωνιστές άντλοῦν τό θεματικό περιεχόμενο τῆς δράσης τους ἀπό τίς δικές τους ἀξίες καί ἀπό τή δική τους ἰδεολογία. Ἀφετηρία τους εἶναι ὁ δικός τους κόσμος, ἀπό τόν ὁποῖο κάνουν τήν εἰσοδὸ τους στόν κόσμο τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδρομῆς τους. Στήν πολιτιστική σύνθεση, τὰ δρῶντα πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπό ἕναν « ἄλλο κόσμο » στόν κόσμο τοῦ λαοῦ δέν τό κάνουν αὐτό ὡς εἰσβολεῖς. Δέν ἔρχονται νά διδάξουν ἢ νά μεταβιβάσουν ἢ νά δώσουν, ἐπιδήποτε, ἀλλά νά μάθουν, μαζί μέ τόν λαό, ποιὰ ἡ πραγματικότητα τοῦ λαοῦ.

Στήν πολιτιστική εισβολή, οἱ πρωταγωνιστές (πού δέν ἔχουν κἀν ἀνάγκη νά πᾶνε προσωπικά στήν εἰσβαλλόμενη κουλτούρα· ὄλο καί σέ μεγαλύτερο βαθμό ἡ δράση τους διεξάγεται ἀπό τεχνικά ὄργανα) κάθονται στό σβέροκο τοῦ λαοῦ, πού περιορίζεται στόν ρόλο τοῦ θεατῆ, τοῦ ἀντικειμένου. Στήν πολιτιστική σύνθεση, οἱ πρωταγωνιστές γίνονται ἕνα μέ τόν λαό, πού εἶναι ὁ συνδημιουργός τῆς δράσης πού κ' οἱ δυὸ ἀσχοῦν πάνω στόν κόσμο.

Στήν πολιτιστική εισβολή, τόσο οἱ θεατές ὅσο καί ἡ πραγματικότητα πού πρέπει νά διατηρηθεῖ εἶναι ἀντικείμενα τῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν. Στήν πολιτιστική σύνθεση δέν ὑπάρχουν θεατές. Τό ἀντικείμενο τῆς δράσης τῶν πρωταγωνιστῶν εἶναι ἡ πραγματικότητα, πού πρέπει νά ἀλλάξει γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πολιτιστική σύνθεση εἶναι ἐπομένως ἕνας τρόπος δράσης γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἰδίας τῆς κουλτούρας ὡς προστάτριας τῶν δομῶν ἀπό τίς ὁποῖες καί διαμορφώθηκε. Ἡ πολιτιστική δράση, ὡς ἱστορική δραστηριότητα, εἶναι ἕνα μέσο γιά νά ξεπεράσουμε τήν κυριαρχία, ἀλλοτριωμένη καί ἀλλοτριωτική κουλτούρα. Μ' αὐτή τήν ἔννοια κάθε γνήσια ἐπανάσταση εἶναι μιὰ πολιτιστική ἐπανάσταση. Ἡ ἔρευνα γιά τὰ παραγωγικά ἢ τὰ σημαντικά θέματα, ὅπως τὰ περιγράψαμε στό τρίτο κεφάλαιο, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία γιά τή διαδικασία τῆς δράσης ὡς πολιτιστικῆς σύνθεσης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν εἶναι δυνατὸ νά διαιρεθεῖ αὐτή ἡ διαδικασία σέ δυὸ χωριστά στάδια : πρῶτο, θεματική

Έρευνα και ύστερα δράση ως πολιτιστική σύνθεση. Μιά τέτοια διχοτόμηση θά προϋπόθετε μιάν άρχική φάση, όπου ο λαός, ως παθητικό άντικείμενο, θά μελετηθεῖ, αναλυθεῖ και διερευνηθεῖ από τούς έρευνητές — μιά διεργασία πού ταιριάζει στην άντι-διαλογική δράση. Μιά τέτοια διχοτόμηση μπορεῖ νά οδηγήσει στο άφελές συμπέρασμα ότι ή δράση ως σύνθεση έρχεται ύστερα από τή δράση ως εισβολή.

Στή διαλογική θεωρία, δέν παρατηρεῖται αὐτή ή διχοτόμηση. Τά Ὑποκείμενα τῆς θεματικῆς διερεύνησης δέν εἶναι μόνο οἱ έπαγγελματίες έρευνητές, αλλά και οἱ άνθρωποι τοῦ λαοῦ πού τό θεματικό τους σύμπαν άναζητεῖται. Ἡ διερεύνηση — ή πρώτη στιγμή τῆς δράσης ως πολιτιστικῆς σύνθεσης — έγκαθιδρύει ένα κλίμα δημιουργικότητας πού θά τείνει νά άναπτυχθεῖ στά έπόμενα στάδια τῆς δράσης. "Ένα τέτοιο κλίμα δέν ύπάρχει στην πολιτιστική εἰσβολή, πού μέ τήν άλλοτρίωση σκοτώνει τόν δημιουργικό ένθουσιασμό τῶν θυμάτων τῆς εισβολῆς, αφήνοντάς τα δίχως έλπίδα και δίχως τό θάρρος νά ριψοκινυνέψουν τόν πειραματισμό, πού χωρίς αὐτόν δέν ύπάρχει άληθινή δημιουργικότητα.

Τά θύματα τῆς εισβολῆς, σ' όποιοδήποτε επίπεδο κι άν βρίσκονται, σπάνια πηγαίνουν πέρα από τά πρότυπα πού τούς όρίζουν οἱ εισβολεῖς. Στην πολιτιστική σύνθεση δέν ύπάρχουν εισβολεῖς. Γι' αὐτό δέν ύπάρχουν έπιβεβλημένα πρότυπα. Στή θέση τους ύπάρχουν πρωταγωνιστές, πού κριτικά αναλύουν τήν πραγματικότητα (χωρίς νά ξεχωρίζουν τήν άνάλυση από τή δράση) και έπεμβαίνουν ως Ὑποκείμενα στην ιστορική διαδικασία.

Ἄντί ν' άκολουθοῦν προδιαγεγραμμένα σχέδια, ήγέτες και λαός, ένωμένοι, χαράζουν μαζί τίς κατευθυντήριες γραμμές τῆς δράσης τους. Σ' αὐτή τή σύνθεση, ήγέτες και λαός ξαναγεννιόνται κατά κάποιον τρόπο μέσα στη νέα γνώση και στη νέα δράση. Ἡ γνώση τῆς άλλοτριωτικῆς κουλτούρας οδηγεῖ στη μεταμορφωτική δράση πού καταλήγει στη γέννηση μιᾶς κουλτούρας άπαλλαγμένης από τήν άλλοτρίωση. Ἡ πιό εκλεπτυσμένη

γνώση τῶν ἡγετῶν ἀναβαφτίζεται μέσα στήν ἐμπειρική γνώση τοῦ λαοῦ καί ἡ γνώση τοῦ λαοῦ ἐκλεπτύνεται ἀπό τή γνώση τῶν ἡγετῶν του.

Στήν πολιτιστική σύνθεση — καί μόνο σ' αὐτήν — εἶναι δυνατό νά λυθεῖ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν κοσμοαντίληψη τῶν ἡγετῶν καί στήν κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ, μέ ἀποτέλεσμα νά πλουτιστοῦν καί οἱ δύο. Ἡ πολιτιστική σύνθεση δέν ἀρνιέται τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς δύο ἀντλήψεις, ἀντίθετα, βασιζέται σ' αὐτές τίς διαφορές. Ἀπορρίπτει τήν εἰσβολή τῆς μιᾶς ἀπό τήν ἄλλη, ἀλλά τονίζει τήν ἀναμφισβήτητη ὑποστήριξη πού ἡ μιᾶ δίνει στήν ἄλλη.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες πρέπει ν' ἀποφεύγουν νά ὀργανώνονται χωριστά ἀπό τόν λαό. Ὅποιαδήποτε τυχαία ἀντίφαση κι ἂν προκύψει μέ τόν λαό, λόγω ὀρισμένων ἱστορικών συνθηκῶν, πρέπει νά λύνεται — κι ὄχι νά ἐπιτείνεται μέ τήν πολιτιστική εἰσβολή μιᾶς ἐπιβαλλόμενης σχέσης. Ἡ πολιτιστική σύνθεση εἶναι ὁ μόνος δρόμος.

Οἱ ἐπαναστάτες ἡγέτες κάνουν πολλά λάθη καί κακούς ὑπολογισμούς, ὅταν δέν παίρνουν ὑπόψη κάτι πολύ πραγματικό, ὅπως εἶναι ἡ κοσμοαντίληψη τοῦ λαοῦ : μιᾶ ἀντίληψη πού φανερά ἢ σκεπαστά περιέχει τίς ἀνησυχίες του, τίς ἀμφιβολίες του, τίς ἐλπίδες του, τόν τρόπο πού βλέπει τήν ἡγεσία, τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί τούς καταπιεστές, τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις του (πάντα σχεδόν συγκρητικές), τή μοιρολατρία του, τίς ἀνάρτικες ἀντιδράσεις του. Κανένα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα δέν πρέπει νά θεωρεῖται ἀπομονωμένο, γιατί ὅλα αὐτά, μέ τήν ἀλληλεπίδρασή τους, συνθέτουν μιάν ὁλότητα. Ὁ δυνάστης ἐνδιαφέρεται νά γνωρίζει αὐτή τήν ὁλότητα μόνο γιατί αὐτό τόν βοηθάει στήν ἐπιδρομική δράση του, γιά νά κυριαρχήσει ἢ νά διατηρήσει τήν κυριαρχία. Γιά τούς ἐπαναστάτες ἡγέτες ἡ γνώση αὐτῆς τῆς ὁλότητας εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή δράση τους ὡς πολιτιστικῆς σύνθεσης.

Πολιτιστική σύνθεση (ἀκριβῶς γιατί εἶναι μιᾶ σύνθεση) δέν σημαίνει ὅτι οἱ στόχοι τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης πρέπει νά

περιορίζονται από τις επιδιώξεις που εκφράζονται στην κοσμοαντίληψη του λαού. "Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο (μέ τη μορφή σεβασμού προς αυτή την αντίληψη), οι επαναστάτες ηγέτες θα ήταν παθητικά δέσμιοι αυτής της αντίληψης. Ούτε η εισβολή από τους ηγέτες στην κοσμοαντίληψη του λαού, ούτε η σκέτη προσαρμογή των ηγετών στις (συχνά άφελεις) επιδιώξεις του λαού είναι παραδεκτή.

Για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι : αν σε μία δοσμένη ιστορική στιγμή η βασική επιδίωξη του λαού δεν πηγαίνει πιά πέρα από τό αίτημα της αύξησης του μισθού, οι ηγέτες μπορεί να πέσουν σ' ένα από τά δυό σφάλματα : "Η να περιορίσουν τη δράση τους στο να ενισχύσουν αυτό τό μοναδικό αίτημα⁵⁴, ή να αποκρούσουν αυτό τό λαϊκό αίτημα και να τό υποκαταστήσουν με κάτι τό άπώτερο — αλλά που δεν ήρθε ακόμα στο κέντρο της προσοχής του λαού. Στην πρώτη περίπτωση, οι επαναστάτες ηγέτες ακολουθούν μία γραμμή προσαρμογής στα αίτήματα του λαού· στη δεύτερη περίπτωση, δείχνοντας έλλειψη σεβασμού στα αίτήματα του λαού, διαπράττουν πολιτιστική εισβολή.

Η λύση βρίσκεται στη σύνθεση : οι ηγέτες θά πρέπει, από τη μία πλευρά να συνταχθούν με τό αίτημα του λαού για ύψηλότερους μισθούς, ένω άπ' την άλλη θά πρέπει να θέσουν τό νόημα του ίδιου του αίτήματος ως πρόβλημα. Κάνοντάς το αυτό, οι ηγέτες θέτουν ως πρόβλημα μία πραγματική, συγκεκριμένη, ιστορική κατάσταση, που τό αίτημα της αύξησης των μισθών είναι μία διάστασή της. Θα γίνει έτσι σαφές ότι τά μισθολογικά αίτήματα, από μόνα τους, δεν αποτελούν μιάν όριστική λύση. Η ουσία της λύσης μπορεί να βρεθεί στη δήλωση των επισκόπων του Τρίτου Κόσμου που αναφέρθηκε πιά πάνω, ότι « αν οι εργάτες δεν γίνουν κατά κάποιον τρόπο ιδιοκτήτες της δικής

54 'Ο Λένιν στο « Τι να κάνουμε; » επιτίθεται έντονα στην τάση του Ρωσικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος να δίνει έμφαση στα οικονομικά αίτήματα του προλεταριάτου ως ένα μέσο της επαναστατικής πάλης, χαρακτηρίζοντας την τακτική αυτή ως « οικονομιστική θεωρία του αυθόρμητου ».

τους εργασίας, όλες οι διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις θά είναι άτελέσφορες... θά πρέπει νά είναι ιδιοκτήτες και όχι πουλητές τῆς εργασίας τους... γιατί κάθε αγορά ή πούληση εργασίας είναι μιά μορφή δουλείας ».

Τό νά επιτευχθεῖ ἡ κριτική συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι χρειάζεται νά είναι κανείς « ιδιοκτήτης τῆς δικῆς του εργασίας », ὅτι ἡ εργασία « ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας », καί ὅτι « ἕνα ἀνθρώπινο ὄν οὔτε μπορεῖ νά πουλιέται οὔτε μπορεῖ νά πουλάει τόν ἑαυτό του », σημαίνει ὅτι ὁ λαός προχώρησε ἕνα βῆμα πέρα ἀπό τήν ἀπάτη τῶν ἀνακουφιστικῶν λύσεων. Σημαίνει ὅτι ἄρχισε τήν ἀληθινή ἀλλαγὴ τῆς πραγματικότητας, γιά τήν ἐξανθρώπισή της καί, κατά συνέπεια, γιά τήν ἐξανθρώπιση τῶν ἀνθρώπων.

Στήν ἀντιδιαλογική θεωρία τῆς δράσης, ἡ πολιτιστική εἰσβολή ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς χειραγώγησης, πού μέ τή σειρά της ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς κατάκτησης, καί ἡ κατάκτηση τούς σκοπούς τῆς κυριαρχίας. Ἡ πολιτιστική σύνθεση ὑπηρεῖ τούς σκοπούς τῆς ὀργάνωσης καί ἡ ὀργάνωση ὑπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς ἀπελευθέρωσης.

Αὐτή ἡ εργασία ἐξετάζει μιάν ὀλοφάνερη ἀλήθεια : ὅπως ὁ δυνάστης γιά νά καταπιέζει χρειάζεται μιὰ θεωρία καταπιεστικῆς δράσης, ἔτσι καί οἱ καταπιεζόμενοι, γιά νά γίνουν ἐλεύθεροι, χρειάζονται κι αὐτοί μιὰ θεωρία δράσης.

Ὁ καταπιεστικός ἐπεξεργάζεται τή θεωρία τῆς δράσης χωρίς τόν λαό, γιατί εἶναι ἀντίθετός του. Ὁ λαός ὅμως — ὅσο μένει τσακισμένος καί καταπιεσμένος, ἐσωτερικεύοντας τήν εἰκόνα τοῦ δυνάστη — ἀδυνατεῖ νά οἰκοδομήσει μόνος του τή θεωρία τῆς ἀπελευθερωτικῆς του δράσης. Μόνο μέ τή συνάντηση λαοῦ καί ἐπαναστατῶν ἡγετῶν — μέ τήν ἐπικοινωνία τους, μέ τήν πράξη τους — μπορεῖ νά οἰκοδομηθεῖ αὐτή ἡ θεωρία.

Στά χέρια του Πάουλο Φρέιρε ή μόρφωση είναι ένα όπλο για κοινωνική αλλαγή. Ἡ παιδεία γίνεται για μίαν ακόμα φορά τό μέσο που μ' αυτό οί ἄνθρωποι μπορούν ν' ἀντιλαμβάνονται, νά ἐρμηνεύουν, νά κριτικάρουν καί τελικά να μεταμορφώνουν τόν γύρω τους κόσμο. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Φρέιρε στήν « κουλτούρα τῆς σιωπῆς » που ἐνδημεῖ σέ ἀναρίθμητα πλήθη ἀγράμματων χωρικών στίς φτωχότερες περιοχές τῆς Βραζιλίας, συνέτεινε ἐξοχα στήν ἀνάπτυξη τῆς αἰσθησης ἑνός προορισμοῦ καί μιᾶς ταυτότητας ἀνάμεσα στήν καταπιεζόμενη καί ἀποκαρδιωμένη πλειοψηφία. Τό ἐργο του εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πορείας πνευματικῆς καταμεσίς μιᾶς μάχης πού δίνεται για τό πλάσιμο μιᾶς νέας ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Ἡ φωνή του εἶναι ἡ γνήσια φωνή τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἀλλά ἡ μεθοδολογία του καί ἡ φιλοσοφία του ἔχουν μεγάλη σημασία καί για τίς ἐκβιομηχανισμένες χῶρες, ὅπου μιά νέα κουλτούρα τῆς σιωπῆς ἀπειλεῖ νά δυναστεύσει ἕναν ὑπερκαταναλωτικό καί ὑπερχειραγωγούμενο πληθυσμό, ὅπου παιδεία σημαίνει πολύ συχνά ἀπλῶς ἐξειδίκευση. Ἀντίθετα, ἡ μέθοδος τοῦ Φρέιρε συγκεντρώνει τήν προσοχή στήν ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά συναλλάσσεται δημιουργικά μέ τήν πραγματικότητα. Ἀπ' ὅλους ἐκεῖνους που σήμερα γράφουν καί στοχάζονται για τήν παιδεία, ὁ Παουλο Φρέιρε μπορεῖ τελικά ν' ἀποδειχτεῖ ὡς ὁ ἄνθρωπος μέ τή μεγαλύτερη ἐπιρροή. Μιλώντας ἀπό καί για τόν Τρίτο Κόσμο — καί κατά προέκταση για ὅλους τούς ἀδικημένους λαους — προτείνει μίαν ἀντίληψη για τήν ἀγωγή, σάν κάτι τό θετικό καί συνάμα ριψοκίνδυνο, ἕνα μέσο για νά ἀπελευθερωθοῦν οί ἄνθρωποι καί νά γενοῦν ἱκανοί νά συμμετάσχουν ἐνεργά στήν ἱστορική ἐξέλιξη.